



**В. К. МАТВІЙЧУК
І. О. ХАРЬ**

**ЗАБРУДНЕННЯ
АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ:
КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ,
ДОСУДОВЕ СЛІДСТВО
ТА ЗАПОБІГАННЯ**



НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

В. К. МАТВІЙЧУК

І. О. ХАРЬ

**ЗАБРУДНЕННЯ
АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ:
КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ,
ДОСУДОВЕ СЛІДСТВО
ТА ЗАПОБІГАННЯ**

Монографія

**Київ
2013**

УДК 343: 349.6 (477)
ББК 67.408

Матвійчук В. К., Харь І. О.

М 33 Забруднення атмосферного повітря: кримінальна відповідальність, досудове слідство та запобігання : Монографія / В. К. Матвійчук, І. О. Харь. — К.: Національна академія управління, 2013. — 272 с.

ISBN 978-966-8406-80-5

У монографії на основі оновленого законодавства, матеріалів слідчої і судової практики, опитування респондентів розглядаються питання кримінальної відповідальності за забруднення атмосферного повітря, проблеми розслідування цих злочинів та запобігання цьому асоціальному явищу. Проводиться дискусія стосовно об'єктивних і суб'єктивних ознак цього складу злочину (ст. 241 КК України). Вносяться пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства і практики його застосування.

Видання розраховане на законодавців, науковців, студентів юридичних вузів і факультетів, практиків, які вивчають і застосовують кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВНЗ «Національна академія управління».

Протокол № 4 від 20 червня 2013 р.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Козаченко І. П., доктор юридичних наук, професор
Костенко О. М., доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України

УДК 343: 349.6 (477)
ББК 67.408

© Матвійчук В.К., Харь І. О., 2013
© ВНЗ «Національна академія управління», 2013

ISBN 978-966-8406-80-5

З М І С Т

Вступ	5
Розділ 1.	
ПОНЯТТЯ, ВИТОКИ, ІСТОРІЯ	
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО	
ПОВІТРЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ	10
1.1. Витоки, історія кримінально-правової охорони	
атмосферного повітря та сучасний стан проблеми	10
1.2. Поняття і суспільна небезпечність злочину забруднення	
атмосферного повітря	15
Висновки до першого розділу	32
Розділ 2.	
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ	
ЗЛОЧИНУ ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ	35
2.1. Об'єктивні ознаки складу злочину забруднення	
атмосферного повітря	35
2.2. Суб'єктивні ознаки складу злочину забруднення	
атмосферного повітря	74
2.3. Кваліфікуючі ознаки складу злочину забруднення	
атмосферного повітря	104
Висновки до другого розділу	114
Розділ 3.	
СПЕЦІАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ	
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО	
ПОВІТРЯ	118
3.1. Відмежування складу злочину забруднення атмосферного	
повітря від суміжних складів злочинів, передбачених статтями	
113, 271 та 441 КК і аналогічного адміністративного делікту ...	118
3.2. Порівняльно-правова характеристика складу злочину	
забруднення атмосферного повітря за законодавством	
України та законодавством деяких зарубіжних країн	128
Висновки до третього розділу	136

Розділ 4.

ДОСУДОВЕ І СУДОВЕ СЛІДСТВО ТА ЗАПОБІГАННЯ ЩОДО ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ	138
4.1. Досудове розслідування справ щодо забруднення атмосферного повітря	138
4.2. Судове слідство відносно забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря	186
4.3. Запобігання злочинному забрудненню або іншій зміні природних властивостей атмосферного повітря	200
Висновки до четвертого розділу	207
Висновки	209
Список використаних джерел	214
Додатки	239

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Одним з найактуальніших завдань, що стоять сьогодні перед Україною, є проблема збереження, поліпшення та відновлення сприятливого для життя стану атмосферного повітря. Серед пріоритетних завдань, які вирізняються в цьому контексті, є розробка проблем кримінально-правової охорони атмосферного повітря.

Проблеми кримінально-правової охорони атмосферного повітря певною мірою розроблялися в юридичній літературі. Суттєвий внесок у дослідження цих питань зробили, зокрема, С.Б. Гавриш, Н.О. Гуторова, Т.А. Денисова, В.П. Ємельянов, О.Г. Колб, З.Г. Корчева, Н.О. Лопашенко, В.Д. Пакутін, В.Л. Мунтян, В.К. Матвійчук, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Утім більшість наукових праць з аналізованої тематики ґрунтуються на застарілій нормативній базі, використанні вузького підходу, тобто питання розглядаються лише з позицій екологічної безпеки та природного блага, без урахування сучасного праворозуміння окреслених екологічних аномалій. Тому існує потреба наукового осмислення чинного кримінального законодавства з позицій сучасного праворозуміння у досліджуваній сфері.

Багато питань, які стосуються теми даної монографії, юристами не вивчалися, а деякі розроблені недостатньо. Так, поза увагою науковців залишилися питання витоків та генезису кримінальної відповідальності за забруднення атмосферного повітря. Не досліджувалися поняття і суспільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 241 КК України (далі – ст. 241 КК). Крім того, автори існуючих праць мають значні розбіжності в поглядах щодо суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону, на структуру об'єкта, на предмет, його місце в складі злочину, щодо інших складоутворюючих цього суспільно небезпечного діяння та їх ознак. Суттєві прогалини існують у теорії й на практиці в спеціальних питаннях кримінальної відповідальності за забруднення атмосферного повітря (в порівняльно-правовому аспекті, у відмежуванні складу злочину забруднення атмосферного повітря від суміжних складів злочинів та аналогічного адміністративно-правового делікту, у розкритті кваліфікуючих ознак цього діяння).

Відсутні ґрунтовні пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства, які стосуються відносин, що забезпечують умови з охорони атмосферного повітря.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота ґрунтується на положеннях Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (прийнята Верховною Радою України 18.03.2004 р. № 1629–IV), Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 р. (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 р. № 880-р.) та виконана у межах Державної комплексної програми «Актуальні проблеми кримінального і кримінально-виконавчого законодавства та системи попередження злочинності» (номер державної реєстрації 0186.0.070883). Тема монографії відповідає основним напрямам наукових досліджень ВНЗ «Національна академія управління» на 2004–2010 рр. і затверджена вченою радою 13.10.2010 р.

Мета і завдання дослідження. *Метою* монографії є всебічне дослідження кримінально-правової охорони атмосферного повітря за кримінальним законодавством України та деяких зарубіжних держав і формування на цій основі деяких теоретичних новел та пропозицій щодо вдосконалення відповідних положень КК України.

Для досягнення цієї мети було поставлено такі *завдання*:

- з'ясувати витоки і генезис кримінально-правової охорони атмосферного повітря;
- сформулювати поняття і визначити суспільну небезпечність аналізованого діяння;
- розкрити проблему об'єкта та предмета досліджуваного складу злочину з урахуванням сучасних досягнень науки кримінального права;
- удосконалити положення щодо об'єктивної сторони аналізованого діяння;
- запропонувати нові підходи до розуміння суб'єкта та суб'єктивної сторони згаданого діяння;
- визначити співвідношення діяння, передбаченого ст. 241 КК, з іншими суміжними складами злочинів та аналогічними адміністративно-правовими деліктами;
- дослідити особливості кримінальної відповідальності за діяння, передбачені ст. 241 КК, і за такі самі діяння, передбачені законодавством деяких зарубіжних держав;
- надати пропозиції щодо вдосконалення ст. 241 КК.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини з кримінально-правової охорони атмосферного повітря.

Предмет дослідження – законодавчі, теоретичні та практичні положення з кримінально-правової охорони атмосферного повітря.

Методи дослідження – діалектичний (застосовувався у всіх розділах монографії, забезпечив дослідження кримінального законодавства України та зарубіжних держав у їх розвитку та взаємозв'язку); історико-правовий (використовувався для аналізу витоків і генезису кримінально-правової відповідальності за цей злочин); порівняльного правознавства (слугував аналізу кримінального законодавства окремих зарубіжних держав для виявлення спільних і відмінних рис відповідних кримінально-правових норм цих держав та України у підрозділі 3.2); догматичний (використовувався в усіх підрозділах монографії для тлумачення юридичних конструкцій, визначення позитивних і негативних рис кримінального законодавства України та деяких зарубіжних держав); системного аналізу (дав змогу з'ясувати внутрішню побудову і місце складу злочину, передбаченого ст. 241 КК в системі складів злочинів, передбачених розділом VIII Особливої частини КК України); соціологічний (використовувався у всіх підрозділах монографії при вивченні судової практики, проведенні опитування).

Емпірична база дослідження – відомості, одержані в результаті вивчення кримінальних справ відповідної категорії, розглянутих судами України в 1984–2010 рр. (200 справ); узагальнення практики, зроблені судами, статистичні дані щодо справ кримінальної та адміністративної юрисдикції за 1984–2010 рр.; 200 матеріалів про відмову в порушенні кримінальних справ. Крім того, вивчено 200 адміністративних матеріалів зазначеної категорії за 1984–2010 рр., опитано працівників судів, прокуратури, органів внутрішніх справ (300 осіб).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що монографія є першим в Україні комплексним і системним дослідженням проблем кримінально-правової охорони атмосферного повітря. Робота містить теоретичні положення та науково обґрунтовані результати в галузі кримінального права, що вирішують важливу наукову та науково-прикладну проблему, задекларовану в меті дослідження. Автором сформульовано низку положень, висновків і пропозицій, нових у концептуальному плані й важливих для юридичної науки. Зокрема, *уперше*:

– аргументовано, що витoki діяння забруднення атмосферного повітря на території України починаються з 1983 р. Акцентується увага на тому, що невикористання історичного досвіду криміналізації цього діяння, сприяло створенню колізійної норми (ст. 241 КК);

– запропоновано поняття аналізованого діяння як умисної або необережної, забороненої КК України дії чи бездіяльності суб'єкта, що

посягає на встановлені в суспільстві відносини, які забезпечують умови з охорони атмосферного повітря, що полягають у забрудненні, іншій зміні природних властивостей атмосферного повітря, переліченими засобами та джерелами, що призводить до модифікації фізичних, хімічних чи біологічних властивостей цього природного об'єкта, що створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля або спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки;

– обґрунтовано, що об'єктивна сторона діяння, передбаченого ст. 241 КК, характеризується як діями, так і бездіяльністю, які мають місце у визначених об'єктивних умовах, у певному місці, походять з визначених джерел і здійснюються певними засобами (для ч. 1 ст. 241 КК) і необхідного причинного зв'язку між діяннями і зазначеними в законі наслідками (для ч. 2 цієї статті) та аргументовано, що інша зміна природних властивостей атмосферного повітря є складовою забруднення атмосферного повітря, тому виділення їх в окреме діяння є необґрунтованим;

– зроблено висновок про те, що спроба законодавця сформулювати діяння в ч. 1 ст. 241 КК з похідними наслідками не створила злочину з матеріальним складом, він так і залишився за конструкцією з формальним складом, оскільки в ньому передбачена криміналізація на можливості (небезпеці) настання наслідків;

– визначено, що порівняльно-правовий аналіз національного кримінального законодавства, міжнародно-правових актів і кримінального законодавства деяких держав в аналізованій сфері є важливим: для тлумачення ст. 241 КК, для кваліфікації аналізованого діяння та для вдосконалення ст. 241 КК;

удосконалено:

– поняття родового об'єкта досліджуваного складу злочину як суспільних відносин з приводу умов (стосунків), що виникають у межах території України, створюють сприятливі умови для життєдіяльності, та є природною умовою життя та забезпечують існування багатофункціональної збалансованої єдиної системи, до якої належить і людина (що утворює навколишнє природне середовище), її охорону, раціональне використання, оздоровлення і відтворення такої системи для теперішніх і майбутніх поколінь, яка гарантуватиме безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

– розуміння безпосереднього об'єкта аналізованого діяння як суспільних відносин, що забезпечують умови (стосунки) з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря відкритого простору, яке має безпосередній непорушний зв'язок з навколишнім природним середовищем, в межах території

держави Україна, що об'єктивно містить раціональну суміш газів, які створюють сприятливі умови життєдіяльності;

– визначення предмета злочину, передбаченого ст. 241 КК – це атмосферне повітря відкритого простору, яке має природний, непорушний зв'язок з навколишнім природним середовищем, у межах України, що об'єктивно містить раціональну суміш газів, які створюють сприятливі умови життєдіяльності та є природною умовою життя, і не може бути власністю внаслідок фізичного стану і специфічних властивостей;
набули подальшого розвитку:

– обґрунтування положень стосовно того, що суб'єктами цього складу злочину можуть бути не тільки службові, неслужбові але й приватні особи;

– положення, що суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК, характеризується виною у формі прямого умислу, оскільки склад злочину, передбачений цією частиною статті, належить до так званих злочинів з формальним складом. Зазначається, що психічне ставлення особи до діяння і до наслідків, передбачених ч. 2 ст. 241 КК, може проявлятися з необережною або змішаною формою вини;

– судження про вдосконалення ст. 241 КК, зокрема, в частині оптимізації її назви, внесення змін і доповнень до основного, кваліфікованого і особливо кваліфікованого складів злочинів, структури статті (див.: структурну частину автореферату «Висновки»).

Практичне значення одержаних результатів. Наукові результати, отримані автором у процесі багаторічного дослідження (2004–2010 рр.), були сформульовані у виді пропозицій та певною мірою враховані у:

– *правотворчості* – для вдосконалення окремих положень КК України, пов'язаних з кримінальною відповідальністю за забруднення атмосферного повітря (лист до Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України від 31.07.2009 р. № 04–19/14–2272);

– *правозастосовній діяльності* – при підготовці постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля » від 10.12.2004 р. № 17 (лист до Верховного Суду України від 17.06.2009 р. № 10–09/240);

– науково-дослідній сфері – стали основою для подальшої розробки теоретичних проблем кримінальної відповідальності за забруднення атмосферного повітря;

– *навчальному процесі* – результати, висновки та положення монографії використовуються у процесі викладання навчальної дисципліни «Кримінальне право України»: у ВНЗ «Національна академія управління» (акт впровадження від 21.04.2009 р.).

Розділ 1. ПОНЯТТЯ, ВИТОКИ, ІСТОРІЯ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

1.1. Витоки, історія кримінально-правової охорони атмосферного повітря та сучасний стан проблеми

Для висвітлення витоків та генезису кримінально-правової охорони атмосферного повітря звернемося до етимології понять, що використовуються в цьому підрозділі, а також у його назві. Термінами, які становлять інтерес із цього приводу, є такі, як: «витоки» та «сучасний стан проблеми». Їх тлумачення подається певною мірою в словнику російської мови С.І. Ожегова. Зокрема, таке поняття, як «витоки», у переносному розумінні слова означає «початок, першоджерело чого-небудь» [194, с. 209]. Таке саме розуміння цього терміна існує і в юридичній літературі [166, с. 45]. Ці положення з певною умовністю можна перенести на проблему, що розглядається, і тоді рамки дослідження будуть охоплювати, на наш погляд, початок кримінально-правової охорони атмосферного повітря [166, с. 45].

Друге поняття «сучасний стан проблеми» можна з'ясувати за допомогою розкриття значення трьох термінів: «сучасний», «стан» та «проблеми» [166, с. 45]. Якщо врахувати, що «сучасний» означає «теперішній», який відноситься до нинішнього часу [166, с. 45; 194, с. 605], а «стан» — це становище, в якому хто-небудь або що-небудь знаходиться [166, с. 45; 194, с. 613], то «проблема» вказує на складність питання, завдання, що потребує вирішення, дослідження [166, с. 45; 194, с. 491], то з точки зору нашого інтересу можемо розпочати аналіз витоків кримінально-правової охорони атмосферного повітря і сучасного стану цієї проблеми.

Кримінально-правова охорона атмосферного повітря у нашій державі має глибоке історичне коріння (витоки). Їх можна висвітлити лише в аспекті взаємовідносин людини (суспільства) і природи [166, с. 46]. Водночас аналізуючи історію взаємодії людини з певними природними об'єктами, у відносинах між людьми, зокрема, щодо атмосферного

повітря (в тому числі і витоків кримінально-правової охорони атмосферного повітря), на прикладі розвитку людського суспільства і законодавчих ідей охорони атмосферного повітря, я проведу вивчення проблеми, дотримуючись положення про існування шести загально-людських різних за часом і силою впливів людей на природу, а для нашої країни – восьми [164, с. 40]. Це не суперечить, на нашу думку, історичній періодизації, яку пропонують історики та юристи [166, с. 41]. Більш детально це описує В.К. Матвійчук [166, с. 35–59]. Тому на проблемі кримінально-правової охорони атмосферного повітря я зупинюся в межах запропонованої історіографії. Вона необхідна, оскільки допомагає виявити також і витoki кримінально-правової охорони атмосферного повітря в Україні. Слід зробити застереження, що з питання про періодизацію розвитку кримінального законодавства і кримінально-правової охорони атмосферного повітря немає фундаментальних досліджень. Це зумовлено тим, що: 1) ці питання намагалися розглядати відособлено від історичного розвитку суспільства та державотворення; 2) Україна йшла в найскладніших умовах до своєї самостійності, суверенітету та державності [166, с. 49]. Про це цілком справедливо писав В.К. Гришук, визначивши, що історія української кримінально-правової науки (а я зауважу – і кримінально-правової охорони атмосферного повітря) залишається зовсім не вивченою [95, с. 8]. Як відомо, наука до теперішнього часу у своїх дослідженнях навіть не коментувала витoki та генезис кримінально-правової охорони атмосферного повітря, що мало й має значення в історії людства, в тому числі й для теорії кримінального права. Важливість наукового вивчення кримінально-правової охорони атмосферного повітря в історичному аспекті – поза будь-яким сумнівом. Тільки використання історико-правового методу дослідження може забезпечити точність опису генезису кримінально-правової охорони вказаного об'єкта природи та походження ознак і понять, що входять в нормативне формулювання цього складу злочину. Як свідчить проведене мною дослідження, до цього часу залишається невирішеним питання, чи є наші поняття з кримінально-правової охорони атмосферного повітря природженим переконанням людини, чи вони є надбанням розвитку суспільства, в тому числі й на теренах нашої держави.

Людям доводилося не тільки пізнавати кожен елемент природи, винаходити засоби для запобігання забрудненню, іншим змінам природних властивостей атмосферного повітря, а й узагальнювати ці знання для визначення свого місця у природному середовищі. Одним із перших компонентів, з яким мали справу люди, було атмосферне повітря, яке у найранніших періодах становлення людини перш за все

цікавило її як засіб для життя. Тому на основі викладеного спробуємо простежити витоки та генезис кримінально-правової охорони атмосферного повітря на території України.

Вивчення різних джерел показує, що поява людини на Землі визначила подальше її виживання та існування. Тривалий час вплив її на атмосферне повітря був незначний, і антропогенного фактора як такого, що істотно впливав на складові атмосферного повітря, не існувало. Проведеними дослідженнями як історичних, так і правових джерел, що діяли на території України, було встановлено, що в історичні періоди розвитку нашого суспільства, починаючи від першого (20–30 тис. років тому) до сьомого періоду – ХХ ст. 1991 р. (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища це п'ятий період), який має назву «Україна в радянський період», кримінально-правової охорони атмосферного повітря як об'єкта природи не існувало. Тому пошук витоків кримінально-правової охорони атмосферного повітря на території нашої держави, на наш погляд, оскільки іншого не доведено на науковому рівні, необхідно здійснювати з ХХ ст. Це положення підтверджується кримінальним законодавством. Так, КК Української РСР затверджений Постановою Верховної Ради Української РСР, 28 грудня 1960 р., який набув чинності з 1 квітня 1961 р., у ст. 228 КК «Забруднення водойм» ще не передбачав кримінальної відповідальності за забруднення атмосферного повітря. Проте і внесені Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 03.07.1973 р. № 1879–VIII зміни не призвели до криміналізації забруднення атмосферного повітря [6]. Лише Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 30.06.1983 р. відбулася криміналізація такого діяння, як забруднення атмосферного повітря (ст. 228 КК УРСР) [7]. Стаття 228 КК отримала таку назву «Забруднення водойм і атмосферного повітря». Диспозиція ч. 1 ст. 228 КК УРСР була доповнена таким змістом: «...а так само забруднення атмосферного повітря шкідливими для здоров'я людей відходами промислового виробництва». Натомість, ч. 2 ст. 228 КК УРСР отримала такий зміст: «Ті самі діяння, якщо вони завдали значної шкоди здоров'ю людей або сільськогосподарському виробництву чи спричинили масову загибель риби».

Продовжуючи своє дослідження, я маю за мету, спираючись на витоки кримінально-правової охорони атмосферного повітря, показати, як в історичному плані змінювалася кримінально-правова охорона цього дуже важливого об'єкта природи. Такий історичний екскурс можна здійснити, користуючись методами аналізу й синтезу об'єктивних і суб'єктивних ознак досліджуваного складу злочину, який змінювався

історично, з обґрунтуванням таких змін конкретними соціально-економічними та екологічними умовами. Це допоможе з'ясувати суть та природу кримінально-правової охорони атмосферного повітря, а також спрямувати зусилля на вдосконалення цього законодавства та практики його застосування і запобігати в майбутньому помилкам у зазначених сферах людської діяльності. Слід зауважити, що було б перебільшенням стверджувати, що кримінально-правова охорона атмосферного повітря була одним із пріоритетних напрямів у ХХ ст. в Україні. Це видно навіть з того, що вона в нашій державі не досліджувалася на дисертаційному чи монографічному рівнях.

Виходячи з цього підходу і маючи витоки складу злочину забруднення атмосферного повітря, розглянемо генезис об'єктивних і суб'єктивних ознак цього злочинного діяння. Так, у зазначених вище нормативних положеннях об'єктом такого складу злочину були суспільні відносини, що забезпечували умови з охорони атмосферного повітря від забруднення. Водночас предметом аналізованого складу злочину було атмосферне повітря, безпосередньо пов'язане з навколишнім природним середовищем. Щодо об'єктивної сторони цього складу злочину, то необхідно зазначити, що вона характеризувалася як діями, так і бездіяльністю, а саме: щодо забруднення атмосферного повітря. Крім того, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього складу злочину (ч. 1 ст. 228 КК УРСР) були засоби вчинення цього злочину – це шкідливі для здоров'я людей відходи промислового виробництва, а також джерела вчинення цього злочину – промислове виробництво. Суб'єктами цього складу злочину були особи (фізичні особи) – службові, неслужбові та приватні, яким до моменту вчинення злочину виповнилося 16 років.

Виходячи з конструкції складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 228 КК УРСР (з формальним складом), то слід констатувати, що цей злочин вчинявся лише умисно й умисел був прямий. Натомість, ч. 2 цієї статті передбачала такі наслідки, як значна шкода здоров'ю людей або сільськогосподарському виробництву чи масова загибель риби, тобто злочин з матеріальним складом. Це означає, що діяння, передбачене ч. 2 ст. 228 КК УРСР могло вчинятися з необережною формою вини або змішаною формою вини.

Стаття 228 КК України стосовно атмосферного повітря зазнає суттєвих змін у зв'язку з внесеними законами від 08.02.1995 р. [4] та від 06.03.1996 р. [5] доповненнями. Слід зазначити, що зміни стосовно аналізованого складу злочину в 1995 р. стосувалися лише санкцій. Стосовно змін, внесених Законом України від 06.03.1996 р., то вони відображали таке: для ч. 1 ст. 228 КК України – «...а так само забруднення

атмосферного повітря промисловими та іншими шкідливими речовинами, якщо розмір заподіяних збитків, розрахованих на основі відповідних нормативних актів, затверджених у встановленому порядку, перевищує п'ятсот мінімальних розмірів заробітної плати» [5]. Тут відбулися зміни стосовно ознак об'єктивної сторони цього складу злочину, зокрема стосовно засобів вчинення злочину – іншими шкідливими речовинами (наприклад, вихлопними газами автотранспорту тощо), а також щодо джерел вчинення злочину іншими, не тільки промисловим виробництвом. Крім того, цей склад злочину став так званим злочином з матеріальним складом, а отже, окреслені чітко визначені формалізовані наслідки цього діяння. Щодо ч. 2 ст. 228 КК, то тут змінилися кваліфікуючі ознаки на такі: «ті самі дії, якщо вони призвели до захворювання людей, масового знищення об'єктів тваринного і рослинного світу або розмір заподіяних збитків, розрахованих на основі відповідних нормативних, актів, затверджених у встановленому порядку, перевищує тисячу мінімальних розмірів заробітної плати» [5]. Потрібно зазначити, що законодавець передбачає лише дію-забруднення, що є кроком назад у кримінально-правовій охороні відносин, що забезпечували умови з охорони атмосферного повітря.

Згідно зі ст. 241 КК України від 05.04.2001 р. передбачена кримінальна відповідальність за забруднення атмосферного повітря окремою статтею. Ця стаття викладена в такій редакції:

«Ст. 241. Забруднення атмосферного повітря

1. Забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря шкідливими для життя, здоров'я людей або для довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля, – ...

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки, – ...» [1].

Значена редакція ст. 241 КК України свідчить про те, що законодавець не скористався історичним досвідом кримінально-правової охорони атмосферного повітря, законодавчою технікою описання об'єктивних і суб'єктивних ознак, досліджуваного складу злочину. Він вдався до ускладненого, незрозумілого для практичного застосування описання сформульованих у ньому ознак, зумовивши цим низку проблем, які необхідно вирішити й обґрунтувати в цьому монографічному дослідженні.

Запропонований законодавцем склад злочину, передбачений ст. 241 КК України, ґрунтовно не досліджувався. Такий нині стан проблеми

кримінально-правової охорони атмосферного повітря. Зазначені проблеми будуть розглянуті у наступних підрозділах та розділах монографії.

1.2. Поняття і суспільна небезпечність злочину забруднення атмосферного повітря

Досліджуючи поняття злочину «забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря» та суспільну небезпечність цього діяння, необхідно зазначити, що ці важливі положення потрібно розглядати в контексті і з врахуванням таких важливих функцій суверенної держави Україна, як: 1) охорона навколишнього природного середовища; 2) забезпечення гарантій раціонального використання природних ресурсів, зокрема, атмосферного повітря (як одного з основних компонентів середовища існування людини). Важливо зазначити, що певні гарантії із захисту прав людини і громадянина стосовно чистоти атмосферного повітря, передбачені Законом України «Про охорону атмосферного повітря» [8]. Водночас необхідно відзначити, що турбота держави на економічному, організаційному, правовому, освітянському та науковому рівнях щодо збереження атмосферного повітря в чистоті ще надто далека від потреб сучасності. Таке ставлення може стати фатальним для життєвого циклу. Зазначене свідчить про те, що сьогодні охорона, раціональне використання, відновлення атмосферного повітря в Україні (а також у світі) – одна з найбільш актуальних проблем, яку потрібно вирішувати нашій державі, нашому суспільству негайно.

З цією метою слід посилити вивчення як стану атмосферного повітря, так і діяння, що призводять до такого стану, для відпрацювання екологічної стратегії, покликаної запобігати порушенню природної рівноваги внаслідок таких злочинних діянь. Деякі зачатки вказаної стратегії знайшли відображення в чинному законодавстві [9]. Без контролю за заміною атмосферного повітря неможливо вирішити екологічні проблеми, які стосуються цього природного об'єкта, необхідним також є і проведення організаційних та правових заходів щодо охорони й раціонального використання відтворення та оздоровлення атмосферного повітря. Отже, стає очевидним той факт, що встановити контроль можна лише за тим, що достатньо глибоко вивчено.

Законом України «Про охорону атмосферного повітря» та низкою нормативно-правових актів передбачена охорона атмосферного повітря від забруднення та іншої зміни природних властивостей цього природного феномену [2; 3; 8; 9; 21; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 32; 36; 39; 40; 41; 42;

44; 45; 46; 47; 48; 49]. Ці положення, що передбачені зазначеними нормативними актами, є позитивним кроком щодо такої охорони, але, як завжди, тут прогалиною є механізм контролю та відсутність наукових методик його організації. Саме тому вироблення наукових методик організації контролю з охорони атмосферного повітря є нагальною потребою. Враховуючи те, що перелічене вище не входить до предмета цього дослідження, розглянемо суть проблеми, зазначеної в цьому підрозділі монографії.

Атмосферне повітря в Україні дуже забруднене, що завдає шкоди живим системам, біогеоценозам. Такі зміни можуть впливати на людину прямо або опосередковано. Вони також можуть негативно позначатися на людині, життєдіяльності її організму, погіршувати як фізичні, так і хімічні властивості предметів, які вона використовує, умови її відпочинку та спотворювати саму людину [74, с. 8]. Суттєве занепокоєння з приводу стану атмосферного повітря викликає вплив на нього посилення так званого «теплого ефекту» в біосфері, зумовленого збільшенням вуглекислого газу в повітрі. Неможливо перелічити тисячі хімічних і біологічних компонентів, які отруюють атмосферне повітря. Забруднення окремих міст України досягли критичних рівнів. Так, у 1/4 населених пунктів із 190, де санепідемслужби проводять лабораторні дослідження, виявлено забруднення атмосферного повітря з перевищенням гранично допустимих рівнів у 5–20 разів [74, с. 8]. Близько третини промислових підприємств не має санітарно-захисних зон [74, с. 8].

Крім здатності викликати професійні і неспецифічні захворювання, хімічні агенти при тривалій дії в малих концентраціях можуть викликати несприятливі наслідки як серед нинішнього покоління, так і його нащадків. Негативний вплив забруднення атмосферного повітря на організм людини виявляється у вигляді запалення, дистрофічних змін, пропасниці, алергічного стану, пухлинного процесу, порушень у розвитку плода і пошкодження спадкових апаратів клітини [74, с. 8]. Дію зазначеного забруднення на здоров'я і соціальний трудовий потенціал важко навіть сприймати. Також слід звернути увагу на те, що шар озону за рік зменшився на 2,5% , у результаті чого серед людей, що народилися і народжуватимуться у період від 1985 по 2029 рр., буде зареєстровано 8,3 млн. додаткових випадків раку [231, с. 8]. Ці цифри для людей, які народяться в період 2030 до 2074 рр., збільшаться, відповідно, до 30 млн. 620 тис. [74, с. 8]. Вже сьогодні, за даними ВООЗ, близько 4% новонароджених, відзначаються генетичними дефектами, які ведуть далі до вираження спадкових захворювань, що вказує на екологічне значення розв'язання біологічних проблем, до яких належить охорона

генетичної інформації людини як найбільш важливого з генетичних ресурсів тощо [74, с. 8]. Наведені дані свідчать про те, що атмосферне повітря значно забруднене і його стан суттєво погіршився. Але, не дивлячись на таке катастрофічне становище з атмосферним повітрям, яке сталося з вини людини, в 2001–2008 рр. до кримінальної відповідальності за ст. 241 КК України було притягнуто 100 осіб, хоча у провадженні знаходилося, відповідно, 130 справ за цей період.

Одна з причин низької частки притягнення до кримінальної відповідальності за забруднення атмосферного повітря полягає в тому, що органи нагляду за станом атмосферного повітря, а також правоохоронні органи не завжди ведуть точний облік порушників. І як наслідок, особа, яка повторно вчинила забруднення атмосферного повітря, але в іншому регіоні, не притягується до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 241 КК України, оскільки не розуміють на практиці ознак, за якими проведена криміналізація цього діяння в частині першій цієї статті. Подібні недоліки, як показує вивчення мною інформаційного забезпечення зазначеного аспекту охорони навколишнього природного середовища, виникають саме з цієї причини. І цю прогалину слід негайно усунути. Крім того, така інформація, про яку ми зазначали вище, має бути централізованою, оскільки якщо не здійснювати такі обліки і не боротися з цим злом більш суворими методами, то протизаконні діяння матимуть імідж безкарності і призведуть до забруднення атмосферного повітря та настання наслідків, передбачених ч. 2 ст. 241 КК України.

З'ясування суті та визначення кримінально-правового поняття «забруднення атмосферного повітря», «інша зміна природних властивостей атмосферного повітря», а також наукові розробки з проблем суспільної небезпечності злочину, передбаченого ст. 241 Кримінального кодексу України, обґрунтування кримінальної відповідальності за це діяння, розкриття суті суспільної небезпечності цього явища мають велике значення для правильної кваліфікації діяння винного і зміцнення законності, відіграють важливу роль у боротьбі із зазначеними злочинами. В контексті вищенаведеного необхідно зауважити, що в юридичній літературі ще недостатньо розроблені питання, які стосуються поняття «забруднення атмосферного повітря», та взагалі не визначені поняття «кримінально-правове забруднення атмосферного повітря» та «інша зміна природних властивостей атмосферного повітря» як злочинних діянь, відсутнє однозначне розуміння їх змісту та ознак. У ряді наукових досліджень фрагментарно висвітлюються питання, що тією чи іншою мірою пов'язані із забрудненням атмосферного повітря. Запропоновані при цьому визначення, на наш погляд, недостатньо

розкривають поняття «забруднення атмосферного повітря». Крім того, серед авторів опублікованих праць з цієї тематики не має єдиної думки щодо змісту цього поняття.

В цьому випадку, як ми вважаємо, необхідно для більш глибокого вивчення цих понять звертатися до їх деталізації. Насамперед, зупинимося на вивченні поняття «забруднення», що вказане в диспозиції ч. 1 ст. 241 КК України, і скористаємося більш широким, яке ми можемо знайти в юридичній та спеціальній літературі, з метою вдосконалення та «екологізації» кримінального закону. Його використовують у своїх дефініціях А.М. Комісарова, Б.М. Леонт'єв, Н.П. Грабовська, Б.А. Широков, Е.М. Жевлаков, А.Н. Ігнатов, В.К. Матвійчук, О.О. Дудоров, М.М. Панько, В.І. Антипов, С.Б. Гавриш, В.Д. Пакутін, В.А. Клименко та ін. Слід зазначити, що автори наявних публікацій по-різному розуміють поняття «забруднення», яке відбувається під впливом діяльності людини: 1) деякі автори розглядають таку зміну атмосферного повітря як результат антропогенного впливу на цей природний об'єкт, а не як передбачену кримінальним законом (ст. 228 КК УРСР 1960 р., а нині ст. 241 КК України 2001 р.) ознаку (діяння) у його тісному взаємозв'язку з іншими ознаками об'єктивної сторони — засобами вчинення злочину, а також і джерелами, які використовуються для злочинного забруднення атмосферного повітря; 2) у деяких випадках учені при висвітленні змін атмосферного повітря виходять з антропогенного впливу на цей природний об'єкт і пов'язують їх тільки з правовими наслідками, які відображені в ст. 241 КК України (аналогічних статтях інших пострадянських держав), інколи інтерпретуючи їх розширено або звужено, але не акцентуючи уваги на правовому значенні діяння у тісному зв'язку із засобами і джерелами вчинення злочину, за допомогою яких така дія чи бездіяльність вчиняється; 3) інколи науковці хоч і пов'язують забруднення з діянням, але не вказують, чим воно відрізняється від такого, що було зазначене у диспозиції ст. 228 КК України, а нині в ст. 241 КК України, оскільки не будь-яке противоправне діяння (забруднення) є караним, та пов'язані з ними такі правові ознаки, як засоби вчинення злочину, в попередньому Кримінальному кодексі України.

Інтерес з пізнавального погляду становить визначення Н.П. Грабовської. Вона поверхнево торкається такої правової ознаки об'єктивної сторони досліджуваного складу злочину, як засоби вчинення злочину (хоч вони і нечітко виражені, але є, наприклад: викиди відходів підприємств із гранично допустимою кількістю шкідливих речовин залежно від господарчих інтересів) [132, с. 190]. Проте названа ознака відокремлена від більш важливої, без якої цей склад злочину не може

обходитися – дії або бездіяльності (забруднення), що є одним із найсуттєвіших недоліків. Що ж стосується основної позиції автора, то вона зведена до загального поняття «забруднення атмосферного повітря», але і в цій частині дефініції є недоліки. Вони насамперед стосуються відсутності вказівки на зміну властивостей атмосферного повітря, використання декількох загальних понять, наприклад, «гігієнічні норми» та «господарчі інтереси» [132, с. 190].

Розглянемо зазначені вище три напрями (позиції), яких дотримуються науковці. Спробуємо проаналізувати їх судження: 1) перший напрям об'єднує значну групу авторів, погляди яких також мають розбіжності, інколи суттєві. До них, на нашу думку, слід зарахувати: В.А. Широкова, І.М. Тяжкову, Н.П. Грабовську, О.С. Колбасова, А.М. Комісарова, чисельну групу авторів «Статистичного словника» (М.: Фінанси і статистика, 1989), В.І. Антипова, О.О. Дудорова, В.М. Смітєнка, О.Ф. Балацького, П.Г. Вакулюка, В.М. Власенка, В.Я. Вольфмана, Н.А. Дудченка, Б.В. Заверуху, Ю.С. Шемшученка, Н.Н. Щербака, В.Г. Сахаєва, К.М. Ситника.

Так, В.А. Широков, хоча і спробував дати роз'яснення поняття «забруднення атмосферного повітря», яке визначене в Кримінальному кодексі як ознака об'єктивної сторони досліджуваного складу злочину, але у своєму судженні він відійшов від його правового значення як діяння (дії або бездіяльності), тісно пов'язаного з такими ознаками об'єктивної сторони цього злочину, як засоби і джерела вчинення цього діяння [270, с. 18]. Отже, у його визначенні зосереджена увага на тих речовинах, що можуть проникати в атмосферне повітря, проте в цьому випадку не вказується на зміну властивостей атмосферного повітря та його погіршення [270, с. 18]. На противагу такому погляду на забруднення атмосферного повітря І.М. Тяжкова звертає увагу на зміну властивостей атмосферного повітря, але випускає з поля зору питання про зміну їх складу (це стосується антропогенних впливів) [250, с. 268]. З іншого боку, слід відзначити, що автор не враховує правового значення забруднення (дії або бездіяльності), що є одним з основних недоліків її визначення.

Дискусійним, на наш погляд, недостатньо повним і обґрунтованим є визначення «забруднення атмосферного повітря», що запропоноване: В.М. Смітєнком, О.Ф. Балацьким, П.Г. Вакулюком, В.М. Власенком, В.Я. Вольфсоном, Н.А. Дудченком, Б.В. Заверухою, Ю.С. Шемшученком, Н.Н. Щербаком, В.Г. Сахаєвим, К.М. Ситником. У ньому хоча і знайшли певні відображення аспекти, що стосуються складу і властивостей цього природного об'єкта, але й тут є невирішені питання

(наприклад, відсутня така правова характеристика, як діяння, і тісно пов'язані з нею ознаки засобів і джерел вчинення цього злочину, без яких неможливо вести мову про те забруднення, яке зазначено в диспозиції ст. 241 КК України) [231, с. 182; 233, с. 60–62; 273, с. 51–52;]. Крім того, у зазначених авторів відсутні посилання на протиправність (а ця сторона показала б, що забруднення як злочин — це діяльність людей, а не процеси природи), на зміну властивостей і складу атмосферного повітря тощо [231, с. 182; 233, с. 60–62; 273, с. 51–52]. Також їх судження не розкривають кримінально-правового значення забруднення атмосферного повітря в контексті з іншими ознаками об'єктивної сторони досліджуваного складу злочину. Заслугує на підтримку погляд А.М. Комісарова про забруднення атмосферного повітря, що вирізняється деякою оригінальністю. Він пов'язує таку зміну з чітко окресленими властивостями, частковою або повною непридатністю його для певних видів користування й підтримання в чистоті [126, с. 329]. Разом з тим у зазначеному судженні не розкривається кримінально-правове значення поняття такого явища (а саме: діяння), а також зв'язки із засобами і джерелами вчинення цього асоціального явища. Мало чим заповнює прогалини, наявні у дефініціях попередніх авторів, погляд авторського колективу «Статистичного словника». Щодо загального поняття «забруднення атмосферного повітря» можна відзначити необґрунтоване зведення джерел забруднення атмосферного повітря лише до господарської діяльності, немає посилання на гранично допустимі викиди, відсутнє посилання на можливість побічного забруднення [233, с. 135].

Надто поверхневе визначення забруднення атмосферного повітря пропонує В.І. Антипов, а саме: як потрапляння до цього повітря забруднюючих речовин. Таке визначення приводить до думки, що це не результат діяльності суб'єкта [55, с. 541]. Більш повним є визначення О.О. Дудорова, оскільки воно кореспондується надходженням в атмосферне повітря забруднюючих речовин або утворенням в ньому таких речовин, тобто речовин, які привносяться в нього внаслідок господарської діяльності людини в концентраціях, що перевищують встановлені державою екологічні нормативи [106, с. 643]. Тут видно, що це діяння людини, яке відбувається за допомогою певних засобів. Його визначення також не розкриває термін «забруднення» із точки зору правових ознак, що істотно збіднює його та не вказує шлях для вдосконалення законодавства в цій сфері, в тому числі й ст. 241 КК України.

Другого напряму дотримуються Е.М. Жевлаков, В.Д. Пакутін, П.Ф. Повеліцина та ін. Так, В.Д. Пакутін спробував розкрити суть забруднення атмосферного повітря із позиції антропогенного впливу

людини на нього, пов'язавши таке явище тільки з правовими наслідками, що були відображені у ст. 228 КК України 1960 р. (але замість такого наслідку, як шкода сільськогосподарському виробництву, він назвав «інші інтереси суспільства») [199, с. 40–41]. Помилковим слід визнати також й те, що автор не дає правової характеристики поняття «забруднення атмосферного повітря» як діяння в тісному його поєднанні з такими ознаками об'єктивної сторони досліджуваного складу злочину, як засоби та джерела його вчинення. У названому судженні є також позитивні моменти, що відносяться до загального поняття «забруднення атмосферного повітря» – це вказівка на зміну властивостей і складу атмосферного повітря, а також залежність їх від перевищення встановлених норм (ГДК; ГДВ) [199, с. 41]. Аналогічні дискусійні моменти притаманні правовій характеристиці поняття «забруднення атмосферного повітря», запропонованій Е.М. Жевлаковим. Істотним доповненням до всіх попередніх суджень, які дають загальну дефініцію забруднення атмосферного повітря (а не правову), слід назвати положення, які стосуються істотного зниження спроможності атмосферного повітря до відновлення [112, с. 64]. Однак і його пояснення має деякі невіршені питання загального характеру. Зокрема, це стосується відсутності посилання на гранично допустимі викиди, з якими повинно бути пов'язане забруднення атмосферного повітря [112, с. 64]. Також Е.М. Жевлаков не враховує при вирішенні цього питання зміни складу атмосферного повітря [112, с. 64].

Цікавим з наукової точки зору є визначення «забруднення атмосферного повітря», яке було запропоноване В.Я. Тацієм. У ньому зазначено про зміну складу цього повітря, погіршення його чистоти, що призводить до наслідків, перелічених ст. 228 КК 1960 р. [240, с. 292]. Бажано було б доповнити це визначення вказівкою на зміну властивостей, на діяльність людини, на джерела і засоби забруднення, на гранично допустимі викиди. Але, на нашу думку, слід підкреслити те, що ці поняття, якими оперує В.Я. Тацій, притаманні загальному поняттю «забруднення атмосферного повітря». У запропонованому науковцем визначенні є правові характеристики, але вони стосуються лише наслідків, що були зазначені у ст. 228 КК України 1960 р. [240, с. 292].

Необхідно зазначити, що погляди В.Я. Тація мають велике значення для вдосконалення кримінального законодавства і розроблені з урахуванням такої можливості, але все таки не відображає нинішнього стану речей. Це випливає з того, що чисте атмосферне повітря ще необхідне для безпеки людей, різноманітних біогеоценозів, раціонального використання цього природного ресурсу тощо, а це не було ніяким чином

відображено як справжні наслідки вчинення досліджуваного складу злочину (в КК України 1960 р.). Крім того, автору слід було б на той час відобразити поняття «забруднення атмосферного повітря» через такі правові ознаки, як діяння, що при конструкції складу злочину не могло розглядатися без засобів та джерел вчинення такого діяння.

Третій напрям має найменшу кількість прихильників, які, на відміну від попередніх авторів, указують на дії, речовини (засоби), що призводять до забруднення. Але із наведеного визначення не випливає, що таке діяння є караним [119, с. 17–20]. Адже кримінально-правове діяння має чітко обмежені ознаки, описані в диспозиції закону: забруднення атмосферного повітря (дія, бездіяльність), яке разом із засобами та джерелами вчинення злочину, визначеними у законі (відходи промислового виробництва), кваліфікується як злочин.

Усе зазначене вище зумовило потребу у всебічному вивченні досліджуваної проблеми і є актуальним у чинному КК України (ст. 241 КК). Для аналізу цього питання слід звернутися у пошуках істини до міжнародно-правових актів, різного роду довідкової літератури, а також національного законодавства. Так, у Словнику російської мови С.І. Ожегова відсутнє поняття «забруднення», а є лише – «забруднювати», що має те саме значення, що і «бруднити» або «бруднитися» [194, с. 120]. Намагаючись послідовно дослідити його етимологічне значення, розглянемо в цьому словнику термін «бруднити», він означає те саме, що і «робити брудним, маститися, розводити бруд» [194, с. 120]. Як видно, що тлумачення, запропоноване в названому словнику, не розкриває поняття «забруднення атмосферного повітря», але в ньому є раціональне зерно, що може бути використане у цьому дослідженні.

В зазначеному аспекті, на наш погляд, більш вдалим є тлумачення терміна «забруднення», яке запропоновано в Енциклопедичному словнику російського бібліографічного інституту Гранат, де зазначається, що забруднення – це те, що призводить до неможливості використання природного об'єкта [274, с. 578].

Таким чином, тлумачення указаних понять у перелічених словниках переконує в тому, що дефініція «забруднення атмосферного повітря» повинна включати в себе як складову зміну складу та властивостей атмосферного повітря, що є шкідливим для населення і всього живого.

Дещо може прояснити в дослідженні названого вище поняття тлумачення терміна «забруднення біосфери», запропоноване у Біологічному енциклопедичному словнику: «Забруднення біосфери як комплекс різноманітного впливу на біосферу, що призводить до збільшення рівня вмісту шкідливих речовин у біосфері, появи нових хімічних сполук,

частинок і чужорідних предметів, надмірному підвищенні температури (термічне забруднення), шуму (шумове забруднення), радіоактивності (радіоактивне забруднення) тощо, що загрожує здоров'ю людини і стану навколишнього середовища, обмежує подальший розвиток людського суспільства...» [63, с. 205–206]. З наведеного визначення забруднення біосфери, складовою якої є атмосфера, можна побачити інші позитивні моменти, що використовувались авторами в тлумаченні поняття «забруднення атмосферного повітря». Разом із тим у цьому визначенні є нові положення, що доповнюють попередні характеристики забруднення, наприклад, небезпека шумового забруднення для повітря, радіоактивне забруднення, обмеження можливості подальшого розвитку людського суспільства. Крім загального поняття забруднення в цій дефініції вказується на наслідки, що частково висвітлені в ч. 2 ст. 241 КК України. Однак і в цьому судженні не було застереження відносно таких правових ознак, як діяння, засоби та джерела, що нас цікавлять з точки зору розгляду об'єктивної сторони складу злочинного забруднення атмосферного повітря ст. 241 КК України.

На нашу думку вдосконаленню зазначеного вище визначення і ст. 241 КК України допоможуть погляди І.С. Тарханова, М.І. Рощина, І.П. Блищенко на цю проблему, де вони, спрямовуючи нас на розуміння закону, зазначають, що з правової точки зору найістотнішим у понятті «забруднення» є не стільки сам факт уведення в природне середовище забруднюючих речовин, скільки завдана шкода (інакше будь-який викид, навіть незначний, слід було б кваліфікувати як злочин [239, с. 194].

Тлумачення наведених вище понять переконують, що під забрудненням атмосферного повітря слід розуміти зміну складу атмосферного повітря, його властивостей, що є шкідливим для людини, флори і фауни. Проте слід врахувати той факт, що існують й інші характеристики забруднення, зокрема: шумове забруднення атмосферного повітря, радіоактивне забруднення, насичення атмосферного повітря органічними і неорганічними речовинами, газами, парами і твердими частками, які хоча і є неповними і недосконалими, але й вони мають отримати певну оцінку і застосування в цьому монографічному дослідженні.

Ми вважаємо, що для вдосконалення законодавства слід зазначити, що найсуттєвішим у понятті «забруднення» є не сам факт насичення повітря забруднюючими речовинами, а завдана цим шкода, інакше будь-яке насичення треба було б кваліфікувати як «забруднення», тобто злочинне. Повітря ніколи не буває чистим, але це не означає, що воно є забрудненим. Шкідливими є ті компоненти, які, потрапляючи в атмосферу, справляють негативний вплив на рослини, тварини, людей. Таке

насичення, що відбулося з вини людини, і є забруднюванням повітря, правопорушенням і за наявності певних ознак кваліфікується як злочин.

Для остаточного правового визначення забруднення атмосферного повітря ще необхідно звернутися до тлумачення понять «забруднення», «природний», «властивості». Слід зазначити, що під забрудненням розуміють привнесення в природне або безпосередньо в антропогенне середовище або виникнення в ньому нових, як правило, не характерних для цього середовища фізичних, хімічних або біологічних агентів, або перевищення на конкретний момент природного середньобагаторічного рівня (в межах крайніх коливань) концентрацій перелічених агентів у середовищі, що справляють шкідливий вплив на людину, флору і фауну [272, с. 239]. Щодо терміна «природний», то в аспекті дослідження він означає: 1) створений природою, а не людиною (який є в природі); 2) справжній, натуральний, протилежний штучному; 3) властивий чому-небудь від природи [272, с. 239]. Натомість термін «властивість» означає якість, ознака, характерні для чого-небудь [76, с. 151].

З урахуванням викладеного можна запропонувати загальноправове визначення забруднення атмосферного повітря. Під таким слід розуміти протиправне насичення атмосферного повітря, як правило, для нього не характерними фізичними, хімічними або біологічними агентами або перевищення внаслідок людської протиправної діяльності на конкретний момент природного рівня (в межах крайніх коливань) концентрацій, викидів, впливів, перелічених агентів у атмосферному повітрі (що змінює природні властивості та склад атмосферного повітря), що справляють шкідливий вплив на людину, флору і фауну, або тягнуть за собою часткову або повну непридатність цього природного об'єкта для використання.

Визначення загальноправового поняття «забруднення атмосферного повітря» можна використати для вдосконалення чинного законодавства, яке стосується атмосферного повітря, а також для вдосконалення положень ст. 241 КК України.

Маючи такий дослідний фундамент та аналіз об'єктивних та суб'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, спробуємо сформулювати кримінально-правове визначення забруднення атмосферного повітря, як діяння (синонім злочину). Під кримінально-правовим забрудненням атмосферного повітря слід розуміти умисну або необережну, заборонену КК України дію чи бездіяльність суб'єкта, що посягає на встановлені в суспільстві відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря, які полягають у забрудненні або іншій

зміні природних властивостей атмосферного повітря, переліченими засобами та джерелами, що призводить до модифікації фізичних, хімічних чи біологічних властивостей цього природного об'єкта, що створює небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля або спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки.

Слід зазначити, що це кримінально-правове визначення забруднення атмосферного повітря, яке характерне для складу злочину, перед-баченого ст. 241 КК України, в досліджуваній редакції, але воно має бути іншим у запропонованій мною новій редакції.

Сформульоване поняття має не тільки теоретичне, а й суто практичне значення. Ігнорування такого підходу призводить до помилок у правозастосовній діяльності. Так, з 85% вивчених кримінальних справ (за період 1984–2008 рр.) та 200 матеріалів про відмову в порушенні кримінальної справи до відповідальності були притягнені ті особи, які безпосередньо забруднювали атмосферне повітря, хоча в забрудненні були винні також особи, котрі виготовляли обладнання для очисних споруд, будували очисні споруди тощо. Це суперечить чинному законодавству і не відповідає обов'язкам правоохоронних органів та суду в регулюванні та охороні зазначених кримінально-правових відносин.

Таке визначення дає змогу, по-перше, досить чітко усвідомити суспільну небезпеку подібних злочинів і значення боротьби з ними, по-друге, дає можливість глибоко проаналізувати конкретний склад злочину, відмежувати його від суміжних складів злочинів та аналогічного адміністративно-правового делікту, правильно кваліфікувати діяння винної особи.

У ст. 241 КК України зазначені й такі діяння, як інша зміна природних властивостей атмосферного повітря шкідливими для життя, здоров'я людей або для довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва внаслідок порушення спеціальних правил. Зазначене поняття по-різному трактується авторами публікацій. Так, В.І. Антипов під таким поняттям розуміє таку іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря, яка відбувається при потраплянні до атмосфери речовин, матеріалів чи відходів, що змінюють природний склад атмосфери (наприклад, збільшення частини вуглекислого газу, зміна концентрації озону тощо), що не може, на його думку, вважатись забрудненням, але негативно впливає на погоду, клімат, створює небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля [55, с. 538]. О.О. Дудоров стверджує, що інша зміна природних властивостей – це негативне відхилення від оптимального стану атмосферного повітря в частині його фізичних, фізичних, хімічних та

біологічних властивостей, що негативно впливає на здоров'я людей і довкілля (отруєння повітря є формою екоциду) (ст. 441 КК України) [106, с. 643–644]. М.М. Панько обійшов увагою цю проблему [203, с. 509–511]. С.Б. Гавриш наполягає, що під іншою зміною природних властивостей атмосферного повітря слід розуміти фізичні, хімічні, біологічні, радіаційні зміни атмосферного повітря, які впливають на його прозорість, наявність і концентрацію озону, шумові, електромагнітні та інші показники, що перевищують встановлені екологічні та санітарно-гігієнічні нормативи шкідливого впливу на довкілля, створюють небезпеку для життя, здоров'я людини, стану рослинного та тваринного світу, екологічної діяльності, генофонду людини, рослин і тварин (це негативне відхилення від існуючого в певному регіоні, районі) стану атмосферного повітря, зокрема збільшення частки вуглекислого газу, зміна концентрації озону тощо [84, с. 670]. Н.О. Лопашенко обґрунтовує, що інша зміна природних властивостей повітря може бути спричинена шкідливим фізичним впливом на атмосферне повітря, тобто шкідливим впливом шуму, вібрації, іонізуючого опромінення, температурного й інших фізичних факторів, що змінюють температурні, енергетичні, хвильові, радіаційні та інші фізичні властивості атмосферного повітря, на здоров'я людини і навколишнє природне середовище, інша зміна природних властивостей повітря може виявлятися також у негативній зміні співвідношення компонентів, що входять до його складу [113, с. 122].

На нашу думку, судження В.І. Антипова щодо іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря має такі вади: 1) з нього не випливає, що це діяння людей; 2) з нього не вбачаються відмінності забруднення й іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, адже збільшення частки вуглекислого газу призводить до зміни хімічних властивостей, а отже, це і є забруднення; 3) не вказані засоби цього діяння. Майже такі самі недоліки властиві й визначенню О.О. Дудорова, які ще доповнюються положенням про те, що отруєння повітря є формою екоциду (ст. 441 КК України). Не дивлячись на те, що чинне законодавство не містить спеціальних вказівок відносно зараження й отруєння атмосферного повітря, вони є складовими поняття забруднення цього природного об'єкта. Тому, якщо в атмосферному повітрі будуть виявлені збудники захворювань, то воно юридично визначається забрудненим (а не зараженим), або якщо у повітрі будуть виявлені отруйні речовини в кількості більше допустимих концентрацій, то також юридично воно визнається забрудненим (а не отруєним) [205, с. 158]. Названі судження В.В. Петрова дуже цінні, але недостатні в науковому

і прикладному аспектах. З метою їх уточнення звернемося до довідникових джерел. Зокрема, Радянський енциклопедичний слоник поняття «отруєння» роз'яснює таким чином: «Це низка захворювань, зумовлених впливом на організм отрути різного походження» [232, с. 946]. Термін «зараження» пояснюється на основі значення поняття «заразні захворювання», тобто захворювання, походження яких пов'язано з безпосереднім проникненням в організм людини, тварини або рослини специфічного збудника, те ж саме, що й інфекційне захворювання [253, с. 212].

В цілому, погоджуючись з указаним поняттям отруєння, все ж вважаємо, що воно потребує певних уточнень. Насамперед, отруєння спричинюються не тільки отрутами, а й також токсичними речовинами (сильнодіючими). Тому, на наше переконання, яке спирається на дослідження, під отруєнням слід розуміти групу захворювань, що зумовлена впливом на організм отрути, токсичних речовин, сильнодіючих речовин (це ж стосується й отруєння атмосферного повітря). Необхідно також уточнити поняття «зараження», адже занедужати можуть не тільки люди, тварини, а й рослини. Тому під зараженням атмосферного повітря необхідно розуміти потрапляння в атмосферне повітря збудників захворювань, які викликають або можуть викликати захворювання людей, тварин тощо. Подібною точки зору дотримується і С.Б. Гавриш, оскільки він також розглядає хімічні та інші зміни цього природного об'єкта, але цікавим у його судженні є те, що він веде мову про подібність цього компоненту, яким вчиняється зараження атмосферного повітря, але з його визначення також не видно, що це діяння людини тощо.

Все зазначене вище свідчить, що зміна природних властивостей виникає лише внаслідок забруднення атмосферного повітря, а така ознака, як інша зміна природних властивостей, має більш вузький аспект. З урахуванням чинного законодавства слід зазначити, що інша зміна природних властивостей атмосферного повітря відбувається внаслідок діяння, що супроводжується умисним або необережним шкідливим фізичним впливом на атмосферне повітря, тобто шкідливим фізичним впливом шумів, вібрації, іонізуючого випромінювання, температурою й інших фізичних факторів, що змінюють температурні, енергетичні, хвильові, радіаційні та інші фізичні властивості атмосферного повітря, що створює небезпеку для життя, здоров'я чи для довкілля або спричинює загибель людей, або інші тяжкі наслідки. Тому таке діяння слід замінити наступним: «фізичний або інший вплив на атмосферне повітря». Натомість, якісний стан атмосферного повітря не вичерпується лише забрудненням, а й притаманний засміченню. В юридичній літературі та на практиці щодо змісту поняття «засмічення»

немає єдності поглядів. Так, ні в одному з кримінальних кодексів (України, РФ, Казахстану, Грузії, Білорусії) відсутнє поняття «засмічення». В інших, зокрема, Вірменії, Естонії, Латвії, поряд із забрудненням вказується на засмічення.

З метою внесення положень, що усунуть ці суперечності, проаналізуємо наявні публікації. В.Д. Пакутін переконаний, що забруднення і засмічення – це різні дії і поняття: засмічення також завдає шкоди стану природного об'єкта, погіршує його якість різними викидами твердих предметів, а з часом може призвести до забруднення [199, с. 41].

В.В. Петров вважає, що, на відміну від забруднення, що стосується якості природного об'єкта, поняття «засмічення» – це насичення природного компонента нерозчинними предметами [205, с. 257]. Ю.П. Беліченко, А.Г. Гусєв, Г.В. Миронов, В.К. Матвійчук, В.М. Присяжний також вважають, що засмічення – це викид нерозчинних предметів [61, с. 18; 166, с. 123–124].

Ми вважаємо, що засмічення, як і забруднення, може змінювати склад і певні властивості атмосферного повітря та спричинювати шкідливі наслідки, передбачені ч. 2 ст. 241 КК України.

На основі викладеного можна запропонувати таке визначення засмічення атмосферного повітря – це насичення його нерозчинними предметами, речовинами, що погіршують властивості атмосферного повітря, а також можуть призвести до модифікації аеродинамічного та інших режимів атмосферного повітря і зумовлювати інші несприятливі наслідки (у тому числі й визначені в диспозиції ст. 241 КК України). Слід звернути увагу на те, що законодавці більшості держав колишнього СРСР не врахували такого діяння, як засмічення атмосферного повітря. Це діяння має спільні риси із забрудненням та істотні особливості, які не дають підстав об'єднати їх у єдине поняття, яким, на думку деяких авторів і більшості законодавців, може бути забруднення атмосферного повітря. Розглянемо те загальне, що об'єднує, або те спільне, яке відрізняє засмічення від забруднення. Загальним, що об'єднує засмічення і забруднення, є: 1) забруднення, як і засмічення, завдає шкоди стану атмосферного повітря тощо; 2) засмічення також може спричинювати погіршення режиму атмосферного повітря.

А особливим, що відрізняє такі діяння, як засмічення і забруднення, є: а) засмічення атмосферного повітря відбувається нерозчинними предметами, речовинами тощо; б) засмічення, на відміну від забруднення, не завжди істотно змінює й погіршує якість атмосферного повітря; в) при засміченні інші наслідки ніж при забрудненні.

На підставі викладеного таке діяння, як засмічення, заслуговує на самостійне існування і законодавче закріплення, яке може охоплюватися ознакою «інша зміна природних властивостей атмосферного повітря».

З метою чіткого розкриття таких аспектів, як призначення норми і передбаченої нею відповідальності за забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря, необхідно визначити суспільну небезпеку цього злочину. В цьому контексті загальноприйнятним є те, що суспільна небезпечність — це головна, найбільш суттєва ознака досліджуваного злочину, зокрема його визначальна властивість. Адже дійсно небезпечними для такої системи, як біосфера, складовою якої є атмосферне повітря, є такі зміни у його звичайному природному функціонуванні, що приводять до протиправного забруднення, іншої зміни природних властивостей цієї складової, порушують умови існування цієї складової, утворюють загрозу існування суспільних відносин, що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря. Отже, головною властивістю цього злочину, його негативом є руйнування зазначених суспільних відносин і завдання їм істотної шкоди або загроза завдання такої шкоди.

Правовою й філософськими науками генезис суспільної небезпечності злочину, вивчений досить глибоко. Водночас питання суспільної небезпечності такого складу злочину, як забруднення атмосферного повітря, не досліджувалося. При цьому потрібно усвідомлювати, що навіть існуючі фрагментарні дослідження цього питання спираються на ті концепції соціальної ролі й походження права, які поділяють ті чи інші автори [93, с. 41–45; 132, с. 31]. Не полемізуючи з точками зору, існуючими із цього приводу в наш час [71, с. 135–138; 126, с. 58; 278, с. 465] відносно суспільної небезпечності складу злочину, оскільки це питання виходить за межі нашого дослідження, констатуємо лише доведену істину, що суспільна небезпечність лежить в основі криміналізації діяння взагалі і такого складу злочину, як забруднення атмосферного повітря, зокрема. На неї впливають такі фактори: 1) високий ступінь суспільної небезпечності цього асоціального явища; 2) відносна поширеність цих злочинів; 3) відповідність заборони забруднення та іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря моральним підставам кримінального закону й запобігання настанню серйозних наслідків для природної рівноваги і в соціальному плані (опитування 300 осіб свідчить, що 95% респондентів вважає, що заборона таки необхідна і має слугувати запобіганням серйозним наслідкам, і лише 5% опитаних з цього питання не визначилися); 4) процесуальна доказовість цих діянь свідчить, що це явище регулюється кримінальним законодавством і

може ним оцінюватися; 5) узгодженість зазначених кримінально-правових заборон з іншими галузями права і міжнародними конвенціями (вивчення інших галузей права, які тією чи іншою мірою стосуються організаційних, правових питань охорони атмосферного повітря, а також інших міжнародно-правових актів, свідчить, що вони не мають істотних протиріч зазначеним кримінально-правовим заборонам). Навпаки, Конвенція «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» від 16–18 березня 1998 р., ратифікована Законом України від 6 липня 1999 р. № 832–XVI (832–14), додатково підтверджує суспільну небезпечність діянь, що стосуються навколишнього природного середовища, в тому числі й атмосферного повітря; 6) забруднення атмосферного повітря як екологічний злочин належить до тієї категорії злочинних посягань, соціальна небезпечність яких, як правило, не підтверджується офіційними статистичними даними, а спирається в основному на авторитетні експертні оцінки – це також посилює їх суспільну небезпечність. Латентність цих злочинів вважається однією з найвищих. Якщо, за статистичними звітами, ці злочини становлять менше ніж 1%, фактично з врахуванням латентності їх кількість наближається до 4%. В цьому є один з проявів суспільної небезпечності злочинного забруднення атмосферного повітря.

Головне свідчення суспільної небезпечності злочинного забруднення атмосферного повітря – їх величезна шкідливість. Шкоду, яка завдається суспільним відносинам із приводу охорони середовища існування людини, самій людині, а також суспільству і, в кінцевому підсумку, дер-жаві, часто складно обчислити, водночас статистичні й експертні дані свідчать про те, що загальний вплив людини на атмосферне повітря та його забрудненість досягла критичних рівнів і перевищує гранично допустимі рівні у 5–20 разів [199, с. 8].

Як відомо, в основу поняття «злочинне забруднення атмосферного повітря» повинні бути покладені сформульовані законом протиправні дії. Дотримуючись цієї логіки, необхідно відзначити, що суспільна небезпека досліджуваного злочину визначається, як посягання на встановлені в суспільстві відносини щодо охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря.

Своєю антигромадською поведінкою особи, винні в забрудненні атмосферного повітря, впливають на всі біогеоценози, до складу яких входять об'єкти тваринного, рослинного світу, на процеси, що відбуваються в екосистемах з відтворення існуючого загального стану живої оболонки, порушують екологічну рівновагу тощо.

Суспільна небезпека злочину посилюється й тим, що вказані діяння нерідко, прямо чи опосередковано пов'язані з іншими протиправними діями, наприклад, як показує вивчення кримінальних справ (25% випадків з названого масиву), із зловживанням службовим становищем, службовою недбалістю. Дані цього дослідження, а також періодичних видань свідчать про те, що вказаний злочин зустрічається досить часто, хоча до суду доходять одиничні справи. Указані суспільно небезпечні діяння є небезпечними як фактори, які зумовлюють вияви егоїзму, споживацьке ставлення до природи.

Вивчення досліджуваних мною справ показало, що за деякими із них забруднення атмосферного повітря вчинялось особами, на яких у зв'язку із службовим становищем покладалися обов'язки з охорони водних об'єктів від забруднення, виснаження, але вони до кримінальної відповідальності не притягувалися (не дивлячись на підвищену суспільну небезпечність їх діяння).

Підбиваючи підсумки у цьому аспекті дослідження, необхідно відзначити, що в основу поняття «злочинне забруднення атмосферного повітря» повинні бути покладені сформульовані законом протиправні діяння. Дотримуючись цієї логічної послідовності, можна стверджувати, що суспільна небезпека забруднення атмосферного повітря як злочину визначається, по-перше, посяганням на встановлені в суспільстві відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря; по-друге, переліченими вище факторами, по-третє, прямим зв'язком з іншими протиправними діями, які самі по собі є тяжкими злочинами; по-четверте, величезною шкідливістю, тяжкими наслідками.

Таким чином, з урахуванням змін і доповнень, які відбулися в процесі монографічного дослідження (в аспекті запропонованої кримінально-правової норми – ст. 241 КК України) під кримінально-правовим забрудненням, засміченням, фізичним або іншим впливом на атмосферне повітря слід розуміти умисну або необережну, заборонену КК України дію чи бездіяльність суб'єкта, що посягає на суспільні відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря, шкідливими засобами виробничої або невиробничої сфери, які можуть призвести до небезпеки для життя, здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища, або які спричинили загибель людини або людей, або спричинили шкоду здоров'ю людини або людей, або навколишньому природному середовищу, які завдали збитки, які в тисячу і більше разів перевищують неоподаткований мінімум доходів громадян або призвели

до втрати унікальних і рідкісних об'єктів природи, занесених до Червоної книги України, або які спричинили масову загибель людей, масове захворювання людей, або масову загибель об'єктів тваринного або рослинного світу, яке завдало збитки, що в десять тисяч і більше разів перевищують неоподаткований мінімум доходів громадян, або спричинило екологічну катастрофу.

Висновки до першого розділу

За результатами проведеного в першому розділі дослідження можна зробити такі висновки:

- лише Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 30.06.1983 р. відбулася криміналізація такого діяння, як забруднення атмосферного повітря (ст. 228 КК УРСР);

- диспозиція ч. 1 ст. 228 КК УРСР була доповнена таким змістом: «... а так само забруднення атмосферного повітря шкідливими для здоров'я людей відходами промислового виробництва», а ч. 2 цієї ж статті набула такого змісту: «...ті самі діяння, якщо вони завдали значної шкоди здоров'ю людей або сільськогосподарському виробництву, чи спричинили масову загибель риби»;

- ст. 228 КК України щодо складу злочину забруднення атмосферного повітря зазнала у зв'язку з зазначеним Законом таких змін: стосовно ч. 1 цієї статті зміни торкнулися об'єктивної сторони, зокрема щодо засобів вчинення злочину – промисловими та іншими шкідливими речовинами, а також щодо інших джерел цього діяння, ніж промислове виробництво. Крім того, цей злочин став так званим діянням з матеріальним складом. Щодо ч. 2 ст. 228 КК, то тут змінилися кваліфікуючі ознаки, які набули такого змісту: «Ті самі дії, якщо вони призвели до захворювання людей, масового знищення об'єктів тваринного і рослинного світу або розмір заподіяних збитків, розрахованих на основі відповідних нормативних актів, затверджених у встановленому порядку, перевищує тисячу мінімальних розмірів заробітних плат»;

- виходячи з конструкції складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 228 КК УРСР (з формальним складом), то слід констатувати, що цей злочин вчинявся лише умисно й умисел був прямий. Натомість, ч. 2 цієї статті передбачала такі наслідки, як значна шкода здоров'ю людей або сільськогосподарському виробництву чи масова загибель риби, тобто злочин з матеріальним складом. Це означає, що діяння, передбачене ч. 2 ст. 228 КК УРСР могло вчинятися з необережною формою вини або змішаною формою вини;

- згідно зі ст. 241 КК України 2001 р. передбачена кримінальна відповідальність за забруднення атмосферного повітря. Зазначена редакція цієї статті свідчить, що законодавець не скористався історичним досвідом кримінально-правової охорони атмосферного повітря, тому дав ускладнене незрозуміле для практичного застосування формулювання норми;

- під кримінально-правовим забрудненням атмосферного повітря слід розуміти умисну або необережну, заборонену КК України дію чи бездіяльність суб'єкта, що посягає на встановлені в суспільстві відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря, які полягають у забрудненні або іншій зміні природних властивостей атмосферного повітря переліченими засобами та джерелами, що призводить до модифікації фізичних, хімічних чи біологічних властивостей складу атмосферного повітря, яке створило загрозу для життя, здоров'я людей чи для довкілля, або ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки;

- інша зміна природних властивостей (вона має вузький аспект) відбувається внаслідок діяння, що супроводжується умисним або необережним шкідливим фізичним впливом на атмосферне повітря, тобто шкідливим фізичним впливом шумів, вібрації, іонізуючого опромінювання, температурою й інші фізичних факторів, що змінюють температурні, енергетичні, хвильові, радіаційні та інші фізичні властивості атмосферного повітря, що створює небезпеку для життя, здоров'я чи для довкілля або спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки;

- засмічення атмосферного повітря – це насичення його нерозчинними предметами, речовинами, що погіршують властивості атмосферного повітря, а також можуть призводити до модифікації аеродинамічного та інших режимів атмосферного повітря й інших негативних наслідків (у тому числі й визначені в диспозиції ст. 241 КК України);

- суспільна небезпека злочину забруднення атмосферного повітря визначається: 1) посяганням на встановлені в суспільстві відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря; 2) визначеними в монографії факторами; 3) прямим зв'язком з іншими протиправними діяннями, які самі по собі є тяжкими злочинами; 4) величезною шкідливістю, тяжкими наслідками;

- під кримінально-правовим забрудненням, засміченням, фізичним або іншим впливом на атмосферне повітря (в аспекті запропонованої ст. 241 КК України) слід розуміти умисну або необережну, заборонену

КК України дію чи бездіяльність суб'єкта, що посягає на суспільні відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря, шкідливими засобами виробничої або невиробничої сфери, які можуть призвести до небезпеки для життя, здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища або які спричинили загибель людини або людей, або спричинили шкоду здоров'ю людини або людей, або навколишньому природному середовищу, які завдали збитки, що в тисячу і більше разів перевищують неоподаткований мінімум доходів громадян або призвели до втрати унікальних і рідкісних об'єктів природи, занесених до Червоної книги України, або які спричинили масову загибель людей, масове захворювання людей, чи масову загибель об'єктів тваринного або рослинного світу, яке завдало збитки, що в десять тисяч і більше разів перевищують неоподаткований мінімум доходів громадян, або спричинило екологічну катастрофу.

Розділ 2.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

2.1. Об'єктивні ознаки складу злочину забруднення атмосферного повітря

Об'єкт складу злочину забруднення атмосферного повітря. Кожний злочин посягає на певний об'єкт, завдає йому істотної шкоди або ставить під загрозу завдання такої шкоди ці суспільні відносини [167, с. 52; 185, с. 302]. Виходячи з цього, необхідно констатувати, що злочинне діяння неможливе без об'єкта, проти якого воно спрямоване.

Перш ніж перейти до дослідження безпосереднього об'єкта складу злочину забруднення атмосферного повітря, слід зазначити, що питання про об'єкт злочину взагалі в науці кримінального права є одним з найбільш дискусійних. Водночас конкретизація об'єкта складу злочину дає змогу поряд з іншим виробити підстави і критерії вибору об'єктів кримінально-правової охорони та засобів їх захисту [129, с. 22].

У науці кримінального права є багато підходів до розуміння об'єкта злочину. Слід зазначити, що В.К. Гришук поділяє наукові концепції об'єкта злочину на історичні та сучасні. До найбільш поширених історичних концепцій об'єкта злочину в теорії кримінального права вчений зараховує такі: 1) об'єкт злочину – суб'єктивне право (В.Д. Спасович); 2) об'єкт злочину – захищений правом інтерес (Р. Ієрінг, Ф. Ліст, Б.С. Нікіфоров); 3) об'єкт злочину – блага та інтереси, що охороняються законом (правові блага) (А.Н. Круглевський, Г.В. Колоколов, Є.Я. Ними́ровський); 4) об'єкт злочину – безпека і добробут громадян (О.Ф. Кістяківський); 5) об'єктом злочину є: а) правові норми і конкретні блага та інтереси (М.Д. Сергієвський); б) посереднім об'єктом є порушений припис, норма, а безпосереднім – суспільне відношення, що є реальним проявом цього припису (І.Я. Фойніцький); в) з формального боку – це блага та інтереси, що охороняються цією нормою (Л.С. Білогіриць-Котляревський); г) норми права в її реальному бутті

(М.С. Таганцев); 6) об'єкт злочину – окремі особи чи групи осіб (П.Д. Калмиков); 7) об'єкт злочину – охоронювані кримінальним законом суспільні відносини (А.А. Піонтковський, Є. А. Фролов) [96, с. 159-164].

Серед найбільш поширених сучасних концепцій об'єкта злочину в теорії кримінального права В.К. Гришук виділяє такі: 1) об'єкт злочину – охоронювані кримінальним законом суспільні відносини (В.Я. Тацій, М. Й. Коржанський, М. І. Бажанов, А. В. Савченко, Б. О. Кириць, В.О. Навроцький, Н.О. Гуторова, Ю.Л. Шевцов та ін.); 2) об'єкт злочину – соціальні блага (цінності), що охороняються кримінальним законом (П.С. Матишевський, Є.В. Фесенко, С.Б. Гавриш); 3) об'єкт злочину – людина, незалежно від віку, розумового розвитку, соціального статусу тощо (Г.П. Новосолов); 4) об'єкт злочину – окремі особи або багато осіб (І.Я. Козаченко, З.А. Незнамова); 5) об'єкт злочину – охоронювані кримінальним законом соціально значущі цінності, інтереси, блага (А.В. Пашковська, А.В. Наумов); 6) об'єкт злочину – суспільні відносини, які є відповідним порядком, встановленим приписами правових норм, а також соціальні блага (Г.В. Чеботарева); 7) об'єкт злочину двоякий – соціальна оболонка є завжди першим об'єктом, а всі інші об'єкти перебувають всередині цієї оболонки (В.М. Трубніков); 8) об'єкт злочину – охоронюваний кримінальним законом порядок суспільних відносин (О.М. Костенко, П.П. Андрушко, А.В. Ландіна); 9) об'єкт злочину – особливо цінні суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом [96, с. 166]. Цей підхід набув поширення в теорії кримінального права і його прихильниками є: В.К. Гришук [96, с. 166], Я.М. Брайнін [69, с. 70], В.М. Кудрявцев [141, с. 130], А.А. Музика [173, с. 25], Л.В. Левицька, Т.О. Мудрак, О.В. Сіренко, П.В. Цимбал [151, с. 18], В.В. Кузнецов і О.Ф. Штанько [225, с. 79], В.К. Матвійчук [163, с. 157-158].

Крім вище названих сучасних концепцій об'єкта, існують ще й інші. Так, С.Я. Лихова підтримує та розвиває концепцію, де об'єктом злочину є правовідносини [155, с. 79].

Натомість В.П. Ємельянов називає об'єктом злочину охоронювані кримінальним законом конкретні сфери життєдіяльності людей, які і виступають безпосередніми об'єктами злочинів як реальних явищ дійсності [109, с. 214-215].

В юридичній літературі існує й інша періодизація та класифікація розвитку концепцій об'єкта злочину. Так, в історії розвитку вчення про об'єкт злочину можна виділити декілька етапів. Перший етап (друга половина XIX – початок XX ст.) характеризується наявністю різних

концепцій, до яких інколи зараховують так звані теорії суб'єктивного права, норми права і правові блага [192, с. 325]. Другий етап розробки вчення про об'єкт злочину – період панування в нашій країні марксистсько-ленінського вчення, керуючись яким вітчизняна кримінально-правова наука взяла на озброєння тезу: «Об'єкт злочину – це суспільні відносини, і тільки вони» [192, с. 325]. Третій етап – це сучасні концепції об'єкта злочину. Він характеризується тим, що в ньому кримінально-правова теорія вже не декларує єдність думок, оскільки не тільки в науковій, але й у навчальній літературі все більше виявляється два основних концептуальних підходи до трактовки поняття об'єкта злочину [192, с. 336]. Перший, значно представницький за кількістю прихильників підхід орієнтує на таке вирішення питання про об'єкт злочину, яке наявне в радянській науці, тобто на визнання об'єктом злочину суспільних відносин [192, с. 337].

В останнє десятиріччя з'явилося також немало прибічників другого підходу. Усіх їх об'єднує одне: критичне сприйняття ідеї про те, що об'єктом злочину виступають суспільні відносини і тільки вони [192, с. 337].

Важливо звернути увагу на те, що П.П. Андрушко робить деякі уточнення до узагальнення концепцій об'єкта В.К. Грищуком. Так, він уточнює свою позицію стосовно об'єкта злочину, під яким він розуміє соціальні цінності, натомість порядок відносин (взаємовідносин) між суб'єктами розглядає як вид соціальних зв'язків між суб'єктами, які, у свою чергу, є одним із видів соціальних цінностей, що охороняються кримінальним законом [53, с.5]. Також П.П. Андрушко звертає увагу на те, що С.Б. Гавриш відстоює концепцію об'єкта злочину як правового блага, а не об'єкта злочину як соціального блага (цінності), що охороняється кримінальним законом [53, с. 5–7].

Дослідження питання про об'єкт злочину взагалі не є предметом нашого монографічного дослідження, тому, не вдаючись до деталей аналізу кожної з наведених концепцій об'єкта злочину і виходячи з періодизації, зазначимо, що ми приєднуємося до дослідників, які об'єкт злочину розглядають саме з позиції теорії суспільних відносин. Представниками цієї теорії є, зокрема, В.Я. Тацій, В.К. Гришук, В.К. Матвійчук, А.А. Музика, М.Й. Коржанський, В.О. Навроцький та ін.

Користуючись триступеневою класифікацією об'єктів злочинів, якої ми дотримуємось, визначмо місце норми, що досліджується (ст. 241 КК України) у системі особливої частини КК України, її значення, надамо точну кваліфікацію вказаного діяння. Це стає можливим, якщо вдасться найбільш правильно встановити родовий і безпосередній об'єкти складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Ця класифікація

ґрунтується на співвідношенні філософських категорій: загального, особливого та окремого, відповідно, включає три рівні: загальний, родовий, безпосередній [141, с. 81–82; 207, с. 124–125; 241, с. 60–62; 263, с. 56–57]. Таку тричленну класифікацію об'єктів злочинів підтримує переважна більшість науковців. Відповідно, до цієї класифікації, з позиції прихильників концепції, об'єкт злочину – суспільні відносини, що поставлені під охорону кримінального закону, загальний об'єкт – уся сукупність суспільних відносин, що поставлені під охорону кримінального закону, родовий – група суспільних відносин, тотожних або однорідних за своєю суттю, безпосередній – конкретні суспільні відносини, які охороняються кримінально-правовою нормою.

З приводу родового об'єкта злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища і в системі яких знаходяться і досліджувані відносини, що стосуються атмосферного повітря, існують твердження про те, що такими є відносини: з порушення правил виробництва, промислів [246, с. 119]; із соціалістичної власності, матеріалізовані в природних багатствах [134, с. 57–58; 174, с. 17; 229, с. 169]; з порядку використання природних багатств у господарській діяльності чи суспільні відносини з їх використання [64, с. 5; 89, с.3]; самі природні багатства [153, с. 259; 187, с. 17]; блага, що охороняються кримінальним правом; сама природа, природні об'єкти, екологічна безпека як особливо важливі неперехідні цінності [86, с. 11–12]; соціалістичні суспільні відносини, що забезпечують раціональне використання й охорону природних багатств [248, с. 102]; природоохоронні відносини, спрямовані на охорону навколишнього природного середовища людини, його покращення й оздоровлення, а також на науково обґрунтоване раціональне використання і відтворення природних ресурсів, збереження нормального екологічного стану біосфери [240, с. 286]; суспільні відносини, що забезпечують безпечні природні умови з метою задоволення їх різнобічних потреб [200, с. 22]; деякі інші інтереси соціалістичного господарства в різних його сферах – лісового господарства, рибальства, мисливства тощо [81, с. 281]; відносини з охорони природного середовища, його використання в інтересах соціалістичного суспільства [73, с. 80]; суспільні відносини з використання, збереження і покращення природного середовища в інтересах соціалістичного суспільства, куди входить і охорона радянського народного господарства. Порядок управління, громадська безпека та інше в ролі складових, додаткових об'єктів [132, с. 6–7]; суспільна безпека, яка найчастіше розуміється як стан захищеності суспільних інтересів [156, с. 31]; комплекс фактичних суспільних відносин, їх правової форми і матеріальної оболонки, здійснення яких

забезпечує життєдіяльність людини, використання нею навколишнього природного середовища як безпосереднього базису існування, задовольняє задоволення розумних соціальних потреб і гарантує її безпеку [156, с. 177].

Усі вищезазначені погляди стосовно родового об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища є дещо суперечливими або не охоплюють кола всіх відносин в досліджуваній сфері, або призводять до помилкового ототожнення об'єкта злочину (суспільних відносин) з предметом злочину чи з правовідносинами, а іноді стосуються діяння або відповідного стану тощо. Зупинятися на їх характеристиці ми не будемо через обмежений обсяг роботи. Скористаємося лише визначенням родового об'єкта злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, запропонованого В.К. Матвійчуком, яке, на нашу думку, є найбільш правильним: родовим об'єктом складів злочинів проти навколишнього природного середовища є суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатofункціональної збалансованої системи, до якої належить і людина (що утворює навколишнє природне середовище), її охорону, раціональне використання, оздоровлення і відтворення такої системи для теперішніх і майбутніх поколінь, яка гарантуватиме безпечно для життя та здоров'я навколишнє природне середовище [166, с. 171–172]. Необхідно погодитися з цією точкою зору з певним уточненням щодо визначення родового об'єкта досліджуваного злочину. У названому визначенні не зазначається, що ці відносини виникають у межах території держави Україна, що вони створюють сприятливі умови життєдіяльності та є природною умовою життя.

На підставі викладеного можна запропонувати таке визначення родового об'єкта досліджуваного складу злочину: «Це суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що виникають у межах території держави Україна, створюють сприятливі умови життєдіяльності, є природною умовою життя та забезпечують існування багатofункціональної збалансованої єдиної системи, до якої належить і людина (що утворює навколишнє природне середовище), її охорону, раціональне використання, оздоровлення і відтворення такої системи для теперішніх і майбутніх поколінь, яка гарантуватиме безпечно для життя та здоров'я навколишнє природне середовище». Таке визначення родового об'єкта аналізованого складу злочину зумовлене чинним законодавством, яке встановило певні межі кримінально-правової відповідальності для досліджуваних відносин.

П.С. Матишевський, Є.В. Фесенко [135, с. 123–124] та П.П. Андрушко [135, с. 21] зазначають, що концепція «об'єкт злочину – суспільні відносини» протягом останніх десятиріч переважала в теорії кримінального права України. При цьому П.С. Матишевський та Є.В. Фесенко стверджують, що ця концепція не повністю відповідає сучасним поглядам щодо оцінювання соціальних цінностей. Основним її недоліком є перебільшення значення категорії «публічного» порівняно з категорією «приватного» у сфері соціального життя. Людина з її потребами, інтересами, правами відійшла на другий план. Конституцією України 1996 р. закладено кардинально нові ціннісні орієнтації: (ст. 3) найвищою соціальною цінністю визнано людину, а її права, свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [260, с. 75]. Не можна погодитися з Є.В. Фесенком стосовно того, що суспільні відносини не є універсальною характеристикою об'єкта злочину, оскільки, на його думку, це поняття ніби не охоплює такі особисті блага людини, як життя і здоров'я [260, с. 75]. Слід зазначити, що захист цих благ забезпечується системою відповідних суспільних відносин. Отже, інші цінності: інтереси і права потерпілих, блага забезпечуються системою відповідних суспільних відносин. Крім того, слід зазначити, що будь-які відносини виникають внаслідок потреб та інтересів, вони і є тією рушійною силою, що стимулює наявність тих чи інших суспільних відносин, у яких реалізуються потреби та інтереси. Держава має забезпечити існування позитивних суспільних відносин для реалізації інтересів та потреб у межах цих відносин. Таким чином, визначення об'єкта злочину як цінностей, що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно може спричинити шкоду (під самими цінностями він розуміє різноманітні об'єкти матеріального світу, у тому числі й саму людину, які мають суттєве позитивне значення для окремих осіб, соціальних груп і суспільства в цілому) є непереконливим [260, с. 76]. Тому не можна погодитися з Є.В. Фесенком, що при вирішенні проблеми об'єкта злочину, співвіднесення понять «об'єкт злочину» і «об'єкт кримінально-правової охорони» доцільно використовувати категорію цінностей [260, с. 76].

Не зовсім обґрунтованою є позиція П.П. Андрушка, який також визначає об'єкт злочину як соціальні цінності [54, с. 35]. Відмінним від попередників є те, що він визнає об'єктом злочину соціальні цінності, різновидами, а не їх структурними елементами, тобто безпосередніми чи видовими об'єктами конкретних злочинів яких є: 1) потерпілий; 2) права, свободи та інтереси потерпілого; 3) соціальні зв'язки між членами суспільства з приводу реалізації ними належних їм прав, свобод та інтересів, у тому числі у формі правовідносин [54, с. 36].

Маючи таку відправну позицію, необхідно детальніше зупинитися на дослідженні безпосереднього об'єкта складу злочину забруднення атмосферного повітря, яке вписується в межі об'єкта дослідження цієї роботи.

У наукових публікаціях не завжди чітко визначається безпосередній об'єкт досліджуваного складу злочину. Так, одні автори під об'єктом злочинного забруднення атмосферного повітря розуміють безпеку оточуючого середовища (атмосферного повітря) для здоров'я населення [92, с. 190]; другі стверджують, що ним є здоров'я населення і нормальне існування тваринного і рослинного світу [118, с. 433]; треті наполягають на тому, що до нього належить здоров'я населення [147, с. 403]; четверті відносять до нього атмосферне повітря і тваринний світ [150, с. 273]; п'яті вважають, що це інтереси збереження чистоти атмосферного повітря як необхідної умови існування життя на землі [250, с. 268]; шості переконані, що ним є відносини, які регулюють охорону повітряного простору [270, с. 17]; сьомі впевнені, що ним є суспільні відносини, які покликані забезпечити необхідну чистоту водойм і атмосферного повітря [240, с. 291]; восьмі обґрунтовують, що ним є суспільні відносини, які забезпечують раціональне використання й охорону води та атмосферного повітря [126, с. 328]; дев'яті наполягають, що ним є суспільні відносини у сфері охорони атмосфери як одного зі складових природно-ресурсного комплексу [157, с. 117]; дев'яті описують, що ним є суспільні відносини, які забезпечують чистоту водного і повітряного басейнів як природних умов життєдіяльності і нормального функціонування сільськогосподарського виробництва, рибальства [199, с. 40]; одинадцяті категоричні в тому, що ним є порядок охорони атмосферного повітря з метою збереження, поліпшення та відтворення його стану, раціонального його використання у виробничих потребах, відвернення і зменшення шкідливого впливу на атмосферне повітря, а також право людини на сприятливе довкілля (додатковим об'єктом можуть бути життя та здоров'я особи чи інші наслідки) [106, с. 643]; дванадцяті вказують, що ним є встановлений порядок охорони і використання атмосферного повітря з метою збереження, покращення і відтворення стану атмосферного повітря, зниження шкідливого хімічного, фізичного, впливу на указаний природний об'єкт та забезпечення раціонального використання атмосферного повітря для виробничих потреб [203, с. 509]; тринадцяті ототожнюють його з екологічно безпечним станом атмосферного повітря, його відтворенням і поліпшенням для забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини, а також відвернення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище, забезпечення

раціонального використання атмосферного повітря для виробничих потреб [55, с. 536]; чотирнадцяті впевнені, що ним є суспільні відносини з охорони водного і повітряного басейнів як природних умов життєдіяльності і здоров'я людей (відносини екологічної безпеки), функціонування та розвитку сільського господарства і рибальства [113, с. 30–40]; п'ятнадцяті пов'язують його з науково обґрунтованим раціональним використанням, відновленням, поліпшенням, відверненням шкідливого впливу на довкілля й охорону чистоти атмосферного повітря як сприятливого середовища існування людини, тваринного і рослинного світу [85, с. 670].

Існує також думка, що об'єктом досліджуваного злочину є суспільні відносини, які забезпечують науково обґрунтоване раціональне використання, відтворення, поліпшення, відвернення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище й охорону атмосферного повітря як сприятливого середовища для існування людини, тваринного і рослинного світу [119, с. 8–9]. Продукуються й інші точки зору з приводу безпосереднього об'єкта складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, але вони тією чи іншою мірою повторюють вищезазначені судження з елементами певної модифікації конкретних авторів.

Вважаємо, що з метою оптимального визначення безпосереднього об'єкта цього складу злочину необхідно врахувати всі позитивні підходи до розуміння досліджуваних суспільних відносин. З вищезазначених суджень, на наш погляд, можна зупинитися на тому, що: 1) об'єктом складу злочину забруднення атмосферного повітря слід визнати суспільні відносини, а не просто безпеку оточуючого природного середовища для здоров'я населення, як зазначає Н.П. Грабовська, також на здоров'я населення та нормальне функціонування тваринного й рослинного світу, як наполягає А.І. Ігнатов, не здоров'я населення, як стверджує Н.Ф. Кузнецова, також не атмосферне повітря і тваринний світ оскільки це лише предмет складу злочину, як вважає Б.М. Леонт'єв, не інтереси збереження чистоти атмосферного повітря як необхідної умови існування життя на землі або інтереси лише те, що спонукає до чогось, а також не порядок, оскільки це лише управлінські функції, (О.О. Дудоров або М.М. Панько тощо); 2) ці відносини існують у сфері охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря (як це частково стверджують В.А. Широков, В.Я. Тацій, А.М. Комісаров, Н.О. Лопашенко, В.Д. Пакутін, Е.М. Жевлаков та ін.); 3) це відносини з приводу атмосферного повітря – невіддільного від навколишнього природного середовища (А.І. Ігнатов, Б.М. Леонт'єв, І.М. Тяжкова, В.Я. Тацій, А.М. Комісаров, М.М. Панько,

С.Б. Гавриш, О.М. Іщенко, В.К. Матвійчук, І.Ю. Єросова); 4) ці відносини стосуються створення умов для охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря (І.М. Тяжкова, В.Д. Пакутін, Е.М. Жевлаков); 5) такі відносини стосуються атмосферного повітря; 6) ці відносини забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря.

Суть же розбіжностей і негативних моментів у вищезазначених поглядах полягає в тому, що деякі автори: 1) вбачають в об'єкті не відносини, а порядок і пов'язують його з регулюванням або використанням атмосферного повітря (О.О. Дудоров, М.М. Панько); 2) зводять об'єкт до порядку, а не до відносин та до благ (предмета) (О.О. Дудоров, Б.М. Леонт'єв); 3) вбачають не суспільні відносини, а порядок і безпеку, що не відповідає чинному законодавству (ст. 241 КК) (О.О. Дудоров, М.М. Панько, Н.П. Грабовська); 4) вбачають не відносини, а предмет злочину (Б.М. Леонт'єв, С.Б. Гавриш); 5) розуміють не відносини, а стан – екологічну безпеку (Н.О. Лопашенко, Н.П. Грабовська); 6) зводять його до благ (предмета), а не відносин, і взагалі заперечують відносини як об'єкт злочину (С.Б. Гавриш); 7) змішують як об'єкти різних злочинів (Е.М. Жевлаков, Б.М. Леонт'єв, В.Д. Пакутін). Разом з тим, навіть з огляду на викладене ще не має можливості дати вичерпну відповідь відносно безпосереднього об'єкта складу злочину забруднення атмосферного повітря. Необхідно ще проаналізувати структурні елементи відносин і предмет цього складу злочину, який належить до складу цього злочину, а не до об'єкта складу злочину і є окремою ознакою [166, с. 178–191]. Тому загальноновизнаним є той факт, що винний при вчиненні цього злочину впливає на предмет відносин і своїми діями порушує або намагається порушити суспільні відносини, тобто завдає їм істотної шкоди.

Візьмемо за основу структуру суспільних відносин, що запропонована в кримінально-правовій літературі, яку пропагує переважна більшість учених: 1) це суб'єкти (носії) відносин; 2) це предмет, з приводу якого існують відносини (тобто це те, з приводу чого існують відносини); 3) це соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність як зміст відносин) [146, с. 35–48]. Маючи такі вихідні положення, проведемо дослідження безпосереднього об'єкта складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

В юридичній літературі зазвичай відсутня якась позиція відносно того, хто може бути суб'єктом відносин у площині кримінально-правової охорони атмосферного повітря, а точніше цьому питанню увага взагалі не приділялася. Це дає можливість говорити про те, що суб'єкти

відносин як структурний елемент об'єкта складу злочину забруднення атмосферного повітря зовсім не підлягали дослідженню. А він, на нашу думку, істотно має вплинути на вирішення питання про те, що є безпосереднім об'єктом досліджуваного складу злочину. Визначення суб'єктів указаних суспільних відносин, а також їх соціальних функцій у цих відносинах дасть змогу визначити на науковій основі ті суспільні відносини, які виступають об'єктом цього складу злочину [240, с.79]. Цю властивість суб'єктів у суспільних відносинах використовує інколи законодавець як для визначення меж дії кримінального закону, так і для вказівки на ті суспільні відносини, що є об'єктом конкретного складу злочину (скажімо, забруднення атмосферного повітря), а саме, що це стосується навколишнього природного середовища [119, с. 8–9]. Законодавець цей підхід до складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, не застосував, чим ускладнив наше завдання в дослідженні зазначеної проблеми, а також у застосуванні цієї статті в практичній діяльності правоохоронних органів та судів. Вивчивши кримінальні справи цієї категорії, я встановила, що у всіх випадках (100% справ) одним із суб'єктів відносин обов'язково була фізична особа (людина).

З метою встановлення другої сторони суб'єктивного складу відносин, що аналізуються, я звернулася до законодавчих і підзаконних актів, а також слідчої та судової практики. Так, аналіз законодавчих та підзаконних актів, що стосуються регулювання відносин з приводу атмосферного повітря, засвідчив, що іншою стороною суб'єктивного складу таких відносин, які є елементом об'єкта складу злочину забруднення атмосферного повітря, виступають як фізичні, так і юридичні особи відповідно до законодавства України [8; 9; 42; 46; 132]. Цю ж суб'єктну сторону суспільних відносин підтверджує і вивчення кримінальних справ (100% вивчених кримінальних справ за 1984–2009 рр., з них 17 % такими суб'єктами виступають органи загальної компетенції, 23% – спеціальної компетенції і 60% – окремі підприємства та організації). Проте це не ставить під сумнів, що учасниками відносин можуть бути з обох сторін і юридичні особи. Але такі факти не підтверджуються вивченням кримінальних прав.

Уявляється, що робити детальний перелік суб'єктів суспільних відносин не потрібно. Важливо лише зрозуміти, що вони можуть мати різноманітні варіанти, які тією чи іншою мірою можуть впливати на зміст конкретних відносин і межі кримінальної відповідальності щодо досліджуваного складу злочину. Це положення є, на нашу думку, визначальним і цілком прийнятним.

Вивчення кримінальних справ зазначеної категорії свідчить, що суди в основному правильно кваліфікували діяння, коли встановлювали суб'єктів відносин, їх соціальний статус (роль) у досліджуваних відносинах (як засвідчує ознайомлення з кримінальними справами про забруднення атмосферного повітря за 76% справ, охоплених нашим вивченням, такі суб'єкти встановлювалися інтуїтивно (навздогад) і з таких справ не було як додаткових розслідувань чи нових розглядів справ у судах). Таке становище дає нам підстави спрямувати зусилля судів, правоохоронних органів на обов'язкове дослідження за кожною кримінальною справою, таких суб'єктів відносин, складової суб'єктного складу об'єкта досліджуваного складу злочину, а також стверджувати, чи є відносини між цими суб'єктами такими, що охороняються ст. 241 КК України.

У контексті продовження дослідження структури об'єкта складу злочину забруднення атмосферного повітря для з'ясування змісту цих відносин величезне значення має предмет досліджуваних відносин. У цьому аспекті я дотримуюся думки, що предметом суспільних відносин є явище природи, суспільства, свідомості, на які спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта [240, с. 502]. Справедливим є твердження, що предметом суспільних відносин, є все те, з приводу чого й у зв'язку з чим існують ці суспільні відносини [127, с. 25; 130, с. 40; 190, с. 7], а не уречевлення (фізичне тіло), що не самі речі і фізичні тіла є предметом відносин, а саме відносини, з приводу яких люди вступають між собою в той чи інший соціальний зв'язок.

Маючи таку теоретичну базу, слід зазначити, що предмет складу злочину й предмет відносин у цьому складі злочину – не одне й те саме. Для складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, предметом відносин є можливість (умови) для охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря. Про це ще раніше нами вказувалось у значній кількості наукових праць та виступах на конференціях різних рівнів, але це стосувалося інших об'єктів злочинів та на рівні розробки безпосереднього об'єкта складу злочину взагалі.

Такий підхід до дослідження предметів відносин полегшить аналіз третього структурного елемента відносин, що вивчається, а саме з'ясування соціального взаємозв'язку, що справедливо розглядається як засіб самих відносин [241, с. 58; 111, с. 24]. Цей зв'язок може виявлятися на рівні індивідуальної взаємодії суб'єктів, у взаємодії людських спільнот, а також індивідуумів із спільнотами. Зовні цей соціальний зв'язок виявляється, як показує вивчення названих кримінальних справ і нормативної бази, в таких формах діяльності: науково обґрунтованому

раціональному використанні атмосферного повітря; в його охороні; в його відтворенні тощо. Наше твердження має і практичне підґрунтя. Так вивчення кримінальних справ свідчить, що за 60% справ соціальний зв'язок (взаємодія суб'єктів) характерний для охорони атмосферного повітря, а за 25% справ – для раціонального використання атмосферного повітря, 13% – для відтворення атмосферного повітря, 2% – для оздоровлення атмосферного повітря.

Нас цікавить, як видно з дослідження, соціальний зв'язок, важливою ознакою якого є обов'язок певної поведінки суб'єктів відносин, тобто їх взаємодії. Взаємозв'язок (соціальний зв'язок) зумовлений потребами (інтересами), які є рушійною силою у спілкуванні суб'єктів відносин; як свідчить про це наше дослідження [190, 69]. Викладене свідчить, що інтерес – це певна форма прояву, вираження, реалізація суспільних відносин, тобто через поведінку суб'єктів відносин, а не самі суспільні відносини як результат. Тому для визначення безпосереднього об'єкта складу злочину забруднення атмосферного повітря мають враховуватись лише суспільні відносини, що відповідають інтересам всього суспільства, а не інтересам окремої особи на її розсуд чи вподобання. Такими повинні бути позитивні відносини, що поставлені під охорону Кримінального кодексу України.

Дослідивши структуру суспільних відносин (об'єкта) та маючи визначення предмета складу злочину забруднення атмосферного повітря (яке висвітлено нижче), можна запропонувати формулювання об'єкта злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Цим безпосереднім об'єктом виступають суспільні відносини, які забезпечують умови (стосунки) з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря відкритого простору, яке має безпосередній непорушний зв'язок з навколишнім природним середовищем, у межах території держави Україна, що об'єктивно містить раціональну суміш газів, які створюють сприятливі умови для життєдіяльності та є природною умовою життя, з метою протидії його забрудненню та іншій зміні природних властивостей, а також засміченню. Додатковими безпосередніми об'єктами цього складу злочину можуть бути відносини, що забезпечують умови (стосунки) з охорони життя, здоров'я або власності.

Таке визначення безпосереднього об'єкта складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, є послідовним, науково обґрунтованим, має велике значення для теорії кримінального права, законодавчої діяльності та для правильного застосування чинного законодавства.

Предмет складу злочину забруднення атмосферного повітря. Суть досліджуваних суспільних відносин не буде повною, якщо не буде вивчено предмет складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Питання про предмет цього складу злочину має не тільки теоретичне, а й важливе практичне значення, оскільки міра відповідальності особи певним чином залежить від того, що буде визначено предметом такого злочинного діяння. Дотримуючись концепції, що предмет складу злочину перебуває за межею об'єкта [94, с. 243; 166, с. 178; 222, с. 71], оскільки він має певні властивості (ознаки), які відділяють його від об'єкта [230, с. 176–177], варто погодитися з твердженням В.Я. Тація, що предмет складу злочину і предмет відносин не є тотожними [241, с. 27]. Ми схиляємось до думки, що для злочинів проти навколишнього природного середовища (у тому числі й для діяння, передбаченого ст. 241 КК України) можуть бути умови (стосунки) з приводу природних об'єктів [166, с. 79]. Оскільки в структурі суспільних відносин, які нами розглядалися вище, предмет відносин пов'язаний із матеріальними природно-речовинними частинами навколишнього природного середовища (в нашому випадку – атмосферним повітрям), слід підтримати висновок, що ці відносини виникли та існують у зв'язку з цими матеріальними утвореннями – предметами, тому їх правомірно називати матеріальними [241, с. 27; 166, с. 180]. Тому з'ясування соціальних функцій предмета сприяє правильному визначенню змісту й обсягу тих суспільних відносин, які є об'єктом складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

Користуючись тим, що загальні теоретичні положення кримінального права щодо предмета складу злочину достатньо глибоко вивчені в кримінально-правовій літературі [90, с. 79; 128, с.9; 183, с. 39–40; 241, с. 176; 243, с. 59–60] і беручи за основу те, що предметом складу злочину в кримінальному праві розуміють будь-які речі матеріального світу з певними властивостями, з якими закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність у діях особи ознаки конкретного складу злочину [242, с. 93] візьмемо їх за основу і зупинитися на їх дослідженні не будемо, а безпосередньо перейдемо до аналізу предмета досліджуваного складу злочину.

З огляду на це слід пояснити ряд основних термінів і ключових взаємозв'язків, які постійно зустрічаються в контексті забруднення атмосферного повітря. Коло цих питань покликане покращити розуміння основних проблем злочинного діяння щодо відносин, які стосуються атмосферного повітря. Слід підкреслити значення атмосферного повітря, вказати на те, що воно найбільш поширена в усі часи суміш газів,

яка зустрічається в приземному шарі атмосфери, якій до цього часу немає достойного замітника. Що стосується з'ясування суті атмосферного повітря, то тут слід відзначити таке:

1) термін «атмосфера» означає (від грець. *atmos* – пара, *sphaïra* – куля) газову оболонку, що оточує Землю і обертається разом з нею під дією сили тяжіння [110, с. 787; 235, с. 66; 262, с. 24; 272, с. 37–38]. До її складу входять: азот (78%) та кисень (21%), а також аргон, вуглекислий газ, неон, гелій, водень, озон та інші гази [110, с. 787; 235, с. 66; 262, с. 24; 272, с. 37–38]. Основні шари атмосфери: тропосфера, стратосфера, мезосфера, термосфера, екзосфера (атмосфера регулює променевий теплообмін Землі з космічним простором) [110, с. 787; 235, с. 66; 262, с. 24; 272, с. 37–38]. Вона має практично незмінну масу, що становить приблизно $5,157 \cdot 10^{15}$ т [194, с. 13], і поширена над землею на 1500–2000 км вгору, що близько третини радіуса Землі (при цьому майже половина усієї маси атмосфери зосереджена у межах перших п'яти кілометрів над рівнем моря і три четверті – у нижніх десяти кілометрах, у нижніх двадцяти кілометрах – 95%, нижче лежать шари, що мають дуже малу щільність атмосфери і становлять 5% її маси [217, с. 53];

2) необхідно визначитися стосовно значення атмосфери. Наявність атмосфери є однією із необхідних умов існування життя на Землі. Вона пропускає теплове випромінювання Сонця, зберігає тепло там, де утворюються хмари, дощ, сніг, вітер, що виконує роль переносника вологи на Землі, є середовищем поширення звуку (без повітря на Землі панувала б німа тиша). Атмосфера служить джерелом кисневого дихання, сприймає газоподібні продукти обміну речовин, сприяє теплообміну та іншим функціям організму. Зміна фізичних і хімічних властивостей атмосфери може негативно впливати на здоров'я людей, їх працездатність, на тривалість життя, на рослинний, тваринний світ. До висоти приблизно 60–80 км атмосфера має практично постійний склад; тут діють закони локальної термодинамічної рівноваги [56, с. 13];

3) важливо зрозуміти структуру і процеси, які відбуваються в атмосфері. Як я вже зазначала, атмосфера має ряд шарів: тропосферу і стратосферу, які розділяються перехідним шаром-тропопаузою; мезосферу, що відділяється від стратосфери стратопаузою, яка відділяється від мезосфери мезопаузою [56, с. 13]. Тропосфера – це найщільніший шар повітря, вона простирається над поверхнею Землі на висоту – 16,3 км, у тропіках (30° півн. ш. і 30° півд. ш.) – на висоту 8,5 – 10 км за цією зоною [56, с. 13; 216, с.7]. У стратосфері під дією космічного випромінювання Сонця молекули повітря іонізуються, у результаті чого утворюється озон [216, с. 7];

4) атмосферне повітря – це суміш газів, з яких складається атмосфера Землі: азот (78,08%), кисень (20,95%), інертні гази (0,94%), вуглекислий газ (0,03%) [232, с. 236];

5) хімічний склад атмосферного повітря, що міститься в нижніх шарах атмосфери у відсотках становить: азот (за обсягом – 78,10, а за масою – 75,5), кисень (за обсягом – 20,95, а за масою – 23,14), аргон (за обсягом – 0,934, а за масою – 1,28), неон (за обсягом – $1,8 \cdot 10^{-3}$, а за масою – $1,2 \cdot 10^{-3}$), гелій (за обсягом – $5,2 \cdot 10^{-4}$, а за масою – $7,2 \cdot 10^{-4}$), криптон (за обсягом – $1,1 \cdot 10^{-4}$, а за масою – $3,0 \cdot 10^{-4}$), ксенон (за обсягом – $8,7 \cdot 10^{-6}$, а за масою – $3,6 \cdot 10^{-5}$), водень (за обсягом – $5,0 \cdot 10^{-5}$, а за масою – $4,0 \cdot 10^{-6}$), метан (за обсягом – $2,0 \cdot 10^{-4}$, а за масою – $1,0 \cdot 10^{-4}$), закис азоту (за обсягом – $5,0 \cdot 10^{-5}$, а за масою – $7,6 \cdot 10^{-5}$), термодинамічні активні доміси вуглекислий газ (за обсягом – 0,034, а за масою – 0,047), озон (за обсягом – $1,0 \cdot 10^{-6}$, а за масою – $1,7 \cdot 10^{-6}$), діоксид сірки ($1,0 \cdot 10^{-4}$), діоксид азоту (за обсягом – $1,0 \cdot 10^{-6}$) [272, с. 135]. У повітрі з'явилися нові речовини, наприклад, фреони.

Аналізуючи поняття «атмосфера», її значення, структуру та процеси, які в ній відбуваються, ми приходимо до висновку, що атмосфера – це одна з чотирьох геосферних оболонок Землі, тобто вмістилище (місце) тому вона не може бути предметом складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

Маючи зазначену характеристику атмосфери й атмосферного повітря, перейдемо до аналізу предмета досліджуваного складу злочину.

У чинному КК України (ст. 241 КК) загальним терміном називається предмет цього складу злочину – це атмосферне повітря [1]. Такий законодавчий базис надто мізерний для розуміння такої ознаки складу злочину, як предмет.

У наявних публікаціях є такі погляди на предмет досліджуваного злочину: 1) атмосферне повітря (з різною деталізацією), що знаходиться у відкритому просторі в межах території України [84, с. 670; 85, с. 220; 106, с. 643; 119, с. 13; 122, с. 13; 126, с. 332; 147, с. 343; 181, с. 425; 250, с. 268; 270, с. 17; 278, с. 45]; 2) правила викиду в атмосферу забруднюючих речовин (спеціальні, обов'язкові для використання норми, встановлені в законодавчих і підзаконних актах природоохоронного права, що регулює порядок і нормативи викиду в атмосферне повітря забруднюючих речовин) [56, с. 118]; 3) атмосферне повітря як елемент природного середовища [75, с. 502; 110, с. 778; 153, с. 505; 199, с. 40; 216, с. 40; 254, с. 40; 274, с. 53]; 4) атмосфера [56, с. 123; 102, с. 123; 118, с. 428; 156, с. 117]; 5) атмосферне повітря в межах України [63, с. 22; 91, с. 509; 203, с. 509]; 6) атмосферне повітря – життєво важливий компонент навколишнього

природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень [55, с. 536; 123, с. 290; 194, с.2]; 7) атмосферне повітря що знаходиться у відкритому просторі [64, с. 268]; 8) атмосферне повітря, що являє собою природну суміш газів приземного шару землі [150, с. 86].

З метою окреслення предмета досліджуваного складу злочину необхідний аналіз описаних напрямів і поглядів щодо зазначеної ознаки цього злочинного діяння. Так, В.А. Широков, І.М. Тяжкова, С.Б. Гавриш, З.Г. Корчева, О.О. Дудоров, В.Ф. Кирилов, А.М. Комісаров, М.Й. Якубович, О.М. Іщенко, І.Ю. Єросова, В.К. Матвійчук (перший напрям) найбільш повно визначають предмет указанного складу, обмежуючи атмосферне повітря відкритим простором та територією України. Автори довідника «Атмосфера» (другий напрям) повністю підмінюють предмет складу злочину, передбачений ст. 241 КК України з відповідними нормативами, нормами, що є недопустимим. Т.І. Вауліна, В.Д. Пакутін, Б.М. Леонт'єв, А.В. Примак (третій напрям) надто широко презентують предмет досліджуваного складу злочину. Вони не обмежують його територією України та не виділяють цю ознаку відкритим простором (не виводять за межі приміщень), що не сприятиме правильному застосуванню ст. 241 КК України на практиці. Натомість А.М. Ігнатов, Н.О. Лопашенко (четвертий напрям) асоціюють предмет указанного складу злочину з атмосферою Землі – газовою оболонкою, що оточує Землю і обертається разом з нею під дією сили тяжіння. Ця сфера не може оцінюватися ст. 241 КК України, оскільки Закон поширюється на діяння, вчинені на території України. М.М. Панько (п'ятий напрям) хоча й правильно пов'язує предмет цього складу злочину межами території України, але не зазначає, що атмосферне повітря має бути за межами приміщень, що ускладнює застосування ст. 241 КК України. Заслуговує на увагу правильна позиція В.І. Антипова, В.А. Клименка (шостий напрям), які пов'язують предмет цього складу злочину з повітрям, що знаходиться за межами жилих та виробничих приміщень. Проте і ця позиція є недостатньо повною, оскільки не зазначена межа дії ст. 241 КК України територією України. І.М. Тяжкова (сьомий напрям) також, подібно до попередньої думки не обмежує дію ст. 241 КК України територією України, що ускладнює застосування зазначеної статті. М.А. Лапіна (восьмий напрям) не врахувала при визначенні предмета злочину, передбаченого ст. 241 КК України, вказівки на відкритий простір та межу території України, що слід вважати недостатньо обґрунтованою позицією.

Вищесказане не дає можливості визначитися з предметом досліджуваного злочину. З цією метою звернемося до поняття і складових

атмосферного повітря, яке зазначено в ст. 241 КК України як предмет складу злочину. З цього приводу є різні погляди: 1) атмосферне повітря – це життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що знаходяться за межами жилих, виробничих та інших приміщень [8; 262, с. 25]; 2) щільність 1,2928 г/л, розчинність у воді 29,18 см³/л; рідке повітря – голубувата рідина. Завдяки кисню, що міститься в повітрі, воно використовується як хімічний агент в різних процесах...» [232, с. 236]; 3) атмосферне повітря – суміш газів, що становлять земну атмосферу і його основними складовими є азот, кисень і аргон (хімічний склад його є незмінний до висоти 100 км) [272, с. 135]; 4) атмосферне повітря – фізична суміш газів різної хімічної природи, з якими пов'язана життєдіяльність практично всіх організмів (це суміш газів, що знаходиться поза житловими чи виробничими приміщеннями), це не лише газова оболонка Землі, але й газовий компонент ґрунту, розчинні гази природних вод, тканинних рідин організмів [176, с. 320]; 5) атмосферне повітря є одним з основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища – це природна суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень (критерієм розподілу атмосферного повітря як природного об'єкта та іншого повітря є природний, непорушний зв'язок повітря з довкіллям) [81, с. 68; 221, с. 322].

На нашу думку, більш вдале визначення атмосферного повітря запропонував М. Трешоу, а саме – як суміш газів і пари, а також мікроскопічних частинок різного походження [108, с. 15]. Пил, який потрапляє в атмосферу в результаті вивітрювання ґрунту у пустелях і напівпустелях, попіл і гази, імітовані вулканами або ж які надходять у повітря при лісових пожежах, ароматичні органічні речовини, пилок і спори, які виділяються деревами і рослинами, свіжий запах моря поблизу морського узбережжя – усе це становить те, що ми називаємо атмосферним повітрям [108, с. 15].

Зазначене і може з врахуванням викладених точок зору становити предмет злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Проте замало знати, що предметом досліджуваного складу злочину є атмосферне повітря і що воно собою являє. Важливо розібратися, яке саме повітря слід віднести до предмета цього складу злочину.

Існує думка, що при розгляді проблеми охорони атмосферного повітря з гігієнічних позицій її обговорення обмежується найчастіше зоною атмосфери, зумовленою діяльністю людини [272, с. 7]. На нашу думку, що це судження помилкове, адже з погляду правової охорони атмосфера не має кордонів [216, с. 5]. На підтвердження цієї думки у

спеціальній літературі зазначається, що існують винятки, зокрема, при випробуваннях ядерної зброї у воді, на поверхні землі і в повітрі значна кількість штучних радіоактивних залишків надходить до стратосфери, утворюючи умови глобального забруднення [272, с.8].

У ст. 241 КК України чітко зазначено, що предметом досліджуваного складу злочину є атмосферне повітря. На практиці в цьому питанні всі компетентні установи і службові особи зобов'язані застосовувати кримінальний закон відповідно до його точного змісту. З цього питання ні легального, ні аутентичного, ні судового, ні достатнього доктринального тлумачення щодо предмета цього складу злочину немає. Тому ми спробуємо дати доктринальне пояснення предмета складу злочину відповідно до точного змісту чинного закону. Для того, щоб визначити межі, у яких поширюється кримінальне законодавство, що передбачає відповідальність за забруднення атмосферного повітря, необхідно звернутися до міжнародного звичаю. Згідно з ним, зовнішній кордон атмосфери – територія країни, обмежується висотною «стелею» підйому літаків та інших літальних апаратів, які мають аеродинамічні властивості. Ракети та супутники за цими межами вважаються такими, що перебувають поза атмосферою, у відкритому космосі. Необхідно також з'ясувати юридичну природу предмета цього складу злочину, що сприятиме більш повному розумінню цього феномену як ознаки складу злочину.

В юридичній літературі існують певні розбіжності щодо юридичної природи предмета цього складу злочину (атмосферне повітря). Так, одні автори вважають, що атмосферне повітря як предмет слід віднести до відносин власності, посилаючись, що право власності офіційно закріплене у ст. 13 Конституції України [108, с. 324]. Другі автори переконані, що атмосфероохоронне законодавство, на відміну від інших природних об'єктів, не встановлює права власності на атмосферне повітря (хоча ст. 13 Конституції відносить його до об'єкта права власності Українського народу), оскільки через фізичний стан і специфічні властивості воно перебуває в постійному русі, перемішуванні, які не підлягають контролю з боку людини і тому неможливо практично здійснювати повноваження володіння і розпорядження цим природним ресурсом [59, с. 435–436]. Тому, на нашу думку, друга точка зору є досить обґрунтованою.

На користь позиції авторів, названих у цьому підрозділі, про те, що атмосферне повітря є предметом досліджуваного складу злочину, свідчить і аналіз нормативно-правових актів, які є чинними на теренах України, де предметом складу злочину, й інших правопорушень у зазначеній сфері визначається атмосферне повітря [2; 3; 9; 20; 21; 22;

24; 25; 26; 27; 28; 32; 35; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 45; 46; 49]. Не є винятком з цього приводу і міжнародні нормативно-правові акти [30, с. 246; 31, с. 242–244; 33, с. 246–249; 34, с. 245–246; 50, с. 232–235]. Цього ж напрямку дотримуються країни Європейського Співтовариства при прийнятті та застосуванні нормативно-правових актів Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього природного середовища [114, с. 1–192; 170, с. 3–250].

Не може бути предметом злочину, передбаченого ст. 241 КК України: 1) повітряний простір (його використання регулюється в цивільній авіації Повітряним кодексом України); 2) космічний простір (його використання й охорона регулюються нормами міжнародного права та відповідним законом України «Про космічну діяльність»); 3) повітря жилих приміщень, виробничих та інших приміщень; 4) повітря в певних резервуарах, ємностях. Зазначене підтверджується вивченням 100% справ указаної категорії.

На підставі дослідження необхідно виокремити ознаки, які притаманні предмету складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Для атмосферного повітря вони є такими: 1) це таке повітря, яке має природний, непорушний зв'язок з навколишнім природним середовищем; 2) це повітря, яке не може бути власністю, оскільки через фізичний стан і специфічні властивості воно перебуває в постійному русі, перемішуванні, які не піддаються контролю з боку людини і тому неможливо практично здійснювати повноваження з володіння і розпорядження цим природним об'єктом; 3) це повітря, на яке поширюються права територіального верховенства України (державного суверенітету), зокрема, виключного використання (в межах території України); 4) атмосферне повітря як частина навколишнього природного середовища, яка в кількісному вимірі не вираховується на території України (але має нормативно закріплений державний обмін шкідливих впливів на атмосферне повітря); 5) атмосферне повітря як природний ресурс, який об'єктивно містить раціональну суміш газів, що створює сприятливі умови для життєдіяльності людей, тварин, рослин тощо; 6) атмосферне повітря, яке є найціннішим економічним природним ресурсом; 7) атмосферне повітря, яке є елементом природного середовища та існування всього живого і природна умова життя.

Підсумовуючи викладене, слід констатувати, що для визначення предмета злочину забруднення атмосферного повітря слід надати йому більш вузького, обмеженого змісту. Отже, під предметом злочину, передбаченого ст. 241 КК України; слід розуміти атмосферне повітря відкритого простору, яке має природний, непорушний зв'язок з навколишнім

природним середовищем у межах території держави Україна, що об'єктивно містить раціональну суміш газів, які створюють сприятливі умови життєдіяльності та є природною умовою життя, і не може бути власністю через фізичний стан і специфічні властивості.

Об'єктивна сторона складу злочину забруднення атмосферного повітря. Як відомо, є загальноприйнятим визнання того, що об'єктивна сторона складу злочину – це сукупність встановлених кримінальним законом ознак, що характеризують зовнішній процес злочинного посягання [135, с. 133]. Зовнішні риси (ознаки) злочинного діяння знаходять своє відображення в законі. З усіх структурних частин складу злочину найбільше інформації, необхідної для кваліфікації діяння як злочину, містить об'єктивна сторона. Чіткий опис ознак об'єктивної сторони досліджуваного складу злочину є важливою передумовою дотримання законності в правозастосовній діяльності правоохоронних органів, оскільки притягнення особи до кримінальної відповідальності завжди пов'язане з встановленням у її поведінці конкретного суспільно небезпечного діяння, про яке йдеться в законі (ст. 241 КК).

Як показує вивчення вітчизняної та зарубіжної кримінально-правової літератури, проблемі об'єктивної сторони складу злочину як загальнотеоретичній і практичній проблемі присвячена значна кількість праць [58, с. 81; 71, с. 106–141; 93, с. 5; 142, с. 128–143; 131, с. 189–211; 143, с. 3–268; 160, с. 3–343; 182, с. 313–343; 193, с. 357–383; 204, с. 1–343; 208, с. 131–138; 228, с. 69–83; 237, с. 265–372; 251, с. 12–563]. Це певною мірою полегшує нам завдання. Оскільки загальнотеоретичні питання, що стосуються зовнішньої сторони злочинного діяння є достатньо розробленими, ми одразу перейдемо до проблеми даного монографічного дослідження. Вважаємо лише за необхідне уточнити складові стосовно загального вчення об'єктивної сторони складу злочину, дотримуючись у цьому питанні поглядів В.К. Матвійчука. До об'єктивної сторони слід віднести такі ознаки, як діяння (дія і бездіяльність), обстановка вчинення злочину, спосіб вчинення злочину, місце, час, знаряддя, засоби вчинення злочину та джерело злочинного діяння [166, с. 213–214].

Ознаки об'єктивної сторони складу злочину відтворено в загальних рисах у Законі (ст. 241 КК України). Як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони цього складу злочину передбачені: діяння (дія або бездіяльність), злочинні наслідки, необхідний причинний зв'язок між діянням і наслідками, що наявні в діянні (коли мова йде про завдану шкоду), засоби та джерела вчинення злочину. Встановлення цих обов'язкових ознак об'єктивної сторони досліджуваного злочину має важливе не тільки наукове, але й практичне значення.

Зовнішня сторона злочину, передбаченого ст. 241 КК України, як свідчить вивчення юридичної літератури, до цього часу не знайшла свого достатнього дослідження, вона надто складана, має багатоаспектний характер та істотні дискусійні в юридичному плані моменти, які так чи інакше впливають на практику застосування норм і законотворчу діяльність та теорію кримінального права. Ряд понять, якими користуються в існуючих джерелах для визначення обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря, мають цілком зрозумілі підстави: 1) це спроба при науковому обґрунтуванні механічного перенесення заборон зі спеціального нормативного акта про забруднення атмосферного повітря в кримінальний закон; 2) це відхід від аналізу об'єктивної сторони аналізованого складу злочину і замість цього – прикре спрямування до трактування форм і видів забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря; 3) це відсутність у працях, присвячених цій темі, правил (критеріїв) відмежування знярядь від засобів вчинення цього злочину; 4) це відсутність у працях, присвячених цій тематиці, розуміння загрози (небезпеки) настання наслідків (ч. 1 ст. 241 КК України) та настання наслідків (ч. 2 ст. 242 КК України); 5) це відсутність розуміння відмежування діяння (забруднення, інша зміна природних властивостей) від наслідків; 6) це невстановлення такої ознаки об'єктивної сторони, як місце вчинення злочину; 7) це відхід від встановлення такої ознаки об'єктивної сторони складу злочину, як джерела забруднення атмосферного повітря. Отже, завданням нашого дослідження в межах, визначених підрозділом роботи, полягає в тому, щоб: а) врахувати позитивні моменти, котрі стосуються розкриття ознак об'єктивної сторони досліджуваного складу злочину, послідовно їх визначити; б) користуючись загальним поняттям об'єктивної сторони складу злочину, вказати сукупність передбачених ст. 241 КК України ознак, що характеризують зовнішні прояви досліджуваного суспільно небезпечного діяння, а також властивих йому об'єктивних умов; в) розкрити й обґрунтувати обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України; г) здійснити кваліфікацію діянь, передбачених ч. 1 ст. 241 КК України за ознаками об'єктивної сторони цього складу злочину.

Покладаючись на встановлену послідовність висвітлення та опрацювання проблеми, зупинюся на визнанні позитивних сторін. Вони стосуються таких основних вимог: 1) потрібно при обґрунтуванні ознак об'єктивної сторони аналізованого складу злочину відштовхуватися від приписів кримінального закону (ст. 241 КК України); 2) необхідно безпосередньо аналізувати ознаки об'єктивної сторони цього складу

злочину, а не описувати форми і види забруднення атмосферного повітря; 3) важливо розкрити загрози настання наслідків (в ч. 1 ст. 241 КК) та показати їх відмінність від наслідків цього діяння; 4) потрібно відрізнити такі діяння, як забруднення атмосферного повітря й інша зміна природних властивостей атмосферного повітря від наслідків; 5) необхідно встановити таку ознаку об'єктивної сторони цього складу злочину, як місце вчинення цього діяння; 6) настала необхідність розкрити і обґрунтувати таку ознаку об'єктивної сторони цього складу злочину, як джерела вчинення злочину.

Вищезгадані завдання, напрями і позитивні моменти допоможуть нам правильно назвати обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря. Такими є: 1) діяння; 2) злочинні наслідки, прямо вказані в законі (ч. 2 ст. 241 КК України); 3) необхідний причинний зв'язок між діяннями і наслідками, що настали (ч. 2 ст. 241 КК України); 4) засоби вчинення злочину; 5) джерела вчинення злочину.

На підставі вищезазначеного та з урахуванням недоліків, визначених під час аналізу сутності об'єктивної сторони злочинного забруднення атмосферного повітря і необхідності окреслення меж дослідження, запропонуємо дефініцію зовнішньої сторони злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Об'єктивна сторона забруднення та іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря характеризується як активними діями, так і бездіяльністю, які мають місце у визначених об'єктивних умовах, у певному місці, з визначених джерел, певними засобами (для ч. 1 ст. 241 КК) і діяннями та наслідками (загибель людей або інші тяжкі наслідки) й необхідного причинного зв'язку між діяннями та зазначеними наслідками (для ч. 2 ст. 241 КК).

Проведений вище аналіз окреслює межі подальшого дослідження, але, на нашу думку, є недостатнім для усвідомлення змісту ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Тому ми дійшли висновку, що стосовно досліджуваної проблеми слід додатково розглянути ще й такі питання: погляди в кримінально-правовій літературі на поняття об'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря; термінологію, якою користуються автори наявних публікацій, як вони її пояснюють та як вона співвідноситься з чинним КК України, а також із сучасною судовою практикою. Це викликано тим, що зовнішня сторона злочину, передбаченого ст. 241 КК України, надто складна, і як свідчить це дослідження, має багатоаспектний характер та суттєві дискусійні моменти, що так чи інакше впливають на практику застосування норм цієї статті та законотворчу діяльність.

В юридичній літературі існує безліч часом суперечливих поглядів на поняття об'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря. Одні автори, характеризуючи ознаки об'єктивної сторони означеного складу злочину, зазначають, що вона виражається в забрудненні атмосферного повітря (наприклад, А.М. Комісаров, М.І. Якубович, В.Д. Пакутін) [126, с. 329; 198, с. 40; 278, с. 500]; другі використовують поняття «насичення» (наприклад, Б.А. Курінов) [148, с. 423]; треті користуються при цьому такими термінами, як «отруєння», так і «зараження» (наприклад, І.М. Тяжкова) [250, с. 267]; четверті говорять про забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря шляхом насичення його зазначеними в ч. 1 ст. 241 КК України речовинами і матеріалами, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей або для довкілля [106, с. 643]; п'яті вважають, що об'єктивна сторона полягає в порушенні правил викиду в атмосферне повітря шкідливих речовин, відходів або інших матеріалів промислового виробництва внаслідок порушення спеціальних правил [84, с. 670]; шості до об'єктивної сторони цього злочину відносять: а) діяння (порушення спеціальних правил); б) настання наслідків у вигляді забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря; в) створення загрози (небезпеки) для життя і здоров'я людей чи довкілля; г) причинний зв'язок між діянням (забрудненням або іншою зміною природних властивостей атмосферного повітря) і станом небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля [55, с. 536]; сьомі характеризують об'єктивну сторону діянням (дією чи бездіяльністю), наслідками і причинним зв'язком між діянням і наслідками [157, с. 509]; восьмі під об'єктивною стороною досліджуваного злочину розуміють викид в атмосферу шкідливих для здоров'я людей відходів промислового виробництва (диму, пилюки, газів, хімічних речовин) [113, с. 42].

Необхідно зазначити, що А.М. Комісаров, В.Д. Пакутін, М.І. Якубович необґрунтовано обмежують об'єктивну сторону досліджуваного злочину лише забрудненням атмосферного повітря, що не відповідає її опису в ст. 228 КК України 1960 р. і в ст. 241 КК України 2001 р. Не можна повністю погодитися з Б.А. Куріновим щодо трактування об'єктивної сторони цього складу злочину, оскільки насичення — це лише один з можливих способів забруднення атмосферного повітря і не охоплює інші ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Слід зауважити, що у визначенні об'єктивної сторони зазначеного діяння зробив подальші кроки Е.М. Жевлаков, він порівняно з попередніми авторами виділяє із зовнішніх ознак: діяння — забруднення; засоби забруднення і називає наслідки цього злочинного діяння.

Проте, нам більше імпонує позиція Н.О. Лопашенко щодо об'єктивної сторони досліджуваного складу злочину, адже вона називає діяння, наслідки і необхідний причинний зв'язок між діянням і наслідками, що настали, однак при цьому змішує наслідки з діянням. Має також певні вади позиція С.Б. Гавриша щодо опису об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 241 КК України (позитивним у поглядах цього вченого є те, що він чітко виділяє дію або бездіяльність, як негатив), а наслідками він називає забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря. Проте, як видно із закону, у ньому не криміналізується забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря і це є діяння, а не наслідки. До позитивного в позиції цього вченого слід віднести перелік засобів вчинення цього злочину та вказівка на можливі джерела забруднення атмосферного повітря, хоча він, з точки зору об'єктивної сторони, їх ніяк не називає.

Непереконливою є точка зору В.І. Антипова щодо об'єктивної сторони злочинного забруднення атмосферного повітря, адже, правильно називаючи основні ознаки зовнішньої сторони як діяння, саме діяння він зводить до порушення правил охорони атмосферного повітря, а настання наслідків змішує з формами діяння, хоча в загальному переліку дає наслідки, які передбачені законом. Відзначається також неповнотою і позиція І.М. Тяжкової, адже вона в своєму описі об'єктивну сторону цього складу злочину зводить лише до забруднення. Крім того, вона користується при цьому термінами «отруєння», «зараження», таким чином протиставляючи забруднення з отруєнням і зараженням. Натомість і О.О. Дудоров також при описі об'єктивної сторони злочину забруднення атмосферного повітря обмежується таким діянням, як забруднення, хоча поряд з цим також називає іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря і чомусь використовує термін насичення, що охоплюється таким діянням, як забруднення.

На нашу думку, така різноманітна палітра понять, що використовуються авторами для позначення складу злочину забруднення атмосферного повітря, має такі основні підстави та обґрунтування: 1) ці ознаки по-різному описані в диспозиціях статей, що передбачають відповідальність за це діяння в кримінальних кодексах різних країн; 2) це викликано неоднозначним сприйняттям позначених у Законі (ст. 241 КК) ознак «забруднення», «інша зміна природних властивостей атмосферного повітря» як діяння або як наслідків вчинення злочину; 3) це різне тлумачення таких понять, як «забруднення атмосферного повітря», «інша зміна природних властивостей атмосферного повітря» в юридичній та спеціальній літературі, що стосується досліджуваних проблем; 4) це відхід

законодавця від необхідності включення до ст. 241 КК України такого діяння, як засмічення; 5) це невключення до поняття «забруднення» теплового або звукового забруднення атмосферного повітря тощо.

У контексті зазначеного вище, маючи згадані міркування і напрями, а також точки зору та існуючу судову практику, можна правильно визначити обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, та розкрити їх зміст.

Перш за все, у своєму дослідженні я зупинюся на таких ознаках об'єктивної сторони вказаного складу злочину як дії та бездіяльність.

Загальновизнаним є те, що діяння являє собою активні або пасивні, усвідомлені вольові акти зовнішньої поведінки суб'єкта, які виражаються у вчиненні суспільно небезпечного посягання, передбаченого ст. 241 КК України. Аналіз понять, що використані у диспозиції ч. 1 ст. 241 КК України, а також сформульованого вище визначення зовнішньої сторони злочинного забруднення атмосферного повітря дає підстави говорити про те, що поняття «забруднення атмосферного повітря» та «інша зміна природних властивостей атмосферного повітря», означені в диспозиції ст. 241 КК України, асоціюються з обов'язковими ознаками об'єктивної сторони названого складу злочину: дією або бездіяльністю. Ця думка має під собою достатні підстави. Вона спирається на опис об'єктивної сторони, яка передбачає лише діяння для ч. 1 ст. 241 КК України і лише створення небезпеки (можливості) настання наслідків для життя, здоров'я чи для довкілля. Крім того, це підтверджується і вказівкою на ті самі діяння, що описані в ч. 1 ст. 241 КК України, і настання наслідків таких діянь, як: загибель людей або інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 241 КК України). Тому помилковим, на нашу думку, є міркування деяких вчених, що саме вже забруднення атмосферного повітря або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря є вже наслідком діяння [55, с. 536–538; 84, с. 671; 106, с. 644; 113, с. 41–42].

Забруднення атмосферного повітря в юридичній літературі розуміють по-різному: 1) як результат викиду до атмосфери певної речовини – надходження речовини хімічного або біологічного походження або суміші таких речовин, що може прямо або опосередковано спричинити наслідки, зазначені в ч. 2 ст. 241 КК [55, с. 537]; як надходження в атмосферне повітря або утворення в ньому шкідливих (забруднюючих) речовин у концентраціях, які перевищують встановлені державою екологічні нормативи [106, с. 643; 157, с. 121]; 3) як привнесення до складу атмосферного повітря або утворення в ньому забруднюючих речовин у концентрації, яка перевищує нормативи якості і рівні природного вмісту [84, с. 670]; 4) як викид в атмосферу шкідливих для здоров'я людей відходів промислового виробництва [113, с. 42].

Усі вищевказані визначення мають повне право на існування, але, на нашу думку, найбільш повним є те, яке ми запропонували у під-розділі 1.2. монографії.

Головним висновком із зазначеного дослідження є те, що забруднення – це діяння людини (тобто дія або бездіяльність), а не наслідок, оскільки наслідки цього діяння зазначені в ч. 2 ст. 241 КК України. Як свідчить судова практика за 2001–2009 рр., що забруднення вважалося дією або бездіяльністю в 98% випадках і лише в 2% випадків його вважали наслідком. Крім того, як свідчить вивчення кримінальних справ цієї категорії за період 1984–2009 рр., злочини, передбачені ст. 228 КК України 1960 р., і злочини, передбачені ст. 241 КК України 2001 р., вчинялися такими діяннями, як забруднення.

Другою формою діяння, як стверджує законодавець у ст. 241 КК, а також всі без винятку автори, які займалися і займаються зазначеною проблемою, є інша зміна природних властивостей атмосферного повітря. Всі автори відносять цю форму до наслідку, що не відповідає опису об'єктивної сторони вказаного складу злочину (ч. 1 ст. 241 КК України). Винятком є інша думка в юридичній літературі, в якій зазначається, що інша зміна природної властивості атмосферного повітря (за ч. 1 ст. 241 КК) є діянням [166, с. 218].

Щодо іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря існують такі думки: одні автори зазначають, що це негативне відхилення від оптимального стану атмосферного повітря в частині його фізичних, хімічних та біологічних властивостей, що не вважається забрудненням, але негативно впливає на погоду, клімат, здоров'я людей та довкілля [123, с. 291]; другі наполягають, що це фізичні, хімічні, біологічні, радіаційні зміни атмосферного повітря, які впливають на його прозорість, наявність і концентрацію озону, шумові, електромагнетичні та інші показники, які перевищують встановлені екологічні та санітарно-гігієнічні нормативи шкідливого впливу на довкілля, які створюють небезпеку для життя, здоров'я людини, стану рослинного та тваринного світу, економічної діяльності, генофонду людини, рослин і тварин (негативне відхилення від існуючого в цьому регіоні (районі) стану атмосферного повітря (наприклад, збільшення частки вуглекислого газу, зміна концентрації озону тощо)) [84, с. 670]; треті зазначають, що відбувається при надходженні до атмосфери речовин, матеріалів чи відходів, які змінюють природний склад атмосфери (наприклад, збільшення частки вуглекислого газу, зміна концентрації озону тощо), що не може вважатися забрудненням, але негативно впливає на погоду і клімат, створює небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля [55, с. 538];

четверті відносять їх до негативного відхилення від оптимального стану атмосферного повітря в частині його фізичних, хімічних та біологічних властивостей, що негативно впливає на здоров'я людей і довкілля [106, с. 643-644].

Зазначені точки зору мають спірні позиції, які зводять забруднення й інші зміни природних властивостей атмосферного повітря до фізичних, хімічних та біологічних змін властивостей атмосферного повітря, що робить ці визначення неконкретизованими та не показують відмінності забруднення від іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Проте, незважаючи на певні недоліки вищезазначених визначень, деякі з авторів пропонують раціональні пропозиції, що можуть наштовхнути на пропозицію щодо інших змін природних властивостей атмосферного повітря, які матимуть значення для правозастосовчої практики. Зокрема, В.А. Клименко, В.І. Антипов зазначають, що це така зміна властивостей атмосферного повітря, що не вважається забрудненням, але негативно впливає на погоду, клімат, здоров'я людей та довкілля [123, с. 291], С.Б. Гавриш зводить таку зміну до збільшення частки вуглекислого газу, концентрації озону, зміни прозорості повітря, до шумових, електромагнітних змін тощо [84, с. 670]. Ці судження не можуть задовольнити практику. Ця проблема потребує подальшого вивчення. Якщо ми звернемося до поняття забруднення, то зазначимо, що воно означає діяння з привнесення або утворення у середовищі зазвичай не характерних для нього фізичних, хімічних, інформаційних чи біологічних агентів; перевищення в досліджуваній період часу природного середньобагаторічного рівня концентрацій перелічених агентів у середовищі [176, с. 159], а забруднення атмосферного повітря означає привнесення в повітря або утворення в ньому фізичних агентів, хімічних речовин або організмів, які несприятливо впливають на середовище, життя чи завдають шкоди матеріальним цінностям [176, с. 160]. Натомість слід зазначити, що інша зміна природних властивостей атмосферного повітря відбувається діянням, що супроводжується шкідливим фізичним впливом на атмосферне повітря, тобто шкідливим впливом шумів, вібрації, іонізуючого випромінювання, температурного й інших фізичних факторів, що змінюють температурні, енергетичні, хвильові, радіаційні та інші фізичні властивості атмосферного повітря, на здоров'я людини і навколишнє природне середовище (а також зміни співвідношення компонентів, що його становлять).

Як уже зазначалося, досліджуваний злочин може вчинятися шляхом як дії, так і бездіяльності. Загальновідомим є той факт, що дія у кримінально-правовому значенні — це активний, усвідомлений вольовий

акт поведінки людини, що виражається у вчиненні суспільно небезпечної дії, у нашому випадку шляхом забруднення атмосферного повітря або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Іншими словами, під дією розуміють не рефлекторні, інстинктивні рухи тіла, а лише свідомо регульований вольовий акт суб'єкта цього злочину. Так, якщо в результаті рефлекторного руху тіла особа зачепила регулятор заслінки і відбувся викид шкідливих речовин в атмосферне повітря, що призвів до створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля (ч. 1 ст. 241 КК України) або спричинив загибель людей чи інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 241 КК України), то її не можна притягнути до кримінальної відповідальності за ст. 241 КК України, оскільки в цьому випадку була відсутня її воля.

Слід врахувати, що забруднення атмосферного повітря може бути вчинене різноманітними способами, наприклад, залповим викидом забруднювальних речовин або поступовим тощо, таке саме судження слід віднести й до іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря (а на наше переконання, і до засмічення атмосферного повітря, як уже зазначалось у підрозділі 1.2). Крім того, необхідно враховувати, що забруднення відходами промислового виробництва може бути здійснено двома способами: організованим і неорганізованим викидами. Під організованим викидом розуміють викид речовини в атмосферу через спеціально споруджені газоходи, повітропроводи і труби. Цей спосіб, як показує адміністративно-правова і судова практика, можна поділити на більш конкретні види: 1) залповий викид; 2) поступовий викид. Неорганізований промисловий викид (він також може бути залповим і поступовим) характеризується викидом в атмосферу ненаправлених потоків газу в результаті порушення герметичності обладнання, відсутності чи незадовільної роботи пристроїв зі відсмоктування газів, у місцях завантаження, розвантаження чи зберігання продукції. Законодавець не вказав у ст. 241 КК України на способи тому, що для кваліфікації вони не мають значення, а також тому, що описати всі способи забруднення чи іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря у рамках Закону (ст. 241 КК) неможливо з причини великої їх різноманітності. Уявляється, що й у кримінальних справах, як показує наше дослідження, у 12% випадків наявне помилкове змішування способів і засобів вчинення злочинів.

Необхідно погодитися з позицією В.К. Матвійчука, що на таке помилкове ототожнення способів вчинення цих злочинів і засобів такого діяння має вплив теоретична база, що ґрунтується на неправильному визначенні такого поняття, як «спосіб вчинення злочину» [166, с. 207–210].

Так, М.І. Ковальов під способом вчинення злочину має на увазі прийоми, методи або сукупність засобів, що використовуються для вчинення суспільно небезпечного діяння [125, с. 166]. Г.Г. Зуйков розуміє під способом систему дій з підготовки вчинення та приховання злочинів [117, с.25]. Щоб усунути ці суперечності, що мають згубне практичне значення, необхідно науково спростувати спірну теоретичну базу. У цьому питанні ми можемо спиратися на переконливі докази М.І. Панова про те, що спосіб вказує на те, які прийоми та методи застосувала особа при вчиненні злочину [202, с. 20]. Його погляд відповідає етимологічному поясненню поняття способу як образу дій [202, с. 297].

Визначення Г.В. Бушуевим способу злочину як образу поведінки особи, що вчиняє певний вид кримінально-протиправного суспільно небезпечного діяння [72, с. 5], також підтверджує правильність розуміння позиції законодавця, відображеної у ст. 241 КК України.

Раніше в ст. 228 КК України 1960 р. засоби злочинного забруднення були перелічені і мали вичерпний перелік, а в ст. 241 КК України 2001 р. вони хоча й не перелічені, але мають встановлюватися за кожною справою тому, що випливають зі змісту статті і впливають на суспільну небезпечність діяння та набули обов'язкових ознак складу злочину. Останні, за образним висловом Я.М. Браїніна, є такою умовою відповідальності, яка не припускає будь-яких відхилень [68, с. 183].

Хоч спосіб вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України, не вказаний у диспозиції зазначеної статті, він усе ж відіграє важливу роль при встановленні форми злочинної поведінки особи. Залежно від того, яким способом було вчинене забруднення атмосферного повітря або інша зміна природних властивостей такого повітря, можна в кінцевому підсумку визначити поведінку суб'єкта цього складу злочину (виразилася вона у формі дії чи бездіяльності). Для наочності наведемо типовий приклад злочинного забруднення атмосферного повітря шляхом дії. Так, у Маріуполі, на одному із заводів за участю головного інженера був зроблений залповий викид в атмосферу забруднюючих речовин, що призвело до масового захворювання людей. З цього прикладу видно, що забруднення атмосферного повітря головним інженером способом залпового викиду забруднюючих речовин в атмосферу характеризує поведінку винного як активні дії.

Як ми вже зазначили, забруднення атмосферного повітря може відбуватися і шляхом бездіяльності, тобто коли особа, яка могла перешкодити настанню суспільно небезпечних наслідків, не зробила цього. Як відомо із узагальнення мною судової практики, 18% випадків забруднення атмосферного повітря настає внаслідок бездіяльності. Наприклад,

типовим фактом такої поведінки є випадок, коли В., відповідальний за ремонт і підтримання робочого стану обладнання очисних споруд на одному із заводів, до його ремонту поставився недбало, що спричинило викид забруднюючих речовин і сумішей в атмосферу. Наведений мною типовий приклад наочно демонструє, що такий спосіб, як незапобігання викидам забруднюючих речовин, призводить до такої форми злочинної поведінки, як бездіяльність.

Як уже зазначалось, досліджуваний склад злочину так сконструйований законодавцем, що вчинити забруднення, іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря неможливо без застосування засобів вчинення злочину. До них можна зарахувати: 1) речовини, шкідливі для життя, здоров'я людей або для довкілля; 2) відходи промислового чи іншого виробництва; 3) інші матеріали промислового чи іншого виробництва. Дослідимо кожний із засобів забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Звернемося до речовин, шкідливих для життя і здоров'я людей або для довкілля. З метою їх з'ясування звернемося до юридичної літератури, яка стосується досліджуваної проблеми. Так, В.І. Антипов у своєму визначенні змішує речовини і матеріали, розуміючи їх як домішки в атмосферному повітрі, які можуть впливати на здоров'я людей або навколишнє середовище (це будь яка речовина хімічного або біологічного походження) [55, с. 538]. С.Б. Гавриш під шкідливими речовинами має на увазі забруднюючі речовини, також фізичні і біологічні фактори техногенного походження, що викидаються в атмосферне повітря та можуть впливати на здоров'я та довкілля [84, с. 670].

Нам видається, що ці два визначення вказаного засобу вчинення злочину при всіх їх недоліках доповнюють одне одного і мають право на існування. Проте ці визначення не створюють для практики сприятливих умов застосування ст. 241 КК України за такою ознакою об'єктивної сторони складу злочину. З метою виправлення цього становища звернемося до довідкової літератури. Джерела визначають речовину як якісне визначення матерії, те, з чого складається фізичне тіло [76, с. 1029], а матеріали – те, з чого що-небудь виготовляють, виробляють, будують тощо; сировина [76, с. 513]. Зазначене свідчить про те, що речовина і предмети – це різні засоби вчинення злочину. Це має істотне значення для застосування закону (ст. 241 КК України).

В атмосферному повітрі речовини знаходяться як мікродомішки, так і можуть бути у вигляді: 1) газів (аміак, бутадієн, озон тощо); 2) пару – переважно речовин, що являють собою рідину з температурою кипіння до 230–250°C (ароматичні вуглероди, хлоровані аміачні вуглероди,

нижчі ациклічні спирти, кислоти та ін.); 3) твердих речовин, що мають високу летючість (гексаметилендіамін, йод, малеїновий ангідрид, нафталін, фенол та ін.), інколи одна й та сама речовина може знаходитися одночасно у вигляді пару й аерозолу (дібутилфталат, капролактан, фталевий ангідрид, поліциклічні вуглероди) [80, с. 3-5; 175, с. 7]. Шкідливі речовини, що можуть впливати на здоров'я людей і навколишнє природне середовище, передбачені у постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря» від 09.03.1999 р. № 343 зі змінами та доповненнями від 24.09.1999 р. № 1763 [25], у наказі Міністерства охорони здоров'я від 09.07.1997 р. № 201, яким затверджені Державні санітарні правила охорони атмосферного повітря населених пунктів (від забруднення хімічними та біологічними речовинами) зі змінами і доповненнями, внесеними наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23.02.2000 р. № 30 [36] тощо.

Виходячи з нашого дослідження, можна констатувати, що під таким засобом вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК, як шкідливі для життя, здоров'я та навколишнього природного середовища речовини слід розуміти привнесені з вини людини, в атмосферне повітря речовини, з яких складаються фізичні тіла, які мають хімічне, біологічне та інше походження (у вигляді газів, пару або в твердому стані), яке створило небезпеку для життя, здоров'я людей і для навколишнього природного середовища або спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки.

Другим засобом вчинення цього злочину є відходи та покидьки промислового чи іншого виробництва. З приводу цієї ознаки є такі точки зору: 1) В.І. Антипов до відходів відносить такі фізичні, хімічні чи біологічні відходи та покидьки, характеристики яких створюють чи можуть створити значну небезпеку для навколишнього природного середовища і здоров'я людини та які потребують спеціальних методів і засобів поводження з ними [55, с. 239]; 2) С.Б. Гавриш, М.Й. Коржанський, О.О. Дудоров, М.М. Панько обійшли увагою цей засіб забруднення атмосферного повітря; 3) автори Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України під редакцією М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка змішують необґрунтовано відходи і матеріали [181, с. 426]. При аналізі вказаного злочину автори також обійшли питання щодо такого засобу вчинення злочину, як покидьки. Зазначені вище судження недостатньо аргументовані, тому що вони не прояснюють суті цього засобу вчинення злочину.

Поте деякі автори все-таки звертаються до визначення названих ознак. Так, В.А. Широков під покидьками має на увазі залишки

виробництва, непридатні для подальшого їхнього використання, а під відходами – залишки, що не доцільно використовувати для виготовлення продукції на даному підприємстві, але можна використовувати на інші господарські потреби [269, с. 19 – 20]. По суті те ж саме тлумачення цим ознакам дають В. Д. Пакутін [199, с. 42] і Е.М. Жевлаков [113, с. 64].

Дещо інше роз'яснення відходам і покидькам (як ознакам складу злочину, передбаченого ст. 228 КК України 1960 р.) дає В.О. Навроцький. Він наполягає на тому, що вони являють собою залишки виробництва та життєдіяльності, непридатні для подальшого використання на підприємстві, в організації, звідки вони вийшли [178, с. 65].

Погоджуючись певною мірою з поглядами названих авторів з приводу визначених ознак, а також з тим, що «придатність» або «непридатність» тих чи інших речовин для визначених цілей залежить від характеру і способу виробництва, а головне – від рівня розвитку науки і технології виробництва, не можна все-таки повністю сприймати їх судження в тому, що відходи й покидьки – лише результати виробництва. Назване твердження В.А. Широкова, В. Д Пакутіна й Е.М. Жевлакова досить послідовно спростовує професор В.О. Навроцький, вказуючи на відходи і покидьки, які поділяються як на залишки виробництва, так і життєдіяльності. Це поняття «життєдіяльність» має знайти пояснення.

Згідно з Тлумачним словником російської мови В. Даля, «життєдіяльність» майже те саме, що й: «сила, животворчая плоть, прах, сила орудная, животная и растительная» [102, с. 541]. Названий термін не може бути зрозумілим без з'ясування терміна «життєвість», що означає: «Сила въ комъ в чемъ, животная или жизненна сила» [102, с. 541]. Таким чином, використовуючи поняття життєвість і враховуючи те, що воно означає майже те саме, що й «життєдіяльність», можна стверджувати, що термін «життєдіяльність» означає: сили, що творять плоть і прах, сили орудні, тваринні та рослинні. Якщо ж ми звернемося до поняття «плоть», то побачимо, що воно означає (застаріле) те саме, що й тіло [194, с. 424], або до терміна «прах», то він, відповідно, означає щось тлінне, нікчемне, недовговічне (застар.), залишки, те, що залишилося від тіла покійного [194, с. 469]. Іншими словами, поняття «життєдіяльність» не відповідає тому змісту, який вкладає в нього В.О. Навроцький. Ми ж переконані, що покидьки чи відходи можуть утворюватися як у результаті виробництва, так і у невиробничій сфері. Це настільки очевидно, що не вимагає додаткових пояснень.

На підставі викладеного доцільно уточнити визначення понять «покидьки» і «відходи». Під покидьками слід розуміти залишки виробничої або невиробничої сфери, непридатні для подальшого використання

їх у тому підприємстві, установі чи організації, з яких вони підлягають видаленню. Відходи – залишки виробничої або невиробничої сфери, які ще придатні для будь-якої іншої мети, але які недоцільно використовувати для виготовлення продукції на підприємстві, в установі або організації, де вони стали такими, але можна використовувати на інші господарські потреби.

Третім засобом вчинення злочину є матеріали. З приводу його суті в наявних публікаціях з досліджуваної проблеми відсутні будь-які роз'яснення. Я вважаю, що слід погодитися з тлумаченням цієї ознаки, даної в довідковій літературі, як того, з чого що-небудь виробляють, будують [76, с. 513]. Судова практика не засвідчила жодного випадку забруднення атмосферного повітря матеріалами.

Хімічний склад викидів в атмосферу (засобу вчинення злочину) буває різним. Він залежить від виду палива, способу його згоряння, складу виробничої сировини, технології виробництва тощо. Працівникам правоохоронних органів слід знати, що виплавка чавуну супроводжується виділенням доменних газів, які насичені частинками пилу різного хімічного складу. Як свідчить наше спостереження, при цьому часто можна побачити густий дим рудого кольору, який серед робітників отримав назву «лисячий хвіст». При виробленні азотної кислоти в повітря викидаються окисли азоту, аміак і окис вуглецю; при виготовленні паперу та спалюванні видобувного палива – сірчані сполуки. Викинутий у повітря двоокис сірки зберігається в ньому недовго, з ним відбуваються різні реакції. Так, під впливом ультрафіолетової радіації двоокис сірки перетворюється на сірчаний ангідрид, а потім – на сірчану кислоту, яка утворює токсичний туман. У результаті цього випадають кислотні дощі, які згубно діють на ліси та іншу рослинність. З кожним роком все більше вуглецю викидається в атмосферу. Особливо це стосується окислів вуглецю. Основним джерелом таких викидів є транспорт.

Ми вважаємо, що перелічувати всі засоби вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України, які входять до тієї класифікації, що запропонована вище, недоцільно, оскільки вони так чи інакше входять до складових зазначеної класифікації. Водночас необхідно звернути увагу на те, які ж вимоги висуваються до атмосферного повітря? Це питання пов'язано безпосередньо із забрудненням цього природного об'єкта. Отже, це означає, що вимога до атмосферного повітря має бути така, що воно має бути чистим. Незараженість та неотруйність також є складовими незабрудненості. Таким чином, складовими поняття «забруднення атмосферного повітря» є також і таке аналогічне явище, як зараження і насичення атмосферного повітря отруйними речовинами.

Цей факт зумовлює розкриття складових загального поняття «забруднення», а саме «зараження» та «отруєння». Ці поняття визначили і проаналізували лише в 1992 р. [163, с. 40–41]. Виходячи з цього дослідження, поняття «зараження атмосферного повітря» – це потрапляння в повітря збудників хвороб, кількість яких перевищує нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин, які можуть викликати захворювання людей тварин та інших живих організмів. Що ж стосується й отруєння, то під цим поняттям слід розуміти групу можливих захворювань, зумовлених впливом на організм отрут, токсичних речовин, сильнодіючих, психотропних речовин (це стосується і отруєння атмосферного повітря).

Крім зазначених ознак об'єктивної сторони вказаного злочину, є ще така, яку пропонує В.К. Матвійчук – назвати джерело вчинення злочину [166, с. 213–214]. Законодавець називає їх в загальних рисах як промислове чи інше виробництво (ст. 241 КК). Проте забруднення атмосферного повітря може виходити зі сфери виробничої і невиробничої, тому законодавець штучно обмежив таку ознаку, як джерело забруднення. Звідси існує два варіанти законодавчого вирішення питання: або не називати джерела забруднення в законі, або назвати його як виробничу і невиробничу сфери. До виробничої сфери відносять сукупність галузей народного господарства, що об'єднують матеріальне виробництво і матеріальні послуги; галузі й види діяльності, що створюють матеріальні блага у формі речей, продуктів і перетвореної енергії природи, надання послуг матеріального характеру, що є продовженням процесу виробництва [194, с. 1063]. До невиробничої сфери належить сукупність галузей народного господарства, що включають нематеріальне виробництво та нематеріальні послуги [217, с. 878].

У процесі реформування кримінального законодавства обмеження засобів забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря було майже знято в ст. 241 КК України. Це, ймовірно, викликано тим, що в процесі технізації, залучення нових ресурсів до виробництва, обслуговування, а також тим, що в наш час наявні випадки забруднення атмосферного повітря власниками транспортних засобів.

Необхідно визначитися з такими положеннями Закону (ст. 241 КК), як порушення спеціальних правил. Стосовно цього положення в кримінально-правовій літературі існують такі погляди: одні автори розуміють це як порушення встановлених законодавством стандартів та нормативів у галузі охорони атмосферного повітря [181, с. 426]; другі вказують, що це невиконання або неналежне виконання вимог тих нормативно-правових актів з питань екологічної безпеки, які регулюють питання

охорони атмосферного повітря [123, с. 291], (спеціальні правила – це обов'язкові норми, правила, вимоги до охорони атмосферного повітря від забруднення та забезпечення екологічної безпеки (вони стосуються екологічної безпеки атмосферного повітря, граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, рівнів шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів у межах населених пунктів, охорони атмосферного повітря від забруднення виробничими, побутовими та іншими відходами [123, с. 240–291]); треті вважають, що це дія або бездіяльність, тобто невиконання вимог тих нормативно-правових актів з питань екологічної безпеки, які регулюють питання охорони атмосферного повітря (перевищення лімітів та нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря; перевищення нормативів граничнодопустимих рівнів шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів на атмосферне повітря; викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря та використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого призначення без дозволу уповноваженого органу) [55, с. 536-537; 84, с. 670]; четверті вважають що, спеціальні, обов'язкові для використання норми, встановлені в законних і підзаконних актах природоохоронного права, що регулюють порядок і нормативи викиду в атмосферне повітря забруднюючих речовин (невиконання дій, що передбачені правилами чи вчинення дій, що заборонені правилами, чи відступ від правил частково) [113, с. 120-121]; п'яті переконані що, це нормативи, які встановлюються в галузі охорони атмосферного повітря щодо: а) екологічної безпеки атмосферного повітря; б) граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферному повітрі і шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарними джерелами; в) утворення забруднюючих речовин, які виводяться в атмосферне повітря при експлуатації технологічного та іншого обладнання, споруд, об'єктів (граничні); г) використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого процесу; д) вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, пересувних джерел та шкідливого впливу їх фізичних факторів [106, с. 643].

Аналіз зазначених точок зору свідчить про те, що для всіх цих поглядів, авторами яких є В.А. Клименко, В.І. Антипов, С.Б. Гавриш, Н.О. Лопашенко, О.О. Дудоров, спільним є положення про те, що це порушення встановлених законодавством стандартів та нормативів, вимог, правил норм у галузі охорони атмосферного повітря. Що стосується розбіжностей з цього питання, то вони є такими: 1) це порушення встановлених законодавством стандартів та нормативів (автори Науково-практичного коментаря до КК України під редакцією М.О. Потєбенька,

В.Г. Гончаренка); 2) це невиконання або неналежне виконання вимог нормативно-правових актів (В.А. Клименко, В.І. Антипов, С.Б. Гавриш); 3) це невиконання дій, що передбачені правилами чи вчинення дій, що заборонені правилами, чи відступ від правил частково (Н.О. Лопашенко).

Позитивним, що можна взяти від визначення порушення спеціальних правил у вищезазначених визначень є таке: 1) що це встановлені законодавством та підзаконними нормативними актами нормативи, стандарти, ліміти; 2) що вони регулюють порядок і нормативи викиду забруднюючих речовин; 3) що вони стосуються: а) екологічної безпеки атмосферного повітря; б) граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарними джерелами; в) утворення забруднюючих речовин, які виводяться в атмосферне повітря при експлуатації технологічного та іншого обладнання, споруд, об'єктів; г) використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого процесу; д) вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, пересувних джерел та шкідливого впливу їх фізичних факторів.

Підводячи підсумок дослідженню цього питання, під порушенням спеціальних правил необхідно розуміти «порушення встановлених законодавством та підзаконними нормативними актами нормативів, стандартів, вимог, лімітів, що стосуються: а) екологічної безпеки атмосферного повітря; б) граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарними джерелами; в) утворення забруднюючих речовин, які виводяться в атмосферне повітря при експлуатації технологічного та іншого обладнання, споруд, об'єктів; г) використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого процесу; д) вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, пересувних джерел та шкідливого впливу їх фізичних факторів, тощо». Це визначення має підґрунтя в існуючих нормативно-правових актах, що стосуються атмосферного повітря [2; 3; 21; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 32; 36; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 49].

Отже, необхідно відмовитися від положень закону «спеціальні правила», адже таких немає.

У контексті дослідження діяння, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, необхідно звернути достатню увагу на таке положення Закону «якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля». З цією метою ми звернулися до існуючих точок зору з приводу зазначеного положення Закону, яке криміналізує, і тільки воно криміналізує діяння, передбачене ст. 241 КК України. Щодо цього криміналізуючого

положення закону існують такі точки зору: 1) «небезпека для життя – це реальна можливість загибелі хоча б однієї людини, наприклад, внаслідок вдихання повітря, забрудненого токсичними відходами». Небезпека для здоров'я – загроза захворювання людей, наприклад, забруднення атмосфери речовинами і матеріалами, що містяться у викидах коксохімічних установок. Загроза для довкілля – це загроза заподіяння шкоди рослинному і тваринному світу [55, с. 538–539]; 2) «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля – це порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище внаслідок порушення винними норм екологічної безпеки, а також допущення наднормативних, аварійних, залпових та інших викидів забруднюючих і шкідливих речовин в атмосферне повітря, невжиття заходів щодо запобігання та ліквідації таких наслідків» [181, с. 426]; 3) «небезпека для життя – реальна можливість загибелі хоча б однієї людини, наприклад, внаслідок вдихання забрудненого атмосферного повітря. Небезпека для здоров'я людей – загроза захворювання людей у результаті забруднення атмосфери шкідливими речовинами. Небезпека для довкілля – загроза заподіяння шкоди рослинному чи тваринному світу внаслідок забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Загроза безпеки має бути реальною, очевидною, а негативні наслідки не настають лише завдяки своєчасно вжитим заходам або внаслідок інших обставин, які не залежать від волі винної особи. Створення такої небезпеки слід розглядати як своєрідний різновид суспільно небезпечних наслідків, які хоч і тісно пов'язані з діями, однак мають самостійний характер» [84, с. 670–671].

Аналіз зазначених вище точок зору свідчить, що В.І. Антипов (автор першої точки зору) небезпеку пов'язує лише з можливістю (загрозою) настання наслідків, а не називає небезпеку наслідком. Автори Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України під редакцією М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка, зводять цю ознаку до порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище (автори другої точки зору), тобто таким чином засвідчують, що це злочин з формальним складом. Натомість С.Б. Гавриш (автор третьої точки зору) говорячи про небезпеку як реальну можливість настання наслідків, що є правильним, водночас помилковим називає таку небезпеку зі своєрідним різновидом суспільно небезпечних наслідків.

З метою підтвердження думки, що ч. 1 ст. 241 КК України передбачає склад злочину з формальним складом, звернемося до граматичного тлумачення криміналізуючої ознаки ч.1 ст. 241 КК України «якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля».

Так, термін «створення» – це дія за значенням створити, створювати [76, с. 1191]. «Створювати – це давати життя, існування чому-небудь, формулювати що-небудь, ... робити що-небудь, викликати, породжувати що-небудь,...» [76, с. 1191]. Таким чином, термін «створило (створювати)» означає, виходячи із Закону ст. 241 КК України, робити що-небудь (діяти) чим породжувати що-небудь, у нашому випадку, небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля. Це ще раз підтверджує нашу думку, що ця ознака вказує лише на діяння, а не наслідки. Щодо поняття «небезпека», то воно тлумачиться так: 1) «можливість якогось лиха, нещастя, якоїсь катастрофи, шкоди і т. ін. (образно) // Стан, коли, кому, чому-небудь щось загрожує» [76, с. 591]; 2) здатність викликати, завдати яку-небудь шкоду, лихо [194, с. 364].

Наведене вище обґрунтування вказаної ознаки можна підтвердити подібною ознакою «можливість завдання шкоди здоров'ю людей...» ч. 1 ст. 228 КК Української РСР 1960 р. в редакції Указу від 12.01.1983 р. Одні автори під можливістю настання такого наслідку, як шкода здоров'ю людей, вважають можливість захворювання хоча б однієї людини, що могло потягти за собою короткочасний розлад здоров'я або незначну стійку втрату працездатності [113, с. 65; 126, с. 329; 205, с. 41]; другі пов'язують такий стан з можливістю отруєння епідемічним та іншим захворюванням [92, с. 191]; треті поєднують це поняття з наявністю небезпеки отруєння невизначеної кількості людей або можливості розповсюдження інфекційних захворювань [213, с. 31]; четверті пов'язують таке становище із можливістю захворювання хоча б однієї людини [231, с. 183]; п'яті розуміють це як можливість заподіяння шкоди як окремим особам, так і в можливості заподіяння шкоди здоров'ю населення (підвищення захворюваності населення, можливі прояви спадкових шкідливих змін тощо) [123, с. 267-317].

Зазначені вище положення можна повністю перенести на розуміння небезпеки заподіяння шкоди здоров'ю людей або довкілля (ч. 1 ст. 241 КК України). Щодо ознаки небезпеки для життя, то слід розуміти її як можливість настання смерті хоча б однієї людини. Це судження підтверджується поглядами С.Б. Гавриша [84, с. 673], В.І. Антипова [55, с. 542] та ін.

На нашу думку, А.М. Комісаров, В.В. Петров, Е.М. Жевлаков (автори першої точки зору) при визначенні поняття «можливості заподіяння шкоди здоров'ю людей» лише вказують на той мінімум, із яким законодавець пов'язує можливість настання такого наслідку. Разом з тим ці автори не називають інші випадки, які характеризували б можливість заподіяння шкоди здоров'ю, передбаченого ч. 1 ст. 228 КК України

1960 р. Автор другої точки зору – Н.П. Грабовська – можливість настання названого наслідку пов'язує не тільки з можливістю захворювання, але й з отруєнням, все ж не називаючи мінімум, з яким пов'язує цю ознаку в ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р. Аналіз погляду П.Ф. Повелиціної показує, що вона не вважає наслідком загрозу вчинення шкоди здоров'ю людей. Разом з тим не можна погодитися з позицією Н.П. Грабовської, де вона протиставляє можливість отруєння й захворювання, оскільки, згідно з даними Радянського енциклопедичного словника, «отруєння – група захворювань, зумовлених впливом на організм отрути різного походження; можуть бути гострими, хронічними виробничими, харчовими, лікарськими та ін.» [232, с. 346].

Нам видається, що В.М. Смітєнко (автор четвертої точки зору) не обмежує можливість завдання шкоди здоров'ю людей лише її мінімальним рівнем. Разом з тим у названій дефініції не вбачається істотної відмінності від попередніх точки зору. Водночас В.О. Навроцький дав найбільш повне розуміння положення щодо можливості завдання шкоди здоров'ю.

На підставі викладеного під створенням небезпеки здоров'ю людей необхідно розуміти такі діяння – забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря, які створили небезпеку (можливість, загрозу), настання захворювання хоча б однієї людини різної тяжкості, можливість отруєння епідемічними та іншими захворюваннями, можливість небезпеки отруєння невизначеної кількості людей або можливість розповсюдження інфекційних захворювань, можливість підвищення захворюваності населення, можливість проявів спадкових шкідливих змін тощо.

Щодо такої ознаки як створення небезпеки для довкілля, то, крім зазначеного в судженнях В.І. Антипова та С.Б. Гавриша, крім можливості завдання шкоди рослинному і тваринному світу, така небезпека можлива і для всіх інших об'єктів навколишнього природного середовища та може порушити певну рівновагу в ньому.

Не може бути підтримана пропозиція В.В. Петрова про злиття в одній статті трьох складів злочинів під однією назвою «Забруднення навколишнього природного середовища» [205, с. 30] передусім тому, що вона охоплювала б три компоненти природи, які регулюють різні галузі права і які мають різні безпосередні об'єкти кримінально-правової охорони. Слід підтримати існуючу думку про те, що чинний Кримінальний кодекс не передбачає крайніх форм антропогенного впливу на окремі елементи навколишнього середовища або на навколишнє природне середовище в цілому [166, с. 46–47]. Зазначене потребує законодавчого вирішення.

Необхідно також зазначити, що з цього дослідження видно те, що з ч. 1 ст. 241 КК України необхідно вилучити слова «порушення спеціальних правил», оскільки в чинному законодавстві, що стосується атмосферного повітря, таких правил немає (за винятком Державних санітарних правил) [151], а є нормативи, стандарти, вимоги, ліміти. Крім того, необхідно вилучити перелік засобів забруднення або іншої зміни природних властивостей та доповнити словами такого змісту: «шкідливими засобами».

На підставі проведеного дослідження назву ст. 241 КК України та зміст диспозиції ч. 1 цієї статті необхідно викласти в такій редакції: «Ст. 241. Забруднення, засмічення, фізичний або інший вплив на атмосферне повітря

1. Забруднення, засмічення, фізичний або інший вплив на атмосферне повітря шкідливими засобами виробничої або невиробничої сфери для життя, здоров'я людей або для навколишнього природного середовища внаслідок порушення встановлених законодавством та підзаконними актами нормативів, стандартів, вимог або лімітів, яке може призвести до небезпеки для життя, здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища».

Діяння, зазначені в цій статті, предмет складу злочину, а також засоби, джерела, що впливають зі змісту статті, враховують практику застосування ст. 241 КК України за 2001–2009 рр. КК України 2001 р. і ст. 228 КК України 1960 р. – за 1984–2000 рр. Як свідчить статистика, а також вивчення кримінальних справ, за ч. 1 ст. 241 КК України за 2001–2009 рр. жодної справи не було порушено. Це може бути викликано недосконалістю формулювання ознак діяння, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, а також втратою уваги правоохоронних органів та судів до діянь, передбачених ч. 1 цієї статті.

2.2. Суб'єктивні ознаки складу злочину забруднення атмосферного повітря

Суб'єкт складу злочину забруднення атмосферного повітря. Проблема суб'єкта злочину і діяння, передбаченого ст. 241 КК України 2001 р., має певну теоретичну розробку в кримінально-правовій науці [52, с. 137–147; 57, с. 23–28; 66, с. 8; 67, с. 58; 78, с. 20; 184, с. 3–4; 195, с. 1–260; 196, с. 30; 197, с. 1–318; 223, с. 1–36; 226, с. 133; 218, с. 82–84; 244, с. 130–141; 252, с. 232; 255, с. 1–104; 268, с. 1–189]. Суб'єктом злочину

кримінальне право визнає фізичну осудну особу (людину), яка досягла до моменту вчинення злочину певного віку, що виновно вчинила суспільно небезпечне діяння, заборонене кримінальним законом, і здатна понести за нього кримінальну відповідальність [215, с. 348]. Тут необхідно зазначити, що вперше в КК України 2001 р. у ч. 1 ст. 18 дається законодавче визначення суб'єкта злочину: «Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого, відповідно до цього Кодексу, може настати кримінальна відповідальність» [1], а також сформульоване визначення спеціального суб'єкта – ч. 2 ст. 18 КК України: «Спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність за злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа» [1]. Відсутність будь-якої з ознак загального, а для спеціального – ознак спеціального суб'єкта злочину виключає склад конкретного злочинного діяння й застосування до особи покарання. Ці вимоги стосуються і злочинів, передбачених ст. 241 КК України. Така значущість суб'єкта складу злочину забруднення атмосферного повітря потребує значної уваги до його дослідження і, зокрема, до класифікації суб'єктів.

Аналіз юридичної, філософської, медичної і психологічної літератури окреслив основні теоретичні й методологічні проблеми вчення про суб'єкт злочину в науці кримінального права. З дослідження цієї літератури видно, що під методологією розуміють, перш за все, вчення щодо принципів побудови, форм і способів науково-пізнавальної діяльності, вчення про структуру, логічної організації, а також щодо методів і засобів цієї діяльності [65, с. 164]. Виходячи із зазначеного, слід погодитися з думкою В.Г. Павлова, що методологія дає змогу представити вчення про суб'єкт злочину взагалі, а на нашу думку, і про суб'єкт досліджуваного злочину з історико-філософських, правових і теоретичних позицій, допомагає визначити найбільш перспективні напрями цього вчення, глибше пізнати логіку існуючих проблем, виявити і закріпити важливі пріоритети в їх дослідженні [197, с. 12]. Тому я переконана в тому, що потрібно в цій роботі зупинитися на деяких теоретичних і методологічних положеннях суб'єкта злочину. Крім того, досконале вирішення проблеми суб'єкта злочину, передбаченого ст. 241 КК України, неможливе без осмислення теоретичних і методологічних проблем дослідження суб'єкта злочину та дискусійних питань вчення про суб'єкт злочину.

Насамперед на цьому шляху дослідження зазначимо ще раз, що під методологією розуміють: вчення щодо принципів побудови, форм і способів науково-пізнавальної діяльності; вчення про структуру логічної організації, а також щодо методів і засобів цієї діяльності [65, с. 164].

Термін «методологія» в літературі в широкому розумінні використовується як філософське вчення про методи пізнання [261, с. 365–367]. У вузькому розумінні під методологією розуміють сукупність пізнавальних засобів, розроблених на основі принципів всезагальної методології, що мають методологічне значення в конкретній сфері пізнання і практики [267, с. 13–14]. Крім того, під методологією розуміють систему принципів наукового дослідження, оскільки методологія визначає, якою мірою зібрані факти можуть слугувати і відповідати об'єктивному знанню [276, с. 24].

Маючи достатньо аргументовані визначення та підходи і провівши аналіз юридичної, філософської, медичної і психологічної літератури, окреслимо основні теоретичні й методологічні проблеми вчення про суб'єкт злочину в науці кримінального права, а також ті, що стосуються і суб'єкта злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

Виходячи з викладеного, слід констатувати той факт, що формування цілого ряду методологічних основ вчення про суб'єкт злочину пов'язане з теоріями і правовими поглядами І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, Л. Фейєрбаха, І.Г. Фіхте та інших дослідників права, які мали великий вплив на розвиток правової думки в Україні. Так, у філософії І. Канта інтерес викликає: осмислення злочину і особи, що його вчинила; переконання, що злочин вчиняється за бажанням людини (за рішенням її волі); що суб'єкт злочину (як фізична особа) володіє свободою волі [88, с. 120–137]. Натомість за кримінально-правовою теорією Г.В.Ф. Гегеля: злочинець – не просто об'єкт каральної влади держави, а суб'єкт права; воля і мислення являють собою щось єдине, оскільки воля не що інше, як мислення, яке перетворює себе в наявне буття і при цьому наявність волі є загальною умовою інкримінування; осудність як властивість особи, що вчинила злочин, свідчить про те, що суб'єкт як мисляча істота, знав і хотів діяти певним чином [262, с. 89–165]. Л. Фейєрбах вважав, що злочин вчиняється не з чуттєвих спонукань, а зі свавілля вільної волі (як дія вільної волі злочинця) [259, с. 16–30]. І.Г. Фіхте наполягав на тому, що злочин залежить від свободи волі людини [210, с. 165].

З дослідженнями А.А. Піонтковського, що кримінально-правові погляди І. Канта на проблему суб'єкта злочину були ідеалістичними, слід погодитися, натомість це ж питання Г.В.Ф. Гегелем розглядалося по суті у сфері абстрактного права, а погляди Л. Фейєрбаха були антиісторичними, тобто мали методологію критичної філософії [210, с. 17].

Багато питань, у тому числі, й те, що стосуються суб'єкта злочину і відображені у філософії І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, І. Г. Фіхте, в подальшому розроблялися і досліджувалися різними правовими школами.

Так, найвидатнішими теоретиками класичної школи кримінального права, що виникла в Європі у другій половині XVIII – початку XIX ст.ст., разом із Л. Фейербахом були К. Біндінг (Німеччина), Н. Россі, О. Гарро (Франція). В Україні такий напрям виник у XIX–XX ст.ст., і очолив його професор А.Ф. Кістяковський. У Росії представниками цього напрямку були М.С. Таганцев, Н.Д. Сергієвський. Ця школа кримінального права базувалася на метафізичній ніким і нічим не зумовленій свободі волі особи і відсутності кримінальної відповідальності неосудних. Протилежних поглядів дотримувалися представники антропологічної школи кримінального права, що виникла в кінці XIX ст. (засновники: Ч. Ломброзо, Р. Гарофало, Е. Феррі та ін.). Спираючись на методологію вульгарного матеріалізму і позитивізму, заперечуючи повністю вольову діяльність вони виробили вчення про злочинну людину. Іншими словами, вони стверджували, що злочини вчиняються незалежно від суспільних умов і, як правило, природженими злочинцями. Представники соціологічної школи кримінального права (кінець XIX – початок XX ст.) А. Прінс, І.Я. Фойніцький та інші виступили проти визнання свободи волі злочинця, наполягаючи, що його дії зумовлені соціальними факторами злочинності [271, с. 30]. По суті вони заперечували інститути кримінального права, вчення про склад злочину, не проводили різниці між поняттями: «осудність» і «неосудність». Злочинне діяння розглядалося як вчинок розумної людини. Методологією цієї школи були філософія прагматизму і позитивізму. Вони вважали, що будь-який злочин вчиняється фізичною особою (людиною).

Якщо розглядати проблеми дослідження суб'єкта злочину з позиції методології теоретичних концепцій в українському і російському кримінальному праві, то, незважаючи на різне ставлення дореволюційних вітчизняних криміналістів до філософських і кримінально-правових теорій, у більшості своїй вони були єдині, що суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа, і виступали проти кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Проблема осудності і неосудності особи, яка вчинила злочин, що є однією з основних у теорії кримінального права щодо суб'єкта злочину, вирішувалися представниками різних шкіл по-різному. Що ж стосується віку суб'єкта як однієї із головних його ознак, то дослідження зводилося до різних класифікацій злочинних елементів, або до розгляду їх вікових особливостей з позиції особистісних особливостей злочинця. Звичайно, вивчення свободи волі, осудності, неосудності та інших питань, що пов'язані з поведінкою людини в суспільстві, неможливо

обґрунтувати і вирішити поза проблемою суб'єкта злочину, з якою тісно пов'язані різні інститути кримінального права [133, с. 115; 197, с. 17–18].

В історичному аспекті, як нам видається, становить інтерес методологічний і теоретичний аналіз суб'єкта злочину в кримінальному праві і кримінальному законодавстві в радянський період розвитку СРСР та його складової – Української РСР. На нашу думку, правильно вважає Ю.А. Красіков, що після жовтневого перевороту доктрина соціалістичного права увібрала в себе реакційні положення соціологічної школи права, перекутивши багато в чому класичний напрям [133, с. 35]. У перші роки існування радянської держави увага до вивчення суб'єкта злочину зі сторони юристів майже не приділялася. Це було пов'язане з тим, що кримінальне законодавство потребувало кардинальних змін [197, с. 18]. У цей період наука кримінального права з нових методологічних позицій стала вирішувати завдання з переосмислення кримінально-правових теорій, у тому числі й тих, що стосуються суб'єкта злочину.

У радянський період значний внесок у розвиток теорії і методології з проблем суб'єкта злочину зробили вчені Я.М. Брайнін, В.С. Орлов, А.А. Піонтковський, А.М. Трайнін, І.І. Карпець, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнєцова, Н.С. Лейкіна, Р.І. Міхеєв, В.Я. Тацій, С.С. Яценко, П.С. Матишевський, О.Я. Светлов та інші. Але у зв'язку з відсутністю в теорії кримінального права послідовного, стрункого вчення про суб'єкт злочину, вченими допускалися методологічні помилки в характеристиці його ознак. Традиційно суб'єкт злочину характеризувався у вигляді одного із елементів складу злочину [197, с. 18]. На думку О.Ф. Шишова, у підручнику з кримінального права 1938 р. була допущена ще одна методологічна помилка, яка виразилася в тому, що соціальна суть інституту вини розглядалася в розділі «Суб'єкт злочину» [271, с. 87].

Загальновизнаною є думка, що висвітлення питань методології в кримінально-правових дослідженнях та літературі цього ж напрямку щодо суб'єкта злочину обмежувалося лише вказівкою авторів на діалектичний матеріалізм як всезагальний метод наукового пізнання, а приватно-наукові методи були в затінку і потребували дослідження.

Важливе значення для розуміння теоретичних і методологічних проблем поняття «суб'єкт злочину» мало дослідження радянськими та сучасними фахівцями в галузі кримінального права філософського поняття свободи волі в її матеріалістичному розумінні, а також таких ознак суб'єкта злочину, як вік, осудність і неосудність.

У науці кримінального права, як зазначалося раніше, склад злочину є необхідною і достатньою підставою притягнення осудної особи, що

вчинила злочин, з урахуванням встановленого законом віку до кримінальної відповідальності. Структурну основу складу злочину становить: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона [68, с. 162]. Водночас А.М. Трайнін наполягав на тому, що суб'єкт злочину не може розглядатися в системі елементів складу злочину, оскільки людина не є елементом вчиненого нею злочинного діяння [247, с. 191]. Позиція А.М. Трайніна не здобула широкого визнання серед теоретиків кримінального права. Оспорювалося в теорії кримінального права і ствердження, що осудність і вік суб'єкта злочину не можна розглядати як ознаки, що належать до складу злочину (А.Н. Трайнін, Б.С. Никіфоров та ін.). На переконання Н.С. Лейкіної, включення осудності і віку до основних ознак суб'єкта не є перетворенням злочинця в елемент вчиненого ним злочинного діяння, а є можливістю спробувати дати більш об'єктивну і всебічну характеристику конкретного складу злочину [152, с. 229–234]. Проте, на думку В.Г. Павлова, з якою слід погодитися, така позиція Н.С. Лейкіної є сумнівною [197, с. 19].

Важливою теоретичною основою в дослідженні суб'єкта злочину є вік, встановлений в законі, як обставина, що визначає настання кримінальної відповідальності за вчинене. Вік як ознака суб'єкта злочину глибоко вченими практично не вивчена. Складність цієї проблеми полягає в тому, що вона пов'язана не тільки з природними, біологічними, але й соціально-психологічними властивостями людини, які мають враховуватися законодавцем при встановленні вікових меж для притягнення до кримінальної відповідальності. На певних історичних етапах вік, з якого наставала кримінальна відповідальність, встановлювався законодавцем по-різному. Досить низькі межі настання кримінальної відповідальності зберігалися тривалий час.

Загальна кримінальна відповідальність, згідно з чинним КК України, настає з 16 років, хоча на практиці і в теорії кримінального права це питання вирішується неоднозначно. Справа в тому, що за деякі злочини, не обумовлені в законі, кримінальна відповідальність може наставати з 18 років або з 25 років. Це положення реалізується, коли мова йде про спеціальний суб'єкт злочину. У зв'язку з цим виникає необхідність навести в кримінальному законі конкретний перелік норм, що передбачають настання кримінальної відповідальності з 18 або з 25 років. Від віку, на нашу думку, залежить і структура складу злочину.

Одним із аспектів дослідження суб'єкта в теорії кримінального права є його осудність, тобто такий психічний стан, коли особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними [215, с. 204].

Важливою стороною дослідження суб'єкта злочину і, зокрема, суб'єкта складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України є вивчення такого складного питання в науці кримінального права і кримінології, як співвідношення понять «суб'єкт злочину» і «особистість злочинця», які іноді ототожнюються. Методологічною основою дослідження цієї проблеми є як поглиблене вивчення самого злочинного діяння на різних етапах розвитку нашої держави, так і вдосконалення кримінального законодавства з метою більш ефективної боротьби зі злочинністю, у тому числі із екологічною злочинністю. Поняття «суб'єкт злочину» і «особистість злочинця» хоча й близькі, але не збігаються. Крім того, вони мають різний обсяг, а саме – поняття «суб'єкт злочину» вужче, ніж поняття «особистість злочинця» [197, с. 23]. Поняття «суб'єкт злочину» ґрунтується на конкретних положеннях, сформульованих у кримінальному законі, і виходить із методологічних передумов філософських і кримінально-правових теорій [197, с. 23]. «Суб'єкт злочину» – це термін кримінально-правовий, який скоріше визначає юридичну характеристику особи, що вчинила злочин, і відрізняється від кримінологічного поняття «особистість злочинця» [197, с. 23]. Натомість «особистість злочинця» як більш об'ємне поняття, розкривається через соціальну суть особи, а також через складний комплекс ознак, властивостей, зв'язків, відносин, моральний і духовний світ, що характеризують її, взятих у взаємодії з індивідуальними особливостями і життєвими фактами, що лежать в основі злочинної поведінки [197, с. 23].

Крім того, стосовно суб'єкта злочину також існує проблема його класифікації. Адже, як відомо, в юридичній літературі існують різні погляди на класифікацію суб'єктів злочину. Деякі автори стверджують, що ними можуть бути як приватні, так і службові особи [156, с. 36; 209, с. 522; 244, с. 131–141]. Інші вважають, що суб'єктами злочинів можуть бути будь-які особи [82, с. 22; 211, с. 9]. Існує думка, що суб'єктом злочину можуть бути як громадяни, так і службові особи [198, с. 42]. У теорії кримінального права суб'єкти злочинів також класифікуються на загальний і спеціальний [60, с. 830–899; 226, с. 120].

Така суперечлива класифікація суб'єктів злочину, їх тлумачення в науці кримінального права та судовій практиці не може надати допомоги судам та правоохоронним органам у справі боротьби зі злочинними проявами. Положення, що склалося, зумовлює необхідність більш поглибленого дослідження суб'єкта злочину і, зокрема, суб'єкта злочинного забруднення атмосферного повітря. З цієї метою, перш за все, звернемося до термінології, що використовується авторами для позначення суб'єкта конкретного злочинного діяння. Так, В.В. Сташис,

В.Я. Тацій, А.А. Піонтковський, В.А. Широков, Г. Вольфман, Б.М. Леонтьєв, С.Б. Гавриш та інші, при визначенні суб'єкта злочину, що стосується навколишнього природного середовища, використовують термін «приватна особа». Ми підтримуємо позицію, згідно якої поняття «приватна особа» не зовсім точно відображає той зміст, який названі автори йому намагаються надати [163, с. 70]. Перш ніж зробити спробу пояснити нашу точку зору про це поняття, слід відзначити, що в кримінальному праві зміст терміна «приватна особа» до цього часу не був розроблений. Ним автори існуючих підручників з кримінального права, курсів кримінального права, монографічної літератури, навчальних посібників і статей називають суб'єктів складів злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, передбачених Особливою частиною Кримінального кодексу України та кримінальних кодексів близького зарубіжжя. При цьому не дають пояснення, на відміну від поняття «службова особа», якими ж ознаками повинна володіти приватна особа. Разом з тим розробка ознак приватної особи має не тільки теоретичне, але й істотне практичне значення, на чому акцентував увагу В.К. Матвійчук [163, с. 70], що ми й спробуємо аргументувати при визначенні суб'єкта злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Щоб отримати з цього питання більш або менш вичерпну відповідь, важливо дійсно дати тлумачення терміна «приватна особа», з'ясувати, який зміст в нього вкладається, і що власне під ним треба розуміти, як його треба аргументувати. Згідно зі «Словарем русского языка» С. Ожегова, слово «частный, -ое» означає «являющийся отдельной частью чего-либо, не общий, не типичный. Личный, не общественный, не государственный» [194, с. 717]. Близьке за значенням, хоча й вужче тлумачення терміна «приватний» пропонує «Толковый словарь русского языка» В. Даля: «относящийся к части, общему, исключение» [102, с. 583]. Дещо схоже розуміння дається терміну «приватний» у Великому тлумачному словнику сучасної української мови: «Який належить окремій особі (особам); не державний, не суспільний. Який стосується окремої особи (осіб) особистий // перев., у сполуч. зі сл. життя. Не пов'язаний зі службовою або суспільною діяльністю, який не має офіційного значення ... виконується поза державною службовою ... який не перебував на державній службі ... Приватним способом: а) неофіційно; б) для окремої особи або поза державною службою ...» [76, с. 926].

З існуючих тлумачень терміна «приватна», що є в словниках, звичайно, ще не можна визначити ознаки приватної особи. Нам видається, що для цієї мети ще додатково необхідно скористатись тими положеннями, що є в чинному кримінальному законодавстві (ст. 364 КК України),

як це роблять науковці у своїх працях, а саме: ознаками службової особи, а також ознаками неслужбової особи, що даються в юридичній літературі. Порівнюючи вказані ознаки й правові наслідки, що є на практиці, які налужать як до службової особи, так і до неслужбової, використовуючи для пояснення тлумачення терміна «приватна», що дається у словниках, спробуємо визначити ознаки суб'єкта приватної особи як суб'єкта злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

Найбільш прийнятими, на наш погляд, є визначення і обґрунтування ознак суб'єкта злочину через діяльність і функції суб'єкта [163, с. 70–71], тобто функціональну діяльність такої особи. Зазначена позиція потребує лише певного уточнення, яке повинно мати таке наповнення: «крім діяльності і функцій суб'єкта (функціональної діяльності такої особи) ще необхідно в зазначеній динаміці врахування і відповідного статусу суб'єкта». Що ж стосується службових осіб, які дають вказівку на вчинення злочину або які його вчиняють особисто, то їх діяльність, згідно зі ст. 364 КК України, стосується здійснення постійно чи тимчасово функції представників влади, а також до того, що вони обіймають постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах чи організаціях, незалежно від форми власності, посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням [1]. Суть однієї функції, як це зрозуміло, виражається в безпосередньому управлінні людьми, виробничими, виховними, організаційними або технологічними процесами [115, с. 30–31; 165, с. 62–63; 169, с. 491–495]. Друга – охоплює коло обов'язків, пов'язаних з розпорядженням і управлінням державним, колективним або приватним майном, засобами виробництва та ін. [165, с. 62–63; 169, с. 495].

У частини суб'єктів, як свідчить це дослідження, функції та статус службової особи відсутні. Нам здається, що неможливо дати всебічне й об'єктивне визначення суб'єкта досліджуваного складу злочину (в частині, що стосується неслужбової особи) без розкриття змісту виробничих і професійних функцій, а також статусу такої особи, які такий суб'єкт виконує під час вчинення злочину. Ними є: 1) виробничі функції, у процесі яких відбувається процес виробництва; 2) професійні функції – відносно-постійний вид трудової діяльності, яка передбачає певну сукупність теоретичних знань, практичного досвіду і трудових навичок; 3) коло обов'язків такого працівника регламентується трудовим договором, контрактом, службовою інструкцією або іншими нормативно-відомчими актами [165, с. 62–63]. Цю точку зору, якої ми дотримуємось, необхідно ще доповнити ознакою статусу: «працівник

немає статусу службової особи і повноважень державно-владних». Більш детальне вивчення їх змісту не входить до предмета цього дослідження. Проте, відзначимо що в кожному конкретному випадку вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України, правоохоронні органи та суд у своїй діяльності мають встановлювати як статус суб'єкта злочину, так і функції обов'язки такої особи з тією метою, щоб не допустити ототожнення державно-владного статусу і функцій службової особи з відсутністю такого статусу в поєднанні з функціями виробничо-професійного характеру, а також зазначити і виявити відсутність вищезазначених функцій і статусу, коли мова йде про суб'єкт злочину, передбачений ст. 241 КК України, тобто коли цей злочин, вчиняється приватною особою.

Як передбачалося вище, розглядаючи в динаміці дії службової і неслужбової особи, а також правові наслідки їх діянь, ми можемо розпочати аналіз ознак приватної особи як можливого суб'єкта злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Приватна особа, як показує вивчення кримінальних справ за 1984–2010 рр., досліджуваних вище, вчиняла цей злочин у відриві з вищезазначеними функціями службової і неслужбової особи, тобто не у зв'язку з роботою, що виконувалась, або зі службовими повноваженнями чи професійними функціями, або зі службовим становищем. Ми приєднуємось до існуючої в юридичній літературі думки, що така особа вчиняє злочин за своєю особистою ініціативою, у своїх приватних інтересах [199, с. 63], але дещо з уточненням, доповнивши цю думку таким змістом: «Така особа вчиняє злочин поза функціями та статусом службової та неслужбової осіб, діючи як приватна особа не в інтересах суспільної діяльності».

Ми згодні з існуючим в юридичній літературі твердженням, що поняття «приватна особа» і «службова особа» належать до різних систем відліку і їх (ці поняття) не можна порівнювати і протиставляти, а тому методично правильним буде, якщо конкретні системи розглядаються в конкретних умовах (тобто в системі досліджуваних суспільних відносин) [115, с. 63], а саме, які охороняються ст. 241 КК України, як це доводиться в указаній монографії. Отже, повнота поняття «суб'єкт злочину» виявляється в тому, що воно повинно мати повноту обсягу цього поняття (тобто має бути відсутня пустота, відсутність наповнення цього поняття). З цього приводу слід погодитися з положеннями формальної логіки та іншими джерелами, що при діянні певного поняття, а саме «суб'єкт злочину», сума обсягів понять-ділителів: «службова», «неслужбова» і «приватна» особа має бути рівною обсягу ділимого поняття [115, с. 64]. Таким чином, можна дати визначення приватної

особи як суб'єкта злочину: це фізична осудна особа, якій вповнився до моменту вчинення злочину вік кримінальної відповідальності, яка вчиняє злочин, не маючи функції та статусу службової та неслужбової особи, не перебуває в трудових відносинах, діє як приватна особа не в інтересах суспільно корисної діяльності.

Виходячи з означеного вище, не можна погодитися з С.Б. Гавришем щодо заперечення ним виділення такого суб'єкта злочину, як приватна особа, і ототожнення ним приватної особи та неслужбової, де він прямо зазначає, що «приватна особа і є неслужбовою» [83, с. 48], це навіть мало законодавче оформлення в ст. 155² КК України 1960 р. Тому зазначене має бути враховано і в чинному законодавстві, адже вчинення забруднення атмосферного повітря неслужбовою або службовою особами, що пов'язано з їх функціями і становищем, свідчить про більшу суспільну небезпечність їх діяння, ніж того, яке вчинила приватна особа. Щодо положень, на яких наполягає С.Б. Гавриш, зазначаючи, що громадянин України чи особа без громадянства й іноземний громадянин не є приватними особами, а представляються як спеціальні суб'єкти [83, с. 48], то з ними не можна погодитися, оскільки вони стають спеціальними суб'єктами лише в конкретних передбачених законом випадках як такі, а не взагалі.

Таким чином, ми дослідили ознаки приватної, неслужбової і службової особи, спробували довести до не суперечності поняття «суб'єкт злочину».

Дещо іншою термінологією користуються при визначенні суб'єкта злочину В. Пакутін та П. Повеліцина. Так, для позначення можливих суб'єктів конкретного злочину ними використовується поняття «громадяни» разом зі службовими особами [198, с. 28; 213, с. 11]. Нам здається, що правильну позицію в цьому питанні займає В.К. Матвійчук, який зазначає, що «використання терміна «громадяни» в поєднанні зі службовими особами як складовими суб'єкта злочину є неправомірним» [83, с. 63]. Дійсно, таке поєднання можливих суб'єктів окремого складу злочину приводять до певної логічної помилки, тобто невідповідності членів поділу і їх пересіченню, перетину [83, с. 63], а на нашу думку, призводить до повного відторгнення їх одного від одного, адже очевидно, що службові особи є також громадянами. Крім того, при такому поєднанні вбачається і друга логічна помилка – неповнота поділу [83, с. 63]. Що є на нашу думку, є істотною методологічною помилкою. Автори, виходячи з механізму логіки мислення, використовуючи поняття «громадяни», не включають як можливих суб'єктів злочину осіб без громадянства, іноземних громадян, неслужбових і приватних осіб. Це ще раз підтверджує нашу позицію щодо суб'єкта злочину.

Цікавий типовий підхід до визначення суб'єкта окремого злочину ми бачимо в А. Писарева [211, с. 10]. Для його позначення він використовує поняття «будь-які особи». Ми вважаємо, що таке позначення суб'єкта надто загальне порівняно з переліченими і не має достатнього рівня конкретизації, яка необхідна для правоохоронних органів, тому що у вироку суду таке формулювання неприпустиме. Дійсно, вирішуючи питання про кваліфікацію окремого злочину, орган дізнання, досудового слідства чи суд можуть надто широко розуміти можливий суб'єкт злочину, що призведе до порушення законності. Під таким можна розуміти фізичну чи юридичну особу, а також таку, яка на момент вчинення злочину досягла 16-ти річного віку і якій не виповнилось 16 років (як приватна, так і неслужбова особа, а також слушно, що й службова особа). Така невизначеність у змісті суб'єкта не може сприяти правильному встановленню суб'єкта конкретного злочину, у тому числі й такого діяння, що передбачене ст. 241 КК України. Крім того, це прямо суперечить предмету доказування (ст. 64 КПК України) за кожною кримінальною справою з досліджуваного складу злочину.

Поділ суб'єктів на загальний і спеціальний, як правильно зазначає С.Б. Гавриш, для екологічних злочинів дійсно не є достатнім, бо не відображає соціального і правового статусу суб'єкта [201, с. 484]. Насправді це так, оскільки цей термін є певною абстракцією, що позбавлена соціального змісту, тобто реальності суб'єкта як такого.

Зазначена вище термінологія щодо класифікації суб'єктів злочинів і, зокрема, злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, доповнилася пропозицією С.Б. Гавриша, який вимушено все-таки в кінцевому підсумку майже погодився з нашою позицією стосовно приватної особи, але вже в певній своїй інтерпретації, у якій він називає ще й окремі позначення суб'єкта злочину: «Під приватними, як свідчить аналіз кримінально-правових норм, розуміються такі, котрих не можна визнати службовими при вчиненні конкретного злочину або які для його вчинення не використовують своїх фахових функцій, пов'язаних із дотриманням правил екологічної безпеки ... 1. Особи, які виконують приватну роботу, пов'язану із ризиком небезпечних наслідків, ... або використовують у своїй діяльності небезпечні предмети та речовини ... Їх, найімовірніше, можна визначити як «звичайних злочинців»... Особи, які через життєві ситуації чи інші обставини створили умови для невиправданого екологічного ризику ... Очевидно, що приватна особа як суб'єкт аналізованої групи деліктів характеризується, по-перше, тим, що вона діє в системі існуючих нормативів екологічної безпеки, яких зобов'язана дотримуватися ...

зазначене також свідчить про те, що при вчиненні подібних злочинів приватна особа повинна мати певні знання, навички, підготовку, досвід життя тощо (особливо «звичайні злочинці»)» [83, с. 481–483].

Нам уявляється, що це вже крок у дослідженні приватної особи, а не категоричне заперечення, але цей крок не називає ознаки приватної особи, а використання термінів «звичайні злочинці», «випадкові злочинці» більше може свідчити про їх кримінологічні характеристики. Водночас використання чи не використання своїх фахових навичок або знань не робить суб'єкта приватною, службовою чи неслужбовою особою.

Ми вважаємо, що теоретичне вирішення питання про суб'єкт діяння, що стосується навколишнього природного середовища, повинно, перш за все, слугувати практиці боротьби з указаною злочинністю. Розробки в науці кримінального права можуть бути сприйняті практикою лише в тому випадку, якщо достатньою мірою конкретизовані і базуються на реальних умовах життя суспільства, мають правові та соціальні основи, які піддаються оцінці зі сторони кримінального закону.

Крім зазначених загальних теоретичних проблем, актуальним є також питання кримінальної відповідальності юридичних осіб за злочини, передбачені ст. 241 КК України. Ця проблема активно обговорюється і обговорювалася в юридичній літературі, а також у пропозиціях під час реформування екологічного законодавства, але не на рівні конкретної норми, а на рівні відповідальності за злочини, що стосуються навколишнього природного середовища взагалі. Слід визнати, що це питання для кримінального права не нове і має досить тривалу дискусійну історію. Так, законодавство, яке діяло на території нашої держави ще за часів Ярослава Мудрого, звичайно, знало відповідальність юридичних осіб [224, с. 8]. В Укладенні 1845 р., ст. 561 була передбачена кримінальна відповідальність певної єврейської общини [214, с. 710]. У ст. 1224 цього Укладення передбачена кримінальна відповідальність общини, яка відпустила вдруге з паспортом людей, які випрошують милостиню. В останньому виданні Укладення (1885 р.) ст. 530 була також встановлена відповідальність юридичних осіб [214, с. 831]. Ще раніше велика кількість відомих учених (Ліст, Макаревич, Местр, Хафтер та ін.) підтримала необхідність введення кримінальної відповідальності юридичних осіб. На користь такої відповідальності вони приводили різні аргументи. Наприклад, Ліст відзначав, що умови дієздатності у кримінальному та цивільному праві такі самі, а це свідчить, що й злочини корпорацій юридично стають можливими [87, с. 516]. До юридичних осіб, писав Местр, може застосовуватись смертна кара у вигляді

розпуску або закриття юридичної особи, позбавлення волі у вигляді вигнання, висилки, заборони перебувати в якомусь місці, позбавлення різних прав, майнові покарання й опублікування навіть вироку [87, с. 516]. Хафтер вважав, що до юридичних осіб можна застосувати майнові покарання, закриття, взагалі припинення його існування, поліцейський нагляд, вирок тощо [87, с. 516].

У Кримінальному кодексі України чітко вказано, що суб'єктом злочину може бути лише фізична особа (ст. 18 КК), хоча розділ називається «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності», що свідчить про невідповідність його зі змістом статей. Відступ від названих принципів був наявним в історії колишнього СРСР і його складової — Української РСР, коли вона та інші держави антигітлерівської коаліції підписали Статут Міжнародного військового трибуналу. Важливо акцентувати увагу на тому, що наша правова теорія безапеляційно вважала відповідальність юридичних осіб як антидемократичну, викликану «кризою» буржуазної законності. Дещо, на нашу думку, похитнули цю позицію екологічні проблеми, зокрема Чорнобильська, де дуже доречною й справедливою була б відповідальність юридичних осіб.

Слід зазначити, що Захід завжди випереджав нас і в розумінні екологічної проблеми в цілому, а також і в кримінально-правовому реагуванні на неї. Європейські країни почали вирішувати цю проблему ще в 70-ті рр. XX ст. Так, 1978 р. Європейський комітет з проблем злочинності Ради Європи запропонував законодавцям європейських держав стати на шлях визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності, зокрема за злочини, що стосуються навколишнього природного середовища. Така рекомендація уже реалізована у законодавстві цілого ряду європейських країн. Отже, сучасне законодавство деяких зарубіжних країн допускає кримінальну відповідальність юридичних осіб. Так, кримінальним кодексом штату Нью-Йорк передбачено покарання юридичних осіб у вигляді штрафу в розмірі 5 тис. дол. США у випадку засудження юридичної особи за злочин, за який фізичній особі могло б бути призначене тюремне покарання. У деяких положеннях кримінального права Японії, наприклад, в Законах про покарання за злочини із забруднення навколишнього середовища 1970 р., до відповідальності притягуються юридичні особи разом з фізичними особами, що їх представляють [265, с. 69]. Тенденція визнання кримінальної відповідальності юридичних осіб проголошена і в рішеннях VI–VII Міжнародних конгресів по кримінальному праву. Так, зокрема, VI Конгрес визнав можливою відповідальність юридичних осіб і застосування до них покарань. У резолюції VII Конгресу також говориться,

що юридичні особи можуть нести відповідальність за злочини тільки у випадках, передбачених окремими законодавчими системами [171, с. 43; 172, с. 69].

Підтвердження фактів існування в деяких системах права кримінальної відповідальності юридичних осіб дає нам можливість певною мірою зупинитися на судженнях, які підтверджують або заперечують необхідність такої відповідальності. Так, В.С. Устінов вважає, що така відповідальність зумовлена такими факторами: 1) громадською думкою, яка оцінює недостатньо ефективні штрафні санкції, що накладаються на юридичних осіб у порядку цивільної відповідальності; 2) переходом підприємств у приватну власність і необхідністю захисту інтересів суспільства від групового і колективного егоїзму їх виробників [256, с. 89–91]. М.С. Таганцев був переконаним, що кримінальна відповідальність юридичних осіб ставала можливою тільки щодо обмеженого кола злочинів [236, с. 143–144]. А.В. Наумов запропонував переглянути традиційне уявлення про суб'єкт злочину лише як про фізичну особу, оскільки це не відповідає ринковим відносинам [186, с. 35]. А.С. Нікіфоров пише, що за всі злочини, які підготовлені, вчинені або приховані учасниками злочинної організації, має бути кримінальна відповідальність організації [188, с. 60]. Аналогічної думки дотримується С.Г. Келіна в цьому питанні [121, с. 58–59]. В.М. Смітєнко пішов далі, він запропонував включити в Кодекс ст. 26 відповідальність юридичних осіб і обґрунтував можливість кримінальної відповідальності за злочини проти природокористування лише у випадках, спеціально передбачених нормами Особливої частини Кримінального кодексу України [138, с. 11–12].

На противагу зазначеним вище авторам існує протилежна позиція щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб. Так, Н.Ф. Кузнецова переконана, що така відповідальність: 1) не відповідає принципам особистої і винної відповідальності; 2) штрафні санкції і закриття підприємства можливі в цивільному порядку; 3) за колективною відповідальністю можуть заховатись справжні злочинці [236, с. 82]. С.Б. Гавриш відстоює недоцільність введення кримінальної відповідальності юридичних осіб з таких міркувань: 1) неможливість у сучасних умовах прийняти таку концепцію законодавцем України; 2) відсутність критеріїв визначення меж, кількості злочинів, за які має бути така відповідальність [87, с. 518–530].

Нам видається, що всі доводи С.Б. Гавриша та інших авторів щодо недоцільності кримінальної відповідальності юридичних осіб є не переконливими і не спираються на достатню емпіричну, законодавчу базу, а також ґрунтовні дослідження попередників та практику зарубіжних

країн. Крім того, на нашу думку, принцип особистої відповідальності може і має співіснувати з іншим принципом – відповідальності юридичних осіб щодо злочинів, які стосуються навколишнього природного середовища, у тому числі й передбаченого ст. 241 КК України.

Таким чином, маючи основні методологічні та теоретичні підходи щодо суб'єкта злочинів і, зокрема, щодо злочину, передбаченого ст. 241 КК України, проведемо дослідження злочинного забруднення атмосферного повітря.

Відносно суб'єкта забруднення атмосферного повітря в юридичній літературі висловлені різні і не завжди теоретично й практично обгрунтовані погляди (це питання мною розглядається стосовно зазначених положень ст. 228 КК України 1960 р. і ст. 241 КК 2001 р.): одні автори вважають, що такими можуть бути тільки службові особи, відповідальні за будівництво і правильне функціонування повітроочисних споруд [153, с. 273]; другі наполягають, що такими суб'єктами можуть бути службові особи, керівники промислових і комунальних підприємств, начальники цехів та інші працівники, відповідальні за проведення заходів з очистки і знешкодження повітря [278, с. 434]; треті впевнені, що суб'єктом цього злочину може бути тільки службова особа промислових і комунальних підприємств, наприклад, директор, головний інженер, а також особи, що безпосередньо відповідають за облаштування і функціонування очисних споруд [118, с. 434]; четверті доводять, що суб'єктом цього злочину можуть бути службові особи (керівники підприємств і установ, проектних будівельних та інших організацій), а також особи, які відповідають за установку й експлуатацію очисних споруд [266, с. 768]; п'яті пропонують вважати суб'єктом цього злочину тільки таку особу, на яку покладено обов'язок дотримання спеціальних правил щодо недопущення забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря шкідливими для життя, здоров'я людей або для довкілля речовинами, відходами чи іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва [55, с. 539]; шості переконані, що суб'єкт аналізованого є: 1) працівник підприємства, установи, організації, у зв'язку з діяльністю яких було наявним забруднення; 2) на таку особу покладено спеціальний обов'язок із забезпечення чистоти водою або атмосферного повітря в ході виробничих операцій зі шкідливими речовинами (їх виробництву, зберіганню, використанню, утилізації) [179, с. 26]; сьомі вважають суб'єктом цього злочину особу, яка досягла 16 років і на яку покладено обов'язок дотримання спеціальних правил щодо недопущення забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря шкідливими для життя і здоров'я людей чи для

довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового виробництва [84, с. 671]; восьмі переконані, що суб'єктом є службова і фізично осудна особа, що досягла 16 років [203, с. 511]; дев'яті називають суб'єктами цього злочину всіх осудних осіб, що досягли 16-ти річного віку [180, с. 403]; десять визначають суб'єктом цього злочину особу, що досягла 16-ти річного віку [181, с. 426]; одинадцять доводять, що суб'єкт цього злочину спеціальний – це працівник підприємства, установи, організації, у зв'язку з діяльністю якого відбуваються забруднення чи інша негативна зміна атмосферного повітря і на якого покладено правовий обов'язок дотримуватися спеціальних правил з приводу забруднення чистоти й оптимального стану атмосферного повітря [106, с. 644]; дванадцять вважають, що суб'єктом цього злочину є будь-яка особа, у тому числі службова [84, с. 220]. Інші автори дотримуються судження, що суб'єктом досліджуваного складу злочину може бути як службова, так і неслужбова особа [112, с. 67]. Існує також думка, що суб'єктом цього злочину може бути як приватна, так і службова особа [240, с. 293]. Своєрідна позиція з цього приводу В.К. Матвійчука, який зазначає, що суб'єктом досліджуваного злочину є фізична, дієздатна посадова, не посадова або приватна особа, що досягла 16-ти річного віку (громадянин нашої держави, іноземний громадянин, особа без громадянства або та, що має подвійне громадянство) [119, с. 48].

Така кількість поглядів і суджень щодо злочинного забруднення атмосферного повітря без будь-яких переконливих доводів, що підтверджують ці висновки, призводить до неточного застосування закону і не може слугувати науковими і практичними рекомендаціями для правоохоронних органів та суду. З метою розроблення рекомендацій для встановлення кола суб'єктів злочину, передбаченого ст. 241 КК України, насамперед проаналізуємо наявні погляди на ту термінологію, яку автори при цьому застосовують.

Так, Б.М. Леонтьєв, при визначенні суб'єкта досліджуваного злочину обмежує їх коло лише службовими особами, які відповідальні за будівництво і правильне функціонування повітроочисних споруд. Зазначене суперечить існуючій практиці, а також чинному кримінальному законодавству ст. 241 КК, де таке обмеження відсутнє. Це також має розбіжності зі ст. 56 Кодексу України про адміністративні правопорушення, в яку внесені зміни в зв'язку з прийняттям Закону України «Про охорону атмосферного повітря», де зазначається, що за додержання встановлених до відповідного типу транспортного засобу нормативів вмісту забруднюючих речовин несуть керівники транспортних організацій та власники транспортних засобів [2]. Зазначене підтверджується

й іншими нормативними актами [3; 9; 23; 25; 27; 28; 29; 33; 37; 38]. Більш повним є судження М.І. Якубовича щодо суб'єкта злочинного забруднення атмосферного повітря, але й воно має суперечність протиставлення службових осіб з керівниками промислових і комунальних підприємств, начальниками цехів. Крім того, воно не повне, адже не враховує приватних підприємств, тобто приватних осіб. Це підтверджується цілим рядом нормативних актів [3; 9; 23; 25; 27; 28; 29; 33; 37; 38], а також вивченням кримінальних справ, де 2% осіб винних у вчиненні зазначених злочинів були приватні особи. Подібна до другої точки зору і думка А.М. Ігнатова, але на відміну, від попередньої точки зору, називає лише керівників промислових і комунальних підприємств, даючи їх перелік: директор, головний інженер, головний технолог, – а також осіб, що безпосередньо відповідають за облаштування та функціонування очисних споруд. Ця позиція також не охоплює в переліку приватних осіб. Більш повною у цьому плані є позиція П.Г. Цупренка. Він пропонує вважати суб'єктом цього злочину службових осіб як керівників підприємств, так і установ або організацій, а також осіб, що відповідають за установку й експлуатацію очисних споруд. Незважаючи на більш привабливе судження, вони не вказують на виконавця цього злочину – приватну особу, що суперечить чинному законодавству.

Цікаву пропозицію щодо указанного суб'єкта злочину ми знаходимо в В.І. Антипова, він дає ширше коло можливих суб'єктів як осіб, на яких покладено обов'язок дотримання спеціальних правил захисту атмосферного повітря від забруднення. Незважаючи на це, в його судженні є неповнота, адже такого обов'язку не покладено на приватну особу. Не усуває цього недоліку і позиція В.О. Навроцького, адже обмеження кола суб'єктів досліджуваного злочину лише працівниками підприємств, установ і організацій не охоплює приватних осіб, що суперечить положенням ст. 241 КК України, іншим нормативним актам, що стосуються атмосферного повітря та матеріалами досудового слідства і кримінальними справами, які розглянуті в судах.

Неповнота в переліку кола суб'єктів злочинів, передбачених ст. 241 КК України, характерна для точки зору С.Б. Гавриша, який наполягає, що таку відповідальність несуть особи, на яких покладено обов'язок щодо дотримання спеціальних правил з недопущення забруднення чи іншої зміни атмосферного повітря. Його судження не охоплює приватну особу як можливого суб'єкта цього злочину. Ця позиція також не повною мірою відповідає чинному законодавству та судовій практиці (як свідчить дослідження).

Вносить певне непорозуміння позиція М.М. Панька щодо суб'єкта злочинного забруднення атмосферного повітря, де є логічне протиставлення службової особи і фізично осудної особи. Зрозуміло, що за чинним КК України відповідальність несуть лише фізичні особи, тому таке судження вносить плутанину і не може слугувати практиці застосування ст. 241 КК України. Більш повною є думка щодо суб'єкта досліджуваного злочину М.Й. Коржанського, але в ній відсутня конкретизація цих суб'єктів. Подібним до вказаної позиції є твердження авторів Науково-практичного Коментаря до КК України під редакцією М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка, але з нього не видно, це юридична чи фізична особа. Для неї також характерним є відсутність переліку суб'єктів злочину. Не можна погодитися з думкою О.О. Дудорова про те, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 241 КК України, є спеціальний працівник, на якого покладено обов'язок дотримання спеціальних правил із забезпечення чистоти й оптимального стану атмосферного повітря.

Перш за все, ця позиція необґрунтована, вона обмежує коло суб'єктів цього злочину, а також не конкретизує їх.

Більш сприйнятливою є позиція С.Б. Гавриша, який називає в переліку будь-яких осіб, у тому числі й службових. Натомість поняття «будь-яка особа» може свідчити, що це і особа, що досягла 14 років, або юридична особа, тому така позиція викликає труднощі у застосуванні ст. 241 КК України. Має вади й твердження Е.М. Жевлакова, але він не включає до кола суб'єктів приватну особу. Цікава думка щодо суб'єктів цього злочину В.Я. Тація, адже він називає відсутню ланку – приватну особу, але чомусь не називає неслужбову особу.

Найбільш сприйнятливою, на наш погляд, є думка щодо суб'єкта злочинного забруднення, яка охоплює службову, неслужбову та приватну особу.

Проведений аналіз судової практики в Україні за 1984–2010 рр. засвідчив, що в 82% випадків за цей злочин притягувалися до відповідальності службові особи, у 8% випадків – неслужбові особи і лише у 2% випадків приватні особи. Серед службових і неслужбових осіб були засудженими 84% осіб, які відповідали за роботу очисних споруд, та 6% осіб, на яких не було покладено обов'язки за роботу очисних споруд.

При вчиненні злочину, передбаченого ст. 241 КК України, службовою особою такий злочин може бути вчинений з таким статусом виключно і завдяки займаному статусу, а в іншому випадку цей злочин вчиняється неслужбовою особою і приватною особою.

При вчиненні таких злочинів службовими особами вони будуть вважатися службовими і тут наявний спеціальний суб'єкт злочину –

службова особа. У випадку вчинення цього злочину (ст. 241 КК) неслужбовими і приватними особами останні мають ознаки загального суб'єкта і злочинні діяння не відносять до розряду службових злочинів. І тому, на наш погляд, у теорії кримінального права виділяють цей злочин з умовною назвою — альтернативний службовий злочин [223, с. 53]. При цьому в досліджуваному злочині така кваліфікуюча ознака відсутня.

Діяння, передбачене ст. 241 КК України, вчинене службовою особою, підлягає кваліфікації за сукупністю складів злочинів при наявності ознак службового злочину, за ст. 241 КК України та за ст.ст. або 364, або 365 КК України. Зазначене підтверджується вивченням кримінальних справ (99% справ щодо вчинення злочину і передбаченого ст. 228 КК 1960 р. або ст. 241 КК 2001 р.).

З цього погляду ми знаходимо цікаві положення в п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду РФ «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за екологічні правопорушення» від 5.11.1998 р., де вказується, що «у випадках, коли винним у вчиненні екологічного злочину визнається службова особа якого-небудь державного підприємства, установи, організації, а також особа, яка виконує управлінські функції в комерційній або іншій організації, вона повинна нести відповідальність за відповідною статтею за вчинення екологічного злочину. Разом з тим при наявності в діях ознак зловживання службовими повноваженнями чи повноваженнями особи, яка виконує управлінські функції в комерційній або іншій організації, вона також несе відповідальність за ст. 285 чи за ст. 285 КК РФ». Це також підтверджує нашу позицію певною мірою в цьому питанні.

Аналіз судової практики та вищеназваних поглядів дає нам можливість відібрати з них все позитивне і дати визначення суб'єкта злочину, передбаченого ст. 241 КК України. До позитивного в судженнях слід віднести таке: 1) службові особи, відповідальні за обладнання, будівництво і правильне функціонування повітроочисних споруд, проведення заходів з очищення і знешкодження повітря, керівники підприємств, промислових і комунальних підприємств, установ, проектних, будівельних та інших організацій, начальники цехів, директори, головні інженери, головні технологи; 2) службова та неслужбова особа; 3) приватна та службова особа; 4) інші працівники, відповідальні за проведення заходів з очищення і знешкодження повітря або безпосередньо відповідальні за облаштування очисних споруд, відповідальні за установку чи експлуатацію очисних споруд; 5) особу, на яку покладено обов'язок дотримання спеціальних правил щодо недопущення забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря; 6) працівник

підприємства, установи, організації, у зв'язку з діяльністю яких відбулося забруднення атмосферного повітря, фізичні осудні особи, що досягли 16-річного віку.

Враховуючи зазначені позитивні положення з указаних точок зору, а також аналіз судової практики під суб'єктом злочину, передбаченого ст. 241 КК України, слід розуміти «фізичну, осудну або обмежено осудну службову особу, відповідальну за обладнання, установку, будівництво, правильне функціонування, експлуатацію очисних споруд, проведення заходів з очищення, знешкодження або недопущення забруднення чи іншої зміни атмосферного повітря, а також неслужбових осіб (працівників підприємств, установ і організацій), на яких покладений обов'язок за проведення заходів з очищення і знешкодження повітря або які відповідальні за облаштування очисних споруд, за їх установку чи експлуатацію, з недопущення забруднення або іншої зміни атмосферного повітря, або неслужбових осіб, на яких такі обов'язки не покладені, або приватних осіб, що вчинили забруднення атмосферного повітря, або іншу зміну властивостей атмосферного повітря, які досягли 16-річного віку на момент вчинення злочину (громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства).

Суб'єктивна сторона складу злочину забруднення атмосферного повітря. Під суб'єктивною стороною злочину в науці кримінального права розуміють психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння, і його наслідків, що характеризуються конкретною формою вини, мотивом і метою злочину [136, с. 115]. Утворюючи психологічний зміст суспільно небезпечного діяння, ця сторона злочину є його внутрішньою (відносно зовнішньої об'єктивної сторони злочину) стороною – невід'ємною від суб'єкта [136, с. 115]. Проблема суб'єктивної сторони злочинів і досліджуваного складу злочину, зокрема, належить до найменш вивчених [62, с. 392–396; 79, с. 25–30; 219, с. 6–73; 220, с. 438–509; 245, с. 144–148; 249, с. 11–75]. Це робить її надто актуальною, особливо в сучасний період боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища і, зокрема, передбаченого ст. 241 КК України. Невирішеність багатьох питань, що стосуються суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, вимагає розгляду деяких загальних питань цієї проблеми, без яких подальше дослідження може мати певні труднощі та дискусійні моменти. Проте, це буде упущенням, до того часу, поки людина через призму свідомості (психологічну ознаку) не зрозуміє, що своєю негативною діяльністю вона найбільше загрожує відносинам, що стосуються охорони атмосферного повітря від забруднення, яке є необхідною умовою існування

життя на землі і в Україні зокрема, оскільки в атмосферне повітря щорічно викидається 23 млрд. т вуглекислого газу і понад 1 млрд. інших сполук. Оскільки поведінка людини, у тому числі й злочинна, являє собою органічну єдність зовнішньої (фізичної) і внутрішньої (психологічної) сторін, тому злочин характеризується з допомогою ознак, що належать не тільки до зовнішньої, але й до внутрішньої сторони діяння. Кожна з цих ознак, у тому числі й ознаки суб'єктивної сторони, має бути вичерпно досліджена у випадку застосування кримінально-правової норми (ст. 241 КК), щоб юридична характеристика указаної кримінально-правової норми повністю збігалася з її законодавчим описанням.

Зазначена вище вимога набуває особливої важливості для застосування ст. 241 КК, оскільки найменший відступ від принципу законності в зазначеному питанні може спричинити тяжкі наслідки. Між тим у практичній діяльності ще зустрічаються непоодинокі випадки засудження за завдання шкідливих наслідків без вини, а також призначення покарання, що не відповідає ступеню вини особи. Ці помилки досудового слідства і суду можуть мати різні чинники: 1) більш складний процес встановлення і доказування ознак суб'єктивної сторони, ніж об'єктивної; 2) відсутність у переважній більшості повного законодавчого опису юридичної характеристики конкретного діяння (зокрема, в ст. 241 КК); 3) недооцінка значення суб'єктивних ознак і їх поверхове дослідження; 4) вільне тлумачення таких інститутів кримінального права: суб'єктивна сторона, вина, мотив і мета (які не збігаються з їх законодавчим описом) тощо.

Не претендуючи на остаточне вирішення проблем суб'єктивної сторони як кримінально-правового інституту і маючи на увазі обмеження за обсягом роботи, ми зосередимося лише на вивченні тільки тих із них, що безпосередньо пов'язані з висновками за темою вказаного дослідження. В юридичній літературі суб'єктивна сторона складу злочину і, зокрема, передбаченого ст. 241 КК України, визначається як психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння та його наслідків із певною формою вини, мотивом і метою [258, с. 115]. Таким чином, як правильно вказує С.А. Тарарухін, однією й тією самою формулою психічного ставлення позначається і частина, і ціле — суб'єктивна сторона й вина [168, с. 5]. Це, на нашу думку, приводить до стирання межі між ними та іншими далекоглядними цілями, а також пов'язано з питанням про зміст суб'єктивної сторони злочину, точніше — про її співвідношення з виною.

Іноді щодо суб'єктивної сторони вказується дещо інакше, що це є психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного

діяння та до його наслідків, яке характеризується виною, мотивом і метою злочину [227, с. 161]. Проте і таке визначення не повністю обґрунтоване, оскільки психічне ставлення суб'єкта являє собою вину у формі умислу і необережності, а вся суб'єктивна сторона включає в себе не лише названі, але й інші компоненти, зокрема, емоції, що виявляються в злочинній поведінці.

Враховуючи те, що зазначені вище питання залежать від вирішення питання про співвідношення суб'єктивної сторони і вини, коротко розглянемо ці загальнотеоретичні питання з урахування обмеженого обсягу цієї роботи. З цієї проблеми висловлені такі основні судження:

1. П.С. Дагель вважає, що вина являє собою внутрішню, суб'єктивну сторону злочину, психічне ставлення суб'єкта до свого суспільно небезпечного діяння і його наслідків, виражене в злочині [99, с. 78]. Іншими словами, цей вчений ототожнював суб'єктивну сторону і вину, наголошуючи на тому, що інтелектуально-вольова діяльність людини нерозривно пов'язана з мотивацією й емоційною діяльністю [100, с. 41]. Обґрунтовуючи свою думку, він зазначав, що точка зору, яка обґрунтовує тезу про те, що суб'єктивна сторона не вичерпується виною, а включає в себе поряд з виною мотив і мету злочину, заснована на змішуванні суб'єктивної сторони злочину (вини) і ознак складу злочину, що характеризують цю суб'єктивну сторону (умисел, необережність, мотив, мету, афект, завідомість тощо), а також на змішуванні понять змісту і форми вини [98, с. 123]. У оцінюванні такої позиції слід погодитися з думкою А.І. Рарога: 1) що ця позиція не переконлива з теоретичного погляду і несприятлива – з практичного; 2) що ототожнення вини і суб'єктивної сторони не відповідає законодавчій характеристиці вини (закон розглядає вину як родові поняття умислу і необережності й інші психологічні моменти до поняття вини не включає). Законодавець до змісту вини (умислу і необережності) відносить лише свідомість і волю; 3) у трактуванні П.С. Дагеля вина не конкретизована з позицій юридичної характеристики і включення до вини мотиву, мети, емоцій, завідомості та інших психологічних ознак, коло яких точно не визначено, позбавляє ці ознаки самостійності (хоча в законі таке значення їм нерідко надається); 4) ця концепція страждає логічною непослідовністю, оскільки П.С. Дагель, характеризуючи вину, ставив мотив і мету на один рівень з умислом і необережністю, але, аналізуючи останні, він ставить мотив і мету в один ряд не з умислом і необережністю, а вже зі свідомістю і волею (тобто що це елемент самого умислу); 5) вона суперечить положенням філософії, тому що автор стверджує, що форма вини визначається лише свідомістю і волею, а інші психологічні елементи,

за його твердженням, на форму вини не впливають, хоча і входять до змісту вини (форма вини вужча, ніж її зміст) [219, с. 5-8]. Отже, ототожнення суб'єктивної сторони і вини є не обгрунтованим.

2. Натомість деякі автори розглядають вину як поняття ширше ніж суб'єктивна сторона. Так, Ю.А. Демидов стверджує, що вина не може зводитися до якого-небудь елементу злочину чи до умислу й необережності, чи до діяння, взятого з його об'єктивної сторони (вона однаково виражається як в об'єктивній, так і в суб'єктивній сторонах злочину) [104, с. 114]. Подібно до цього автора Г.А. Злобін стверджує, що вина, яка становить суб'єктивну сторону злочинного діяння, одночасно виступає цілісною характеристикою злочину в усіх його істотних для відповідальності поглядів і що ці властивості вини роблять її необхідною і достатньою підставою кримінальної відповідальності (однаковою мірою протилежним як об'єктивному, так і абстрактно-суб'єктивному інкримінуванню) [116, с. 23].

Виходячи з вищевикладеного, Ю.А. Демидов і Г.А. Злобін помилково вважають, що вина не є одним із елементів (ознакою) суб'єктивної сторони, а натомість включає в себе як об'єктивну, так і суб'єктивну сторону злочинного діяння. З цього приводу слід погодитися з думкою А.І. Рарога, що це є не що інше, як відродження концепції «двох вин» Б.С. Утевського, яка не була сприйнята наукою і судовою практикою [218, с. 9].

Необхідно також погодитися з думкою А.І. Рарога, що такі судження Ю.А. Демидова, Г.А. Злобіна та інших мають під собою ґрунт непорозуміння, що в досудовому слідстві та судовій практиці термін «вина» застосовується у двох значеннях: а) у науці кримінального права поняття вини означає наявність у діянні особи умислу і необережності; б) на практиці про вину говорять як про доведеність факту вчинення злочину конкретною особою [162, с. 15; 212, с. 50].

У вітчизняній науці кримінального права переважає думка, що психологічний зміст суб'єктивної сторони злочину розкривається за допомогою таких юридичних ознак, як вина, мотив і мета, що характеризують різні форми психологічної активності людини. Ці ознаки пов'язані між собою, але є самостійними психологічними явищами, але не підміняють одна одну і не переходять одна в іншу та мають різне значення. Проте все ж таки слід погодитися з С.А. Тарарухінін, що до суб'єктивної сторони злочину необхідно віднести й таку психологічну ознаку, як емоції, адже вони знайшли законодавче закріплення в КК України [168, с. 6].

Не вдаючись у подальшу дискусію з приводу визначення суб'єктивної сторони та вини, я вважаю, що потрібно взяти все істотне з цих визначень і використати в дослідженні суб'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК). У цьому аспекті слід зазначити, що ознаки суб'єктивної сторони конкретного складу злочину або називаються в диспозиції ст. 241 КК України, або визначаються характером злочинного посягання. Вони мають неоднакове призначення: так, вина є обов'язковою ознакою досліджуваного складу злочину. Без неї відсутній склад злочину, а тому не може бути кримінальної відповідальності (ст. 2 Кримінального кодексу України). Такий підхід повністю відповідає нашій кримінально-правовій доктрині, згідно з якою, кримінальній відповідальності й покаранню мають підлягати лише винні особи. Проте вина не вичерпує повністю змісту суб'єктивної сторони складу злочину. Вина, як відомо, виражається в психічному ставленні особи до вчиненого злочину у формі умислу й неосторожності [258, с. 179]. Зміст форми вини розкривається в ст.ст. 24 і 25 КК України. Наука кримінального права розглядає вину особи, яка виявляється в злочині як факт об'єктивної дійсності (тобто як об'єктивну істину), яку має встановити дізнавач, слідчий, прокурор, суд. При цьому теорія кримінального права України відкидає так званий «оціночний» критерій розуміння вини, що був наявний у працях незначної кількості прихильників. Так, вважаючи невдалим визначення поняття вини в традиційному її розумінні, Б.С. Утевський запропонував своє, на його думку, більш вдале визначення, включивши в нього оціночний момент [257, с. 103].

Його судження про вину як оціночну категорію, що виражена в негативному ставленні судді щодо поведінки підсудного, взято на озброєння практиками і могло б мати негативний вплив на діяльність органів правосуддя.

Методологічною основою пізнання психіки особи до вчиненого нею злочину, зокрема, передбаченого ст. 241 КК України, є критерій її з'ясування через аналіз діяльності особи, яка вчинила злочин [101, с. 8]. Ось чому суб'єктивна сторона злочину, на наше переконання, має встановлюватись через перелік юридично значущих ознак об'єктивної сторони досліджуваного складу злочину, на основі яких проводиться поділ злочинів з формальними або матеріальними складами. Вони, зрозуміло, неоднаково відображаються у свідомості винного. Тому в кримінально-правовій доктрині приділяється значна увага з'ясуванню змісту вини у злочинах із формальним складом, до яких належать склад злочину, передбачений ч. 1 ст. 241 КК України. Як відомо, із цього питання

в науці кримінального права існує дві точки зору. Одні автори стверджують, що у злочинах з формальним складом вина виражається в психічному відношенні не тільки до дій, але й до наслідків [107, с. 27; 189, с. 6]; інші переконані, що у формальних складах, де наслідок не є ознакою об'єктивної сторони таких складів злочину, психічне ставлення до нього не впливає на форму вини і кваліфікацію злочинів (тобто в злочинах із формальними складами форма вини визначається психічним ставленням тільки до діяння) [101, с. 74; 230, с. 11-29].

Ми повністю поділяємо другу точку зору, тому що вона не ігнорує різницю між матеріальними і формальними складами, що зумовлена їх законодавчою конструкцією.

Виходячи з таких загальних передумов цього дослідження, перейдемо до розгляду суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України. У зазначеній статті КК України відсутні будь-які вказівки на суб'єктивні ознаки. Разом з тим структура об'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря, характер діяння, засоби і джерела його вчинення і його наслідки, а також небезпека їх настання вказують на те, що цей злочин може вчинятися як умисно, так і з необережності. Мотиви зазначених умисних діянь можуть бути різними: неправильно зрозумілі інтереси відомства, організації, підприємства або установи; вузьковідомче ставлення підхід до вирішення виробничої й невиробничої діяльності, егоїзм тощо. Однак вони, як відомо, на кваліфікацію вчиненого не впливають, а можуть лише бути враховані судом під час призначення певної міри покарання або при звільненні від реального відбування покарання.

Ми переконані, що для того, щоб дати якісь теоретичні пояснення і практичні рекомендації правоохоронним органам, судам із зазначеної проблеми, необхідно звернутися до дій або бездіяльності, які винний вчинив під час забруднення атмосферного повітря. Якщо ми повернемося до опису дій, розкритих у попередньому підрозділі роботи, то можна констатувати той факт, що особа не може здійснювати забруднення з іншими формами вини, ніж як умисного або необережного ставлення. Про це свідчить дослідження 100% кримінальних справ. З яких 70% справ свідчать, що вони вчинялися з необережною формою вини і 30% – умисною. Така форма вини властива і для інших змін природних властивостей атмосферного повітря.

Необхідно зазначити, що вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, що належить за конструкцією об'єктивної сторони до злочинів з формальним складом, можливе лише з прямим умислом. Ці висновки підтверджуються проведеним нами опитуванням праців-

ників правоохоронних органів та суддів, що займалися розслідуванням або розглядом у суді справ стосовно забруднення атмосферного повітря, та окремих громадян (93% із 300 опитаних вказали на прямий умисел вчинення цих злочинів). Це також підтверджується тим, що в цьому випадку особа усвідомлює суспільну небезпечність своїх дій і бажає їх вчинити (оскільки інших складових тут немає, окрім засобів і джерел вчинення злочину).

У практичній діяльності може виникнути питання про форму і види вини, коли внаслідок діянь, що зазначені в нормативних актах з охорони атмосферного повітря, а також у диспозиції ч. 1 ст. 241 КК України настали наслідки – загибель або захворювання людей, або масова загибель об'єктів тваринного або рослинного світу або інші тяжкі наслідки, передбачені ч. 2 ст. 241 КК України. У цьому питанні наше судження має спиратися на застосування різних засобів, способів і джерел забруднення, зміни природних властивостей атмосферного повітря, тобто форм такого діяння. Тому ми можемо стверджувати про те, що до самих дій або бездіяльності суб'єкт може ставитися як умисно, так і з необережності, а до наслідків лише необережно. Тобто може в одних випадках вчинятися з необережності, а в інших випадках для цього злочину не виключається змішана форма вини у вигляді умислу до дій і необережності до наслідків.

Слід зазначити, що думки авторів публікацій щодо суб'єктивної сторони означеного складу злочину дещо інші. Так, В.І. Антипов схильний до того, що указаний злочин вчиняється як непрямим умислом, так і необережністю, пояснюючи, що при умислі винна особа, порушуючи спеціальні правила, усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря, а також створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля і свідомо припускає настання цих суспільно небезпечних наслідків, а при необережності передбачає можливість забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря, створення небезпеки для життя тощо, але легковажно розраховує на відвернення цих наслідків [45, с. 539]. Крім того, тут можлива і злочинна недбалість [55, с. 539]. Е.М. Жевлаков, С.Б. Гавриш, О.О. Дудоров, Н.О. Лопашенко, М.Й. Коржанський та інші вважають, що злочинне забруднення атмосферного повітря може вчинятися як з умисною, так і з необережною формою вини [84, с. 671; 106, с. 644; 113, с. 43; 180, с. 403; 181, с.123; 157, с. 426]. Н.П. Грабовська засвідчує, що указаний злочин характеризується умисною і необережною виною до дій, а до наслідків прямий умисел виключається [92, с. 187].

Цікава позиція М.М. Панька, де він зазначає, що злочинне забруднення атмосферного повітря характеризується умисною й необережною виною, а до наслідків суб'єктивне ставлення характеризується необережною виною [203, с. 511].

Проаналізувавши подані точки зору, можна відзначити, що їх автори лише констатували свою позицію, але не проводили відповідного дослідження суб'єктивної сторони зазначеного злочинного діяння, передбаченого ст. 241 КК України. Натомість практика досудового слідства та судового розгляду справ за 1984–2000 рр. свідчить, що із 100% справ злочини, передбачені ст. 228 КК України 1960 р., вчинялися у 70% з необережною формою вини і 30% – з умисною виною. Із них за ч. 1 необережно вчинялися по 25% справ, а за ч. 2 – 45% справ. Умисно за ч. 1 ст. 228 КК 1960 р. 30% справ і за ч. 2 вина до наслідків була лише не-обережною. Цікаве положення щодо судової практики за 2001–2009 рр. Із 100% справ, які охоплені нашим дослідженням, не було порушено про-вадження за ч. 1 ст. 241 КК України, а всі діяння, передбачені за ч. 2 ст. 241 КК України, вчинялися (20%) з необережною формою вини, а 80% –зі змішаною формою вини.

З метою остаточного вирішення проблеми вини за ст. 241 КК України потрібно звернути увагу на те, що цей злочин, передбачений ч. 1 указаної статті, належить до так званих злочинів з формальним складом, а отже, може вчинятися лише з прямим умислом, про це свідчить проведене мною опитування працівників правоохоронних органів, суддів та окремих громадян з кримінальних справ цієї категорії за 2001–2009 рр. Натомість злочини, які передбачені ч. 2 ст. 241 КК, належить до так званих злочинів з матеріальним складом, а отже, і можуть вчинятися з подвійною і змішаною формою вини. Це знайшло підтвердження і в судовій практиці. Щодо необережності, то слід погодитися з думкою В.І. Антипова, що вина за ч. 2 ст. 241 КК може виявлятися як у вигляді злочинної самовпевненості, так і у вигляді злочинної недбалості. Так, аналіз кримінальних справ свідчить, що із 70% справ, вчинених з необережності, превалює злочинна самовпевненість у 57% справ.

На підставі викладеного можна стверджувати, що законодавча конструкція об'єктивної сторони забруднення атмосферного повітря, характер діяння, засобів і джерел його вчинення, а також способів, що застосовуються винними, та наслідки вказують на те, що ці злочини вчиняються як умисно, так і з необережності.

Мотиви умисного діяння можуть бути різними. Однак вони на кваліфікацію вчиненого не впливають, а лише можуть бути враховані судом під час призначення певної міри покарання. Під мотивом злочину

розуміють як обумовлено певними потребами внутрішнє спонукання, яким винний керувався при вчиненні злочину.

Правильно, на нашу думку, відзначав Б.С. Вікторов, що «безмотивних діянь не існує...» [77, с. 15]. Тому відповідно до п. 2 ст. 64 Кримінально-процесуального кодексу України та ст. 234 цього самого законодавчого акту, органи досудового слідства, суд у кожній кримінальній справі зобов'язані встановити форму вини мотив і мету вчинення певного злочину. Обґрунтуванню вини, чіткому з'ясуванню мотивів і мети забруднення атмосферного повітря слід приділяти більше уваги, ніж це робиться на практиці. Адже якщо метою цього злочину були егоїзм тощо, то це підвищує значно суспільну небезпечність його і має бути враховано судом під час призначення відповідної міри покарання.

Як свідчить вивчення юридичної літератури та кримінальних справ із забруднення атмосферного повітря, вихідним моментом учинення цього злочину є усвідомлення мотиву, яке супроводжується постановкою суб'єктом певної мети. Без проникнення у психологічну структуру правова оцінка злочину ускладнюється. Але у відомих працях цей аспект глибоко не досліджувався [113, с. 26–27; 213, с. 40; 270, с. 20–21]. Тільки С.Б. Гавриш, З.Г. Корчева роблять спробу сформулювати цю проблему, але лише на постановочному рівні [85, с. 199].

Нашими дослідженнями на основі репрезентативного фактичного матеріалу встановлена суть мети та мотиву злочинів, передбачених ст. 241 КК України, що вчиняються в Україні. Ця суть виявляється у такому: 1) задоволенні егоїстичних потреб – 16%; 2) зневага до суспільства – 40%; 3) інша мета – 44%. Ці прояви ми виявили з охопленого в моно-графії масиву кримінальних справ зазначеної категорії.

Враховуючи те, що мотив не входить до змісту психологічного ставлення особи до вчиненого нею діяння та до наслідків за ч. 2 ст. 241 КК України, він лежить поза сферою інтелекту та волі як ознаки умислу й необережності, і вони таким чином становлять психологічну основу, на якій зароджується вина. Як складові психологічного процесу у зв'язку з вчиненням злочину вони перетворюються (складаються) із незлочинних мотивів, які не оцінюються кримінальним правом у злочинні, на відміну від вини. Проведений аналіз судової практики щодо мотивів їх вчинення і підтверджує умисну і необережну форми вини для злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Отже, мотив – це завжди психологічна причина вчинку. Ним виступають усвідомлені спонукання, інтереси тощо.

Мета (перспектива) – джерело спрямованості суб'єкта, його активності. Вона, як показує аналіз кримінальних справ цієї категорії, відображає уявну модель майбутнього (чого б хотіла досягнути особа в результаті своїх дій). При цьому в кожному конкретному випадку може бути не одна мета дії, але певна з них все ж домінує і це логічно, тому що вона має певні порядки домінант. Проте ні під час досудового слідства, ні під час розгляду кримінальних справ у судовому засіданні щодо забруднення атмосферного повітря мета злочину не встановлювалася, хоча це є істотним упущенням тому, бо така мета становить базу, тобто психологічну основу, на якій зароджується вина, і мета існує ще до вчинення злочину, до появи вини.

Нами було проведено опитування 300 осіб щодо з'ясування мети злочинів, передбачених ст. 241 КК України. З них 60% називали як мету позбавлення від забруднювачів; 20% – не мати проблем з різними контролюючими органами, відчувати себе незалежними; 40% не змогли відповісти, яка ж мета вчинення цього злочину. Це переконливо свідчить, що ще одна, зовсім не остання причина наших екологічних негараздів, яка криється у низькій активності правоохоронних органів, суддів, а також населення в цілому, – відсутність ініціативи для утримання в чистоті нашого спільного середовища існування.

Як свідчать результати нашого дослідження, спектр мети та мотивів цих злочинів досить широкий і різнобарвний. Його аналіз та доведення до потенційних суб'єктів (порушників закону) може виконувати превентивну роль, а саме запобігання досліджуваному злочину. Зокрема, не важко бачити, що деякі мотиви виконують роль спонукальних сил, які штовхають людину на вчинення конкретної дії. Мотиви можна розділяти на раціональні (пов'язані з потребою) та емоційні. Мотив зазначеного злочину можна визначити як усвідомлене спонукання (потяг) до вчинення забруднення атмосферного повітря. Саме такий підхід і ставлення до цих ознак матиме вагоме значення для теорії кримінального права та практики.

Зазначене положення має знайти відображення у відповідній постанові Пленуму Верховного суду України з зазначеної категорії справ (злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища) у такій редакції: «Судам з метою усунення недоліків в урозумінні форм і видів вини необхідно у кожній конкретній справі встановлювати мотив і мету злочину як психологічну основу, на якій зароджується вина та які впливають на суть вини».

2.3. Кваліфікуючі ознаки складу злочину забруднення атмосферного повітря

Перелік обтяжуючих обставин міститься в ст. 67 Кримінального кодексу України. Вони виходять за межі складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, і є підставою для суду в призначенні більш суворого покарання в межах санкції статті цього Кримінального кодексу. Але буває й так, що певна обтяжуюча обставина знаходить своє закріплення як кваліфікуюча ознака конкретного складу злочину. При застосуванні покарання в таких випадках суд не може враховувати її при призначенні покарання як таку, що його обтяжує (ст. 67 КК України).

Ч. 2 ст. 241 КК України передбачає відповідальність за кваліфікуючі (обтяжуючі) види діяння, зазначені в указаній диспозиції статті. До них належать: а) ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей; б) ті самі діяння, якщо вони спричинили інші тяжкі наслідки. Що стосується «тих самих діянь», то ми їх уже дослідили в підрозділі 2.1 монографії. Наразі в цьому підрозділі необхідно проаналізувати такі наслідки, як: 1) спричинення загибелі людей; 2) інші тяжкі наслідки. Крім того, враховуючи, що злочини, які передбачені ч. 2 ст. 241 КК України, належать до так званих злочинів з матеріальним складом, настала необхідність також дослідити наявний в цих випадках причинно-наслідковий зв'язок, тобто всі означені ознаки, які мають доказуватися досудовим і судовим слідством.

У контексті зазначеного визначимося з таким наслідком, як спричинення загибелі людей. Такий наслідок (кваліфікуючу ознаку) фахівці в галузі кримінального права тлумачать по-різному: В.І. Антипов, Н.О. Лопашенко, М.М. Панько зазначають, що загибель людей означає настання смерті хоча б однієї людини [55, с. 539; 157, с. 123; 202, с. 508]; О.О. Дудоров, С.Б. Гавриш, З.Г. Корчева наполягають, що під загибеллю людей слід розуміти настання смерті однієї або декількох осіб [84, с. 671; 106, с. 631]. На нашу думку, стосовно цього наслідку (кваліфікуючої ознаки) є дві точки зору, які в принципі не суперечать одна одній та взаємно доповнюються.

Для того, щоб визначитися з такою ознакою (наслідком), як спричинення загибелі людей, необхідно звернутися до довідкової літератури. Так, Словник російської мови С.І. Ожегова тлумачить загибель, як знушення, руйнування, смерть від катастрофи, стихійного лиха [194, с. 106]; Великий тлумачний словник сучасної української мови пояснює термін «загибель» як втрату життя, смерть, зазвичай передчасну (від нещасного випадку, в бою і т. ін.) [76, с. 289]. Тлумачення досліджуваних термінів

не суперечить зазначеним поглядам на ознаку спричинення загибелі людей. Роз'яснення цієї ознаки є і в постанові Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» № 17 від 10.12.2004 р., де зазначається що це протиправні дії, що могли призвести до загибелі хоча б однієї людини [51, с. 2], але це стосується небезпеки настання такої загрози. Зазначене можна перенести на розуміння з можливості такої загрози до наслідків, зазначених у ч. 2 ст. 241 КК України. Законодавець Р.Ф. у ст. 251 «Забруднення атмосфери» більш правильно вирішив питання, зазначивши в ч. 3 цієї статті такий наслідок, як смерть людини [1]. Натомість законодавець України зазначає цю ознаку, коли йде мова про людей, а не про людину. Тому, щоб уникнути зазначених суперечностей, Законодавець мав би ці наслідки диференціювати щодо загибелі людини і людей в ч. 2 ст. 241 КК України, що відповідало б ступеню суспільної небезпечності цих наслідків. Існуюче формулювання цього наслідку викликає неоднозначне розуміння такої ознаки на практиці. Так, опитані 400 осіб (з них 100 працівників правоохоронних органів та суду) щодо розуміння такої ознаки, як спричинення загибелі людей, відповіли таким чином: 86% опитаних зазначили, що це може бути смерть однієї людини або більше людей; 14% повідомили, що це може бути настання смерті двох і більше людей.

Стосовно такої кваліфікуючої ознаки, як інші тяжкі наслідки, у науці Кримінального права України є різні підходи: автори Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України під редакцією О.М. Потебенька, В.Г. Гончаренка розуміють цю ознаку як таку, що передбачає: виникнення надзвичайних екологічних ситуацій, аварій, масового захворювання людей, тварин, їх смерті та загибелі; захворювання однієї чи кількох осіб на тяжку хворобу; масове отруєння або захворювання; виникнення епідемічних чи інфекційних захворювань серед широкого кола осіб; поява вродження або видимих відхилень у розвитку дітей; значне зниження тривалості життя людей; істотне пригнічення імунної системи [181, с. 426]; В.І. Антипов наполягає, що це заподіяння тяжких тілесних ушкоджень одній чи кільком особам, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом і більше особам, великих матеріальних збитків державній, громадській організації або громадянам, а також тривалий простій підприємств, цехів або їх виробничих дільниць, це загибель або пошкодження великої кількості сільгосппродукції, пошкодження на значних площах угідь, посівів, насаджень, падіж або захворювання багатьох голів худоби, втрати рекреаційного значення значних територій тощо [55, с. 525]; О.О. Панько вважає, що під цією

ознакою необхідно розуміти велику екологічну шкоду або велику майнову шкоду, захворювання хоча б однієї людини, що спричинило наслідки, віднесені до тяжких (ст. 121 КК України), захворювання двох і більше осіб, що спричинило наслідки, які належать до тілесних ушкоджень середньої тяжкості (122 КК України), підвищення рівня захворюваності, прояви шкідливих наслідкових змін, зменшення тривалості життя, порушення статевих функцій [203, с. 511]; О.О. Дудоров під такими наслідками розуміє заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, масове захворювання людей, виведення з ладу назавжди або на тривалий час виробничих підприємств чи інших важливих споруд, масову загибель об'єктів тваринного світу, знищення лісових масивів на значних площах, спричинення особливо великих матеріальних збитків, у т. ч. пов'язаних з відновленням належної якості довкілля, неможливість проживання населення на певній території і вимушене переселення людей [106, с. 631–632].

Аналіз зазначених точок зору свідчить про те, що вони не суперечать одна одній, кожен із авторів лише наводить перелік інших тяжких наслідків, маючи їх певну кількість. Ці погляди доповнюють одне одного і мають велике значення для науки реформування ст. 241 КК України та для правозастосовних органів у їх практичній діяльності. Водночас слід зазначити, що це лише бачення цієї проблеми переліченими авторами, а не проведення дослідження з приводу вказаної кваліфікуючої ознаки.

З метою усунення такої прогалини проведемо дослідження складових такої ознаки, як інші тяжкі наслідки. Перш за все, звернемося до такої складової, як спричинення захворювання людей. Під спричиненням захворювання людей як складової кваліфікуючої ознаки досліджуваного злочину автори поділилися дещо більше ніж за попередньою ознакою. Одні автори до такого відносять захворювання хоча б однієї людини, що потягло за собою короткочасний розлад здоров'я або незначну стійку втрату працездатності [126, с. 40–42; 113, с. 65]; другі розуміють такий наслідок, як отруєння, епідемічними та іншими захворюваннями [92, с. 191]; треті пов'язують цей наслідок із захворюванням хоча б однієї людини [157, с. 83]; четверті вважають, що це захворювання, небезпечні для здоров'я і життя або поєднані з нестійкою або стійкою втратою працездатності, причинно пов'язані з порушенням правил охорони вод; зараження епідемічним чи інфекційним захворюванням, поява видимих відхилень у розвитку дітей та ін. [84, с. 674]; п'яті наполягають, що це хвороба двох чи більше осіб [55, с. 525]; шості стверджують, що це: а) заподіяння шкоди здоров'ю окремих осіб або

хоча б однієї людини, що відповідає за ступенем тяжкості тяжким або середньої тяжкості тілесним ушкодженням; б) заподіяння шкоди здоров'ю населення (поява спадкових патологій, потворності або інших відхилень у розвитку дітей, скорочення тривалості життя, істотне підвищення рівня захворюваності населення тощо) [106, с. 644].

Більш прийнятним, на нашу думку, є тлумачення ознаки «захворювання людей», запропоноване В.О. Навроцьким. Це поняття виграє перед попередніми, бо його автор, пов'язуючи заподіяння шкоди здоров'ю окремим особам і здоров'ю населення, детально перераховує можливий зміст означеного в законі наслідку. Натомість С.Б. Гавриш, З.Г. Корчева тільки дають характеристику захворюванням, але не розкривають кількісного відношення захворювання людей. В.І. Антипов називає, навпаки, тільки кількість осіб, що захворіли, але не дає характеристики захворювання, а О.О. Дудоров змішує поняття завдання шкоди здоров'ю людей і здоров'ю населення. Зазначені розбіжності в поглядах на цю складову ознаки «інші тяжкі наслідки» не сприяє правильному застосуванню закону щодо такої складової ознаки в цілому.

Вивчення кримінальних справ щодо забруднення атмосферного повітря в Україні і деяких областях Росії показує, що за ознакою заподіяння шкоди здоров'ю (ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р. і за ч. 1 ст. 223 КК Росії) з 8% наявних справ усі доведені до логічного завершення й особи, що їх вчинили, були засуджені. Мінімальна межа шкоди здоров'ю, що спричинила порушення кримінальної справи за ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р. (ч. 1 ст. 223 КК Росії) – захворювання однієї людини, що потягло за собою короткочасний розлад здоров'я (3% справ). Значно менша кількість справ, порушених за ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р., (1% справ) при захворюванні однієї людини, яке спричинило незначну стійку втрату працездатності. Незначна частина справ (1%) порушена за ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р. за зараження однієї людини інфекційним чи епідемічним захворюванням. Більша частина справ порушена за означеною частиною (3% справ) через отруєння невизначеної кількості людей або загрози розповсюдження інфекційних захворювань. Натомість судової практики за 2001–2009 рр. за такою складовою, як спричинення захворювання людей, яка входить в інші тяжкі наслідки, немає (ч. 2 ст. 241 КК України).

На підставі наявних поглядів, їх аналізу та судової практики за ч.ч.1, 2 ст. 228 КК 1960 р., а також за ч. 2 ст. 241 КК 2001 р. все-таки можна констатувати, що під спричиненням шкоди здоров'ю людей, яке є ширшим поняттям, слід розуміти: 1) захворювання хоча б однієї людини, що потягло за собою короткочасний розлад здоров'я або не

значну стійку втрату працездатності, або тривалий розлад здоров'я, або стійку втрату працездатності; 2) захворювання епідемічними або інфекційними захворюваннями; захворювання більше ніж однієї особи. Отже, виходячи з означеного, слід зазначити, що цю ознаку не можна переносити на населення, адже прив'язка до місцевості – це вже населення, а останнє потребує такої ознаки завдання шкоди народному здоров'ю.

Ознака спричинення масової загибелі об'єктів тваринного і рослинного світу має такі тлумачення: 1) це загибель такої кількості тварин або знищення рослин на таких площах (про поняття тваринного і рослинного світу), які є сумірними з розмірами загальної популяції відповідного виду тварин, всієї або більшої частини риби у водоймі або на значній площі великої кількості цінних порід риби, інших об'єктів тваринного світу, знищення або пошкодження посівів, рослин на значних площах угідь [203, с. 42]; 2) це знищення диких звірів і птахів, бджолосімей, риби інших представників водної фауни, у т.ч. мальків, ікри, місць їх розмноження і проживання, кормових угідь, приведення у непридатний стан посівів або врожаю сільськогосподарських культур, знищення або пошкодження до ступеня припинення росту лісу, інших насаджень тощо (враховується кількість, екологічна цінність, можливість відтворення, вартісне вираження шкоди тощо) [106, с. 644]; 3) це падіж тварин (значної кількості тварин, всієї чи більшості риби у водоймі на значній площі, великої кількості цінних порід риби тощо) [85, с. 671].

Аналіз зазначених точок зору свідчить, що вони не суперечать одна одній, а лише взаємно доповнюються. Проте досліджувані ознаки можна зрозуміти в тому разі, коли ми звернемося до історії цього питання, а саме до ознаки істотної шкоди сільськогосподарському виробництву або масової загибелі риби за ч. 2 ст. 228 КК України 1960 р., така складова є і в ознаці «інші тяжкі наслідки» (ч. 2 ст. 241 КК України 2001 р.). Одні юристи наполягають, що при заподіянні істотної шкоди сільськогосподарському виробництву слід враховувати різницю матеріальних збитків і внеску [275, с. 601]; інші до такого відносять загибель посівів на значних площах, загибель у великій кількості худоби [199, с. 42]; треті вважають, що таку шкоду потрібно пов'язувати з загибеллю посівів на значних площах, загибеллю великої кількості худоби, висиханням лісів на значних площах тощо [113, с. 66]; четверті апелюють, що така ознака включає епізоотію, інші наслідки, поєднані з заподіянням значної моральної або матеріальної шкоди [92, с. 192]; п'яті асоціюють таку шкоду із загибеллю посівів на значних площах [250, с. 267]; шості пов'язують означену шкоду зі знищенням посівів або плодкових дерев на значних площах, масовою загибеллю худоби тощо [126, с. 331];

сьомі наполягають, що така шкода пов'язана з загибеллю посівів або врожаю на значних площах чи загибеллю цінних сільськогосподарських культур (наприклад, елітних культур), або загибеллю худоби, що заподіяло значну матеріальну шкоду підприємствам, організаціям, що займаються сільськогосподарським виробництвом, або загибеллю плодкових дерев на значних площах [199, с. 42].

Цікаву думку про істотне заподіяння шкоди сільськогосподарському виробництву пропонує В.О. Навроцький. Він вважає, що до таких наслідків належать загибель або пошкодження великої кількості сільськогосподарської продукції, пошкодження угідь на значних площах або особливо цінних угідь, посівів, насаджень, загибель або захворювання багатьох голів худоби, птиці, заподіяння сільськогосподарським організаціям і підприємствам великих матеріальних збитків [177, с. 11].

Аналіз зазначених точок зору свідчить про таке: 1) що роз'яснення Д.Ю. Юровського (автора першої точки зору) про істотну шкоду має загальний характер і не може слугувати орієнтиром для практичних працівників, що ведуть боротьбу із забрудненням атмосферного повітря або іншою зміною природних властивостей атмосферного повітря; 2) думка В.Д. Пакутіна (автора другого судження) дещо конкретизує думку попереднього автора. Проте і це судження має певні неточності, насамперед, їх автор, розкриваючи названі наслідки, називає тільки загибель посівів і загибель худоби, що дає далеко не повний перелік таких наслідків; 3) дещо доповнює два попередніх визначення Е.М. Жевлаков, це стосується висихання лісів на значних площах, але автор не націлює практичних працівників на те, що ж слід розуміти під значними площами, на яких висохли або загинули посіви. Це стосується також і загибелі великої кількості худоби (адже можна під таким розуміти загибель п'яти голів худоби, а дехто захоче рахувати і 400); 4) суттєво уточнює вказану ознаку Н.П. Грабовська, яка зазначає, що такі дії можуть викликати епізоотії, але її твердження про заподіяння значної моральної шкоди належать до моральних, а не юридичних ознак діяння, що досліджується; 5) думка І.М. Тяжкової (автора п'ятої точки зору), що стосується тільки загибелі посівів, не може бути дієвою для правоохоронних органів, що ведуть боротьбу з означеним злочином; 6) судження А.М. Комісарова (шоста точка зору) щодо знищення плодкових дерев на значних площах є дискусійним, адже не видно, що він розуміє під «значними площами», «масовою загибеллю худоби», а також чому у визначенні йде мова про плодове дерева. Усі ці невирішені питання ставлять у безвихідне становища правозастосовчі органи; 7) суттєво доповнює прогалини попередніх авторів В.Д. Пакутін (автор сьомої

точки зору), а саме перелік наслідків, що належать до досліджуваної ознаки, він дає значний, що мало важливе значення для застосування ст. 228 КК України 1960 р. (ст. 250 КК Росії), а також має значення для застосування ч. 2 ст. 241 КК України, це стосується значної матеріальної шкоди підприємствам, організаціям, що займаються сільськогосподарським виробництвом. Але незважаючи на значне просування автора в пізнанні ознаки «заподіяння істотної шкоди сільськогосподарському виробництву», він використовує ряд загальних термінів, які по-різному можна сприймати, зокрема, значні площі, значна шкода фермерським господарствам, підприємствам, організаціям, тощо; 8) більш вдала точка зору В.О. Навроцького щодо ознаки заподіяння значної шкоди сільськогосподарському виробництву, насамперед тим, що в ньому, крім загибелі або пошкодження посівів, іде мова про готову продукцію сільського господарства, про особливо цінні угіддя, про насадження (слід відзначити, що автор не обмежує їх тільки плодовими), захворювання й загибелі птиці, великій шкоді сільськогосподарським підприємствам і організаціям. Але деякі його судження вимагають уточнення, насамперед через те, що автор розуміє під великою кількістю сільгосппродукції (або чому він пов'язує вказану ознаку тільки із загибеллю худоби, не включаючи інших тварин), чи відноситься отруєння до названого наслідку. В.О. Навроцький нічого не згадав про особисті присадибні ділянки сільських працівників, робітників і службовців, адже вони беруть участь у сільськогосподарському виробництві. Вирішення всіх цих питань значно прояснило б зміст ознаки, що досліджується.

З'ясуванню досліджуваної ознаки сприятиме також уточнення поняття «масова загибель риби» — складової такої ознаки, як «інші тяжкі наслідки», передбаченої ч. 2 ст. 241 КК України. Одні автори вважають, що масова загибель риби — це знищення її на загальну суму 10 тис. грн [126, с.331]; другі пов'язують масову загибель риби з її отруєнням у великій кількості на значних водних площах на суму 10 тис. грн і більше [112, с. 42; 199, с. 66]; треті вважають, що до масової загибелі риби необхідно відносити її отруєння у великій кількості, на великих площах (враховується не тільки кількість, а й цінність риби, її народногосподарське значення тощо) [249, с. 267–268]; четверті наполягають, що за цією ознакою потрібно розуміти знищення всієї або більшої частини риби у водному об'єкті або на значних площах чи загибель великої кількості риби тощо [177, с. 11].

З визначень Е.М. Жевлакова, А.М. Комісарова, В.Д. Пакугіна видно, що вони пов'язують масову загибель риби із збитками на суму

10 тис. грн і більше, а А.М. Комісаров тільки зазначеною сумою і обмежується. Водночас Е.М. Жевлаков, В.О. Навроцький, В.Д. Пакутін, І.М. Тяжкова єдині в тому, що масова загибель риби означає її отруєння у великій кількості на великих площах (але при цьому вони використовують різну термінологію, зокрема, І.М. Тяжкова, В.Д. Пакутін, В.О. Навроцький апелюють до «значних водних площ», Е.М. Жевлаков — називає так «великих площах»). Це свідчить про те, що означені автори в зазначену термінологію вкладають один і той самий зміст. Разом з тим для права необхідна єдина термінологія, яка не вносила б розбіжностей у практику застосування закону — ч. 2 ст. 241 КК України.

На нашу думку, цінним є включення до досліджуваного поняття як складових інших тяжких наслідків таких понять: »народногосподарське значення риби», її «цінність для людини», які мають, прикладне значення. Натомість є необхідність пояснити названу цінність, зокрема, лікувальні властивості, можливість отримання за рибу та продукти з неї валюти. Названі вище погляди мають також і вади, які викликані відсутністю вказівки на захворювання великої кількості риби.

На підставі викладеного можна запропонувати таке визначення масової загибелі риби і знищення або отруєння риби на великих площах або у великій кількості; знищення більшості або всієї риби у водному об'єкті чи отруєння або зараження риби, що має велику цінність для людини і народного господарства; отруєння або зараження риби, що привело до зміни її якостей і властивостей, що роблять її непридатною для вживання чи народногосподарського використання.

Використовуючи все позитивне з поданих вище суджень, можна дати авторське роз'яснення таких складових ознаки «інші тяжкі наслідки», як «масова загибель об'єктів тваринного й рослинного світу»: 1) це загибель такої кількості тварин (у тому числі риби, мальків, їх ікри, бджолосімей, шовкопрядів, місць їх розмноження), а також рослин сільськогосподарського призначення і тих, що знаходяться в дикій природі, які є рівними з розмірами загальної популяції відповідного виду тварин чи рослин; 2) це падіж значної кількості тварин чи всієї кількості, що знаходиться: або в приватному, або в колективному, або в мисливському чи рибному господарстві; 3) це загибель великої кількості цінних порід тварин або велика кількість загиблих об'єктів тваринного й рослинного світу.

Необхідно зазначити, що законодавець не виправдано вдався до оціночних понять там, де цього робити не потрібно, та рахував діяння, що спричинили екологічну катастрофу, не врахував різну ступінь тяжкості наслідків. Ми пропонуємо своє бачення кваліфікуючих ознак в

кінці цього розділу, яке ґрунтується на дослідженні в підрозділах 2.1, 2.2 і 2.3 монографії. Поданий підхід сприятиме «екологізації» кримінального законодавства, усуне труднощі в застосуванні ч. 2 ст. 241 КК України, посилить боротьбу з указаним тяжким асоціальним явищем.

Наступною обов'язковою ознакою об'єктивної сторони для складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 241 КК України, є причинний зв'язок. У науці кримінального права причинному зв'язку як ознаці об'єктивної сторони присвячена значна кількість праць та захищені дисертації на здобуття вченого наукового ступеня доктора юридичних наук, тому ця проблема є досить вивченою [161, с. 6–316; 264, с. 102–129; 280, с. 1–40]. Враховуючи це, я не буду вдаватися до аналізу загальнотеоретичних проблем причинного зв'язку. Взявши за основу те, що під причинним зв'язком у кримінальному праві слід розуміти об'єктивно існуючий зв'язок між діями (причиною) і суспільно небезпечними наслідками (наслідком), коли дія або бездіяльність викликає (породжує) настання суспільно небезпечного наслідку [201, с. 122], перейду до вивчення вказаної ознаки стосовно ч. 2 ст. 241 КК України.

Аналіз кримінально-правової літератури, виданої з моменту прийняття Закону (ст. 241 КК України 2001 р.), свідчить, що це питання авторами видань залишене поза увагою. Необхідно звернути увагу, що у справах із забруднення атмосферного повітря необхідно врахувати таке: 1) причинний зв'язок має встановлюватися між настанням загибелі людей або іншими тяжкими наслідками і діями забруднення або іншою зміною природних властивостей атмосферного повітря; 2) діяння суб'єкта має визнаватися причиною загибелі людей або інших тяжких наслідків, якщо вони були необхідними умовами для настання цих наслідків, при відсутності яких ці наслідки не могли настати; 3) діяння особи, зазначені при аналізі об'єктивної сторони, що були необхідною умовою (причиною), мають вважатися причиною зазначених наслідків, якщо результат впливав з необхідності з цих діянь, а не був породженням випадкового збігу обставин, лише зовні зв'язаних з ними.

Зазначене підтверджується проведеним опитуванням 300 осіб: 79% осіб зазначили, що інші тяжкі наслідки мали причину в таких діях, як забруднення атмосферного повітря; 10% причину настання наслідків не назвали; 11% причиною назвали випадковий збіг обставин. Практика досудового слідства свідчить, що із 100% справ за 2001–2009 рр. причиною настання інших тяжких наслідків було забруднення атмосферного повітря (100% справ).

Необхідно врахувати, що складовою такого діяння завжди були: засоби, джерела забруднення атмосферного повітря. Слід звернути

увагу на те, що в законодавстві й у філологічній науці поняття «обтяжуючі», «забруднюючі», «покидьки» описуються по-різному. Так, у ст. 228 КК України 1960 р. та в роз'ясненнях до ст. 241 КК України 2001 р. засоби вчинення злочинів позначаються термінами «відходи», «покидьки», «речовини», «предмети», а у філології термін «покидьки» може вживатися в словосполученні: «покидьки суспільства», що не відповідає термінології, яка використовується у міжнародно-правових актах та в законодавчих актах України.

Стосовно терміна «обтяжуючі» також є розбіжності у філології та чинному законодавстві. Чинне кримінальне законодавство користується терміном «обтяжуючі обставини», а філологія – «обтяжувальні обставини». Щодо терміна «забруднюючі» існують також різночитання в праві і філології. Так, у філології використовують термін «забруднювальні речовини», що суперечить чинному законодавству. Це свідчить про те, що юриспруденція відноситься до консервативної науки, яка не допускає різного підходу до термінів, які використовуються як ознаки складу того чи іншого злочину. Такий підхід у праві має позитивне значення для розуміння термінології певної галузі права.

На підставі проведеного дослідження можна запропонувати такий зміст ч. 2 та 3 ст. 241 КК України:

«2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людини або людей, або спричинили шкоду здоров'ю людини або людей, або навколишньому природному середовищу, яке завдало збитки, які в тисячу і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян або призвели до втрати унікальних і рідкісних об'єктів природи, занесених до Червоної книги України, вчинені з необережною формою вини до зазначених наслідків, – карається...

3. Діяння, передбачені частиною першою цієї статті, якщо вони спричинили масову загибель людей, або масове захворювання людей, або масову загибель об'єктів тваринного або рослинного світу, яке завдало збитки, що в десять тисяч і більше разів, перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або спричинили екологічну катастрофу, вчинені з необережною формою вини до зазначених наслідків, –

карається...».

Висновки до другого розділу

На підставі дослідження, проведеного в розділі другому ми дійшли таких висновків:

- родовим об'єктом досліджуваного складу злочину є суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що виникають у межах території держави Україна і створюють сприятливі умови життєдіяльності та є природною умовою життя і забезпечують існування багатofункціональної збалансованої єдиної системи, до якої належить і людина (що утворює навколишнє природне середовище), її охорону, раціональне використання, оздоровлення і відтворення такої системи для теперішніх і майбутніх поколінь, яка гарантуватиме безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

- безпосереднім об'єктом аналізованого злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови (стосунки) з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря відкритого простору, яке має безпосередній непорушний зв'язок з навколишнім природним середовищем у межах території держави Україна, що об'єктивно містить раціональну суміш газів, які створюють сприятливі умови життєдіяльності та є природною умовою життя, з метою протидії його забрудненню та іншій зміні природних властивостей, а також засміченню;

- під предметом злочину, передбаченого ст. 241 КК України, слід розуміти атмосферне повітря відкритого простору, яке має природний непорушний зв'язок з навколишнім природним середовищем у межах території держави Україна, що об'єктивно містить раціональну суміш газів, які створюють сприятливі умови життєдіяльності та є природною умовою життя, і не може бути власністю через фізичний стан і специфічні властивості;

- об'єктивна сторона складу злочину забруднення та іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря характеризується як активними діями або бездіяльністю, які мають місце у визначених об'єктивних умовах, у певному місці, з визначених джерел, певними засобами, що створили небезпеку для життя, здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища (ч. 1 ст. 241 КК), а також діями й зазначеними наслідками у вигляді загибелі людей, захворюванні людей, масової загибелі об'єктів тваринного і рослинного світу, інших тяжких наслідків і необхідного причинного зв'язку між діями та наслідками (ч. 2 ст. 241 КК);

- спроба законодавця сформулювати діяння в ч. 1 ст. 241 КК з похідними наслідками не створила злочину з матеріальним складом, він так і залишився за конструкцією з формальним складом, оскільки в ньому передбачена криміналізація на можливості (небезпеці) настання наслідків;

- що забруднення, інша зміна природних властивостей атмосферного повітря є дією або бездіяльністю. Це твердження спирається на описання об'єктивної сторони в названому складі злочину;

- інша зміна природних властивостей атмосферного повітря є не чим іншим, як складовою забруднення атмосферного повітря, і виділення їх в окреме діяння не є науково обгрунтованим;

- під такими засобами вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК, як шкідливі для життя, здоров'я та навколишнього природного середовища речовини, слід розуміти привнесені з вини людини в атмосферне повітря речовини, з яких складаються фізичні тіла, які мають хімічне, біологічне та інше походження (у вигляді газів, пару або твердому стані), яке створило небезпеку для життя, здоров'я людей і для навколишнього природного середовища або спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки;

- під покидьками слід розуміти залишки виробничої або невиробничої сфери, непридатні для подальшого використання їх у тому підприємстві, установі чи організації, з яких вони підлягають видаленню;

- відходи – це залишки виробничої або невиробничої сфери, які ще придатні для будь-якої іншої мети, але які недоцільно використовувати для виготовлення продукції на підприємстві, в установі або організації, де вони стали такими, але можна використовувати на інші господарські цілі;

- під таким засобом вчинення злочину, як матеріали, слід розуміти те, з чого що-небудь виробляють, будують;

- джерелами забруднення атмосферного повітря є виробнича і невиробнича сфера, з яких надходять засоби забруднення цього природного явища;

- під порушенням спеціальних правил необхідно розуміти невиконання встановлених законодавством та підзаконними нормативними актами нормативів, стандартів, вимог, лімітів, що стосуються: екологічної безпеки; граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарними джерелами; утворення забруднюючих речовин, які виводяться в атмосферне повітря при експлуатації технологічного та іншого обладнання, споруд, об'єктів; використання атмосферного

повітря як сировини основного виробничого процесу; вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, пересувних джерел;

- необхідно відмовитися від застосування в диспозиції ст. 241 КК терміна «порушення спеціальних правил», оскільки порушуються не спеціальні правила, а встановлені законодавством та підзаконними актами нормативи, стандарти, вимоги і ліміти, що стосуються атмосферного повітря;

- приватна особа як суб'єкт злочину – це фізична, осудна особа, якій виповнився до моменту вчинення злочину вік кримінальної відповідальності, яка вчиняє злочин, не маючи функції та статусу службової та неслужбової особи, не знаходиться в трудових відносинах, діє як приватна особа не в інтересах суспільно корисної діяльності;

- під суб'єктом складу злочину, передбаченого ст. 241 КК слід розуміти службову фізичну, осудну або обмежено осудну особу, відповідальну за обладнання, установку, будівництво, правильне функціонування, експлуатацію очисних споруд, проведення заходів з очистки, знешкодження або недопущення забруднення або іншої зміни атмосферного повітря, а також неслужбову особу (працівники підприємств, установ і організацій), на яку покладено обов'язок за проведення заходів з очистки і знешкодження або недопущення забруднення або іншої зміни атмосферного повітря або яка відповідальна за облаштування очисних споруд, за їх установку чи експлуатацію, або неслужбову особу, на яку такі обов'язки не покладені, або приватну особу, що вчинила забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря, які досягли 16-річного віку до моменту вчинення злочину (громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства);

- суб'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК, характеризується виною у формі прямого умислу, оскільки склад злочину, передбачений цією частиною статті, належить до так званих злочинів з формальним складом. Психічне ставлення особи до діяння і до наслідків, передбачених ч. 2 ст. 241 КК, може виявлятися з необережною формою вини, а також до діяння у формі умислу, а до наслідків з необережною формою вини;

- у відповідній постанові Пленуму Верховного суду України має бути таке доповнення: «Судам з метою усунення недоліків в уявленні форм і видів вини необхідно у кожній конкретній справі встановлювати мотив і мету злочину як психологічну основу, на якій зароджується вина та які впливають на суть вини»;

- під спричиненням загибелі людей слід розуміти загибель хоча б однієї людини;

- під іншими тяжкими наслідками слід розуміти захворювання хоча б однієї людини, захворювання епідемічними або іншими інфекційними хворобами, загибель такої кількості тварин (у тому числі риби, мальків, їх ікри, бджолосімей, шовкопрядів, місць їх розмноження), а також рослин сільськогосподарського призначення і тих, що знаходяться в дикій природі, які є рівними за розмірами загальній популяції відповідного виду тварин чи рослин; падіж значної кількості тварин чи всієї кількості, що знаходиться: в приватному, колективному або мисливському чи рибному господарстві: це загибель великої кількості цінних порід тварин або велика кількість загиблих об'єктів тваринного і рослинного світу.

Розділ 3.

СПЕЦІАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

3.1. Відмежування складу злочину забруднення атмосферного повітря від суміжних складів злочинів, передбачених ст.ст. 113, 271 та 441 КК і аналогічного адміністративного делікту

З метою дослідження певного складу злочину, з'ясування його ознак і правильної кваліфікації необхідно провести чітке відмежування його від суміжних складів злочинів та аналогічного адміністративно-правового делікту.

Для цього необхідно з'ясувати, що слід розуміти під суміжними злочинами. На нашу думку, слід погодитися з В.М. Кудрявцевим, що залежно від кількості відмежувальних ознак між складами злочинів виділяється три основних варіанти схожості складів злочинів: 1) які не мають між собою жодної спільної ознаки (крім осудності і віку суб'єкта); 2) котрі мають невелику кількість спільних ознак; 3) які мають всі спільні ознаки крім однієї [139, с. 127]. Найскладнішим є розмежування третьої групи, саме такі склади злочинів можна вважати суміжними. При цьому суміжність злочинів необхідно відрізнити від конкуренції норм. Відмінність між цими категоріями полягає в тому, що суміжні склади відмежовуються між собою за однією чи декількома ознаками, тобто один із суміжних складів злочинів має ознаку, якої немає в іншому складі, але при цьому інший склад має ознаку (або ознаки), відсутню в першому складі злочину, а при конкуренції норм лише один склад злочину має ознаку, яка відсутня в іншому діянні [139, с. 215]. Ця позиція підтримується й іншими фахівцями [70, с. 102; 239, с. 86].

Враховуючи таке доктринальне розуміння суміжних злочинів, вважаємо за можливе розглядати суміжні склади злочинів з діянням забруднення атмосферного повітря. У зв'язку з цим слід зазначити, що кожен злочин має ряд загальних ознак з іншими злочинами, тому труднощі, що виникають при кваліфікації, і пояснюються цією обставиною. Для

того, щоб правильно встановити той чи інший склад злочину, необхідно вміти чітко відмежувати його від суміжних складів злочинів, а саме: встановлюючи властиві забрудненню атмосферного повітря ознаки, слід виключити ті з них, які йому непритаманні, постійно поглиблюючи аналіз цієї правової норми на основі дослідження фактичних обставин вчиненого. Лише такий підхід даватиме можливість відмежувати злочин, передбачений ст. 241 Кримінального кодексу України, від суміжних. На нашу думку, досить чітко цю думку висловив В.М. Кудрявцев: «По суті справи весь процес кваліфікації обставин полягає у послідовному відмежуванні кожної ознаки вчиненого діяння від ознак інших, суміжних злочинів. Можна сказати, що розмежування злочинів – зворотний бік кваліфікації» [139, с. 146].

Відповідь на запитання, за якими саме ознаками слід відрізнити склад злочину забруднення атмосферного повітря від суміжних складів злочину, на наш погляд, має не тільки теоретичне, а й важливе практичне значення. Найбільш прийнятним є послідовне їх розмежування за окремими елементами об'єктивної сторони й об'єкту, суб'єктивної сторони, суб'єкта і за ознаками кожного з цих елементів. Виходячи з викладених вище методологічних вимог, проведемо відмежування складу злочину забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК України) від складу злочину порушення вимог законодавства про охорону праці (ст. 271 КК України). Під час досудового і судового слідства при застосуванні ст. 241 КК України виникає багато труднощів, зокрема, при відмежуванні цього злочину від злочину порушення вимог законодавства про охорону праці, коли мова йде стосовно повітря, яке є в приміщенні.

Розмежування за об'єктом та предметом цих складів злочину. Різницю у порівнюваних складах злочинів слід проводити, насамперед, за основним об'єктом посягання, якщо при злочинному забрудненні атмосферного повітря ними є лише суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання атмосферного повітря відкритого простору, то при порушенні вимог законодавства про охорону праці є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони конституційного права людини і громадянина на безпечні умови праці. Крім того, істотна відмінність цих складів злочину є й у предметах цих діянь. Для ст. 241 КК України предметом складу злочину є атмосферне повітря відкритого простору в межах території України, а для ст. 271 КК України є повітря приміщень, резервуарів та ємностей. Про це свідчать існуючі точки зору в юридичній літературі [55, с. 536; 63, с. 22; 91, с. 509; 123, с. 290; 194, с. 220]. Це положення нормативно підтверджується ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [8].

Розмежування злочинів за об'єктивною стороною. Об'єктивна сторона складу злочину – елемент, що найбільш повно відображений у диспозиції ст. 241 КК України. Тому розмежування злочинів за ознаками цієї сторони на перший погляд може видатися не дуже складним. Проте, насправді помилок при застосуванні закону тут, як правило, більше всього. Пояснюється це тим, що при розмежуванні складів злочинів ознаки, що характеризують об'єктивну сторону, зустрічаються частіше, ніж інші. Отже, правильне встановлення ознак об'єктивної сторони є важливим з багатьох причин. Воно нерідко дає можливість встановити ознаки об'єкта й суб'єкта та суб'єктивної сторони злочинного посягання. Таке посилення на деякі конкретні суспільні відносини може бути вчинено взагалі обмеженою кількістю способів і лише спеціальним суб'єктом та з певною формою вини. Як правило, порушення діянням об'єкта, що охороняється, може бути вчинено не будь-якими, а тільки певними діями, характер яких визначається у першу чергу властивостями самого об'єкта [140, с. 137]. Правильно встановивши спосіб, засоби, джерела та місця дії, ми в ряді випадків можемо зробити обґрунтований висновок про об'єкт або хоча б про приблизне коло об'єктів злочинного посягання, а інколи про форму вини [127, с. 161].

Визначення ознак об'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря, які відмежовують їх від суміжних складів злочину, необхідно здійснювати шляхом виявлення змісту об'єктивної сторони суміжних складів злочину. З цією метою ми системно згрупували і співставили ознаки об'єктивної сторони, зафіксовані в диспозиції ст.ст. 241 і 271 КК України. Так, для ч. 1 ст. 241 КК характерні такі ознаки об'єктивної сторони складу злочину: 1) діяння (забруднення, інша зміна природних властивостей атмосферного повітря); 2) засоби забруднення атмосферного повітря; 3) джерела забруднення атмосферного повітря. Для ч. 1 ст. 271 КК обов'язковими ознаками об'єктивної сторони цього складу злочину є: 1) діяння (дія чи бездіяльність); 2) наслідки у вигляді шкоди здоров'ю (ч. 1 ст. 271 КК); 3) причинний зв'язок між діянням і наслідками; 4) місце вчинення злочину. На відміну від складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, який за конструкцією побудови об'єктивної сторони відноситься до так званих злочинів з формальним складом, діяння передбачене ч. 1 ст. 271 КК України описане як злочин з матеріальним складом. Крім того, для складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК характерна така ознака об'єктивної сторони як джерело забруднення атмосферного повітря, котра не є обов'язковою ознакою для складу злочину, передбаченого ст. 271 КК України. Проте для ст. 271 КК України зазначена така обов'язкова ознака об'єктивної сторони, як

місце вчинення злочину – це те місце, де здійснюється виробництво, – підприємство, установа, організація або підприємницька діяльність громадянина – суб'єкта діяльності. Така ознака не властива складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України. Крім того, для ч. 1 ст. 271 КК України, що має бланкетну диспозицію, особа, яка застосовує закон, повинна звертатися до законодавства та інших нормативно-правових актів про охорону праці, де заборонені певні діяння, а при застосуванні ч. 1 ст. 241 КК України необхідно звертатися до законодавчих і підзаконних нормативних актів, що стосуються охорони атмосферного повітря від забруднення або іншої зміни його природних властивостей.

Для діяння, передбаченого ч. 1 ст. 271 КК України, обов'язковими ознаками об'єктивної сторони цього складу злочину, є: 1) наслідки – шкода здоров'ю потерпілого; 2) причинний зв'язок між діянням і наслідками, а для злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, лише характерним є небезпека (можливість настання наслідків) для життя, здоров'я чи для довкілля. Щодо об'єктивної сторони, передбаченої ч. 2 ст. 241 КК України, властиві такі ознаки: 1) діяння – забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря; 2) наслідки – загибель людей або інші тяжкі наслідки; 3) причинний зв'язок між діянням та переліченими наслідками. Натомість, для ч. 2 ст. 271 КК характерні такі ознаки об'єктивної сторони: 1) діяння, що виявилось в порушенні вимог законодавства з охорони праці; 2) наслідки – загибель людей або інші тяжкі наслідки; 3) причинний зв'язок між діянням та зазначеними наслідками.

Щодо відмінності діянь та інших ознак об'єктивної сторони для складів злочинів, передбачених ст.ст. 241 та 271 КК України, ми визначили. Зупинимося на наслідках. Для діяння, передбаченого ч. 2 ст. 271 КК України, особливістю є те, що потерпілим від злочину – забруднення повітря в приміщенні є особа, яка має постійний або тимчасовий зв'язок з конкретним підприємством, установою, організацією чи з виробничою діяльністю громадянина – суб'єкта підприємницької діяльності (учасник виробничого процесу). Натомість, для ч. 2 ст. 241 КК України потерпілою є будь-яка особа, а не учасник виробничого процесу. Опитування 300 осіб щодо відмінності за об'єктивною стороною цих злочинів показали, що 86% респондентів цьому не надавали значення, а 14% розуміють це в загальних рисах.

Розмежування за суб'єктами злочину. Розмежування злочинів залежно від їх суб'єктів у більшості випадків не викликає труднощів. Це пояснюється тим, що ознаки суб'єкта цих злочинів бувають зазначені

в законі і легко можуть бути встановлені. Для діяння, передбаченого ст. 241 КК України, такої вказівки не має, а щодо діяння, передбаченого ст. 271 КК України, то законодавець прямо зазначає, що таким суб'єктом є службова особа, підприємства, установи, організації або громадянин – суб'єкт підприємницької діяльності. Суб'єктом же злочину, передбаченого ст. 241 КК України, як свідчить дослідження, є службові, неслужбові і приватні особи.

Розмежування злочинів за суб'єктивною стороною. Суб'єктивна сторона злочину є відображенням у свідомості суб'єкта об'єктивних ознак вчиненого і характеризує ставлення до них суб'єкта [219, с. 131]. Вивчення матеріалів досудового слідства і судової практики свідчить про те, що значна кількість помилок при кваліфікації злочинів допускається або через неправильне розуміння суб'єктивних ознак цих складів, або з причини неглибокого їх з'ясування. Кримінальне право України не віддає пріоритету ні об'єктивним, ні суб'єктивним ознакам. Якщо переоцінка об'єктивних ознак призводить до об'єктивного ставлення в вину, то переоцінка суб'єктивних факторів призвела б до засудження за думки, а не за дії. І те, й інше суперечить вимогам законності, яка має своїм основним завданням боротьбу з різними антисуспільними явищами, забезпечення непохитності суспільного і державного ладу, тому проголошення деякими авторами до так званого пріоритету суб'єктивного ставлення у вину [79, с. 140] має хибний, суб'єктивістський підхід до кримінально-правового ставлення у вину і не може бути сприйнятий практикою.

Основний критерій розмежування за суб'єктивною стороною – це форма вини. Але як визначити, чи передбачає той чи інший склад злочину вину умисну або необережну, із чого виходить? Це може бути: а) прямо вказано в законі; б) впливати зі змісту вживаних у ньому термінів; в) із вказівок закону на мотив і мету, що характеризують умисні дії; г) походити із системного тлумачення закону [191, с. 117]. Аналіз суб'єктивної сторони складів злочину, передбачених ч. 1 ст. 241 і ч. 1 ст. 271 КК свідчить, що їх ознаки суб'єктивної сторони не збігаються. Діяння винних за ч. 1 ст. 241 КК можливе лише з виною у вигляді прямого умислу, а діяння, передбачені ч. 1 ст. 271 КК України, можливі за змішаною формою вини і для наслідків характерна необережність. Вина щодо ч. 2 цих двох складів злочинів співпадає.

Підбиваючи підсумки щодо розмежування складів злочинів, передбачених ст.ст. 241 і 271 КК України, необхідно відзначити, що вони мають відмінності за такими ознаками складу злочину: 1) за об'єктом складу злочину; 2) за предметом складу злочину; 3) за деякими озна-

ками об'єктивної сторони складу злочину; 4) за ознаками суб'єктивної сторони складу злочину; 5) за суб'єктом злочину. Опитування слідчих та суддів 100 осіб із 300 опитаних всього осіб показали 90%, що вони чітко розуміють це питання, 10% – ні.

Діяння, передбачене ч. 2 ст. 241 КК України, необхідно відрізнити від диверсії за основним безпосереднім об'єктом. Для діяння, передбаченого ст. 113 КК України, таким об'єктом є основи економічної безпеки. Крім того, предметом злочину диверсія може бути як атмосферне повітря, так і об'єкти господарського чи оборонного значення, так і повітря в приміщеннях і ємностях, для злочину, передбаченого ст. 241 КК України, атмосферне повітря відкритого простору.

Щодо об'єктивної сторони злочину, то стосовно діяння, передбаченого ст. 113 КК України, вона має такі відмінності: 1) для діяння, передбаченого ст. 113 КК України, властиві лише активні дії, а для діяння, передбаченого ч. 2 ст. 241 КК, характерні як дії, так і бездіяльність; 2) обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 113 КК є спосіб дії: вибухи, підпали тощо, а для діяння, передбаченого ч. 2 ст. 241 КК України, спосіб є факультативною ознакою цього діяння; 3) злочин, передбачений ст. 113 КК України, відмінний від діяння, передбаченого ч. 2 ст. 241 КК України, за конструкцією описання об'єктивної сторони. Для першого злочину характерний усічений склад злочину, а для другого – матеріальний склад злочину.

Також диверсія відрізняється від досліджуваного складу злочину за ознаками суб'єктивної сторони складу злочину. Для діяння, передбаченого ст. 113 КК України, властивий лише прямий умисел і спеціальна мета – ослаблення держави, а для злочину, передбаченого ч. 2 ст. 241 КК України, характерна як змішана форма вини або необережна форма вини. Водночас для змішаної форми вини щодо наслідків можлива лише необережна форма вини.

Злочин, передбачений ст. 113 КК України, відрізняється від діяння, передбаченого ст. 241 КК України, за суб'єктом. Так, для діяння, передбаченого ст. 113 КК України, вік суб'єкта має бути до моменту вчинення злочину 14 років, а для злочину, передбаченого ст. 241 КК України, вік, з якого наступає кримінальна відповідальність, підвищений – 16 років.

Щодо відмежування складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, від діяння, передбаченого ст. 441 КК України. Ці злочини відрізняються за об'єктом посягання. Для злочину, передбаченого ст. 441 КК України (екоцид), при отруєнні атмосфери безпосереднім об'єктом злочину є відносини, що забезпечують безпеку людства, а для діяння,

визначеного ст. 241 КК України, таким об'єктом є відносини, що забезпечують умови з охорони атмосферного повітря.

Об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 441 КК України, стосовно отруєння атмосфери, побудована як злочин з матеріальним складом, натомість діяння, передбачене ч. 2 ст. 241 КК України, також щодо забруднення атмосферного повітря, складовою якого є отруєння, побудовано як злочин з матеріальним складом, але отруєння тут лише є діяння, а наслідки – це загибель людей та інші тяжкі наслідки.

Від складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, діяння, передбачене ст. 441 КК України, відрізняється за суб'єктивною стороною. Для діяння, передбаченого ст. 441 КК України, психічне ставлення як до діяння, так і до наслідків характеризується прямим умислом, а для злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, властивий прямий умисел, натомість для діяння, передбаченого ч. 2 ст. 241 КК України, характерна змішана і необережна форма вини, а щодо наслідків – лише необережна форма вини.

Відмежування складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України від аналогічних адміністративно-правових деліктів, передбачених ст.ст. 78, 78¹, 79, 80, 81 КУпАП. Шкода суспільним відносинам, що забезпечують охорону, раціональне використання і відновлення атмосферного повітря, заподіюється не тільки злочинними посяганнями, а й іншими правопорушеннями, що тягнуть за собою адміністративну відповідальність. Це питання надто актуальне, про що свідчить поширеність адміністративних правопорушень, передбачених ст.ст. 78, 78¹, 79, 80, 81 КУпАП. Наприклад, лише протягом 1990–2008 рр. до адміністративної відповідальності притягнуто: 1) у період з 1990 до 1996 рр. – 29 482 особи; 2) у період з 1997 до 2004 рр. – 4 483 особи.

На нашу думку, відмежування цих адміністративно-правових деліктів від складів злочину, передбачених ст. 241 КК України, є досить актуальним.

Необхідною умовою успішної боротьби з такими правопорушеннями й обґрунтованого застосування законів, їх правового впливу є правильна юридична оцінка вчиненого. У зв'язку з цим назріла необхідність розглянути питання про забруднення атмосферного повітря як злочину і діяння, передбачених ст.ст. 78, 78¹, 79, 80, 81 КУпАП. Питання про кваліфікацію й розмежування злочинів та адміністративних правопорушень у загальнотеоретичному плані привертає увагу дослідників-юристів, причому нерідко висловлюються найрізноманітніші думки з цієї проблеми. Ряд вітчизняних і зарубіжних учених вважають, що різниця між злочином та адміністративним або дисциплінарним проступком визначається наявністю або відсутністю суспільної небезпечності

діяння. Так, Н.Д. Дурманов вважає, що при розмежуванні злочину та інших видів правопорушень вирішальне значення має наявність чи відсутність основної ознаки злочину – суспільної небезпечності діяння [189, с. 311]. Аналогічного погляду дотримуються І.М. Лисов [159, с. 13–14], М.С. Строгович [234, с. 135–148], А.П. Ключниченко [124, с. 34–36], А.М. Даньшин [103, с. 107], О.М. Якуба [277, с. 163–165]. Проте, є й інші висловлювання. Так, А.А. Піонтковський вказує, що різниця між злочином і адміністративним чи дисциплінарним проступком полягає у ступені їх суспільної небезпечності [206, с. 41]. Такої ж точки зору дотримується А.Є. Луньов [158, с. 47], А.Ш. Якупов [279, с. 58], Н.Ф. Кузнецова [145, с. 60], Б.А. Курінов [149, с. 12].

Як відомо, основна ознака будь-якого соціального явища концентровано виражає найважливіші його властивості в їх органічному взаємозв'язку, без яких явище існувати не може. Злочини й адміністративно-правові делікти характеризуються внутрішньою, притаманною їм об'єктивною суспільною небезпечністю, тобто основною ознакою, суть якої полягає у реальному завданні або можливості завдання шкоди суспільним відносинам [266, с. 60]. Якщо це так, то, очевидно, саме ця ознака і повинна бути покладена в основу розмежування злочину, передбаченого ст. 241 КК України, і аналогічних адміністративно-правових деліктів. Для конкретного розгляду цього питання необхідно проаналізувати також інші моменти, виходячи з того, що в будь-якому правопорушенні можна виділити два аспекти, які визначають характер і ступінь суспільної небезпечності – якісну й кількісну її характеристики.

Якщо говорити про характер суспільної небезпечності, то це, насамперед, якісна визначеність, відмінна властивість конкретного виду правопорушення [145, с. 69]. Саме нею один вид правопорушення відрізняється від іншого, (забруднення атмосферного повітря – ст. 241 КК України і забруднення повітря в середині приміщення – ст. 271 КК України тощо). Проте злочинні прояви кожного з таких видів можуть бути найрізноманітнішими. Тому в практичній діяльності виникає необхідність враховувати й кількісні параметри небезпечності правопорушення того чи іншого виду. А роль загального «вимірювача» належить категорії «ступінь суспільної небезпечності». Ознаки, які різко змінюють ступінь суспільної небезпечності проступку в бік його зростання або повторювання, закладаються в диспозиції кримінально-правової норми, що визначає тим самим конкретний вид правопорушення як злочин. Наведене має принципове значення при відмежуванні злочину, передбаченого ст. 241 КК України, від аналогічних адміністративних правопорушень, передбачених ст.ст. 78, 78¹, 79, 80, 81 КУпАП.

Перш ніж розпочати до відмежування названого злочину від аналогічних адміністративно-правових деліктів необхідно з'ясувати, які ознаки покладені законодавцем в основу криміналізації забруднення атмосферного повітря як злочину. Виходячи з цього, можна навести розмежувальні критерії злочинного забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК) й аналогічних адміністративно-правових правопорушень у зазначеній сфері (стст. 78, 78¹, 79, 80, 81 КУпАП). Ми вважаємо, що забруднення атмосферного повітря може бути адміністративним правопорушенням або кримінально-караною дією залежно від характеру самої дії або від інших ознак складу злочину.

Стаття 78 КУпАП свідчить, що питання про розмежування цього правопорушення й забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК України) проводиться залежно від ознак цих явищ. Так, згідно з ч. 1 ст. 78 КУпАП викид забруднюючих речовин в атмосферне повітря без дозволу спеціальних уповноважених органів або недодержання вимог, передбачених наданим дозволом, інші порушення порядку здійснення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря або перевищення граничних нормативів утворення забруднюючих речовин; порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери й атмосферних явищ у господарських цілях (ст. 78¹ КУпАП); введення в експлуатацію нових і реконструйованих підприємств, споруд та інших об'єктів, які не відповідають вимогам щодо охорони атмосферного повітря (ч. 1 ст. 78¹ КУпАП); порушення правил експлуатації, а також невикористання встановлених споруд, устаткування, апаратури для очищення і контролю за викидами в атмосферу (ч. 2 ст. 78¹ КУпАП); введення в експлуатацію автомобілів, літаків, суден та інших засобів пересування й установок, у яких вміст забруднюючих речовин у викидах, а також рівень шуму, утворюваного ними під час роботи, перевищують установлені нормативи (ст. 80 КУпАП); експлуатація громадянами автотранспортних та інших засобів пересування й установок, у яких вміст забруднюючих речовин у викидах, а також рівень шуму, утвореного ним під час роботи, перевищують установлені нормативи (ст. 81 КУпАП) тягне за собою адміністративну відповідальність. Натомість забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря шкідливими для життя, здоров'я людей або для довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля (ч. 1 ст. 241 КК), тягне покарання. Співвідношення цих статей різних законодавчих актів свідчить, що таким фактором криміналізації є: діяння

забруднення атмосферного повітря або інша зміна його природних властивостей, що створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля (це криміналізує зазначене діяння, передбачене ч. 1 ст. 241 КК України). Діяння, передбачене ст. 78 КУпАП, не передбачає, що засоби вчинення є шкідливими для здоров'я людей чи для довкілля (як це передбачено ч. 1 ст. 241 КК України), а лише є забруднюючим тощо. Адміністративне правопорушення, передбачене ст. 78¹ КУпАП, передбачає діяння, що виявляються в порушенні порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери й атмосферних явищ, а в ч. 1 ст. 241 КК – про діяння щодо інших змін природних властивостей атмосферного повітря, що створило небезпеку для життя і здоров'я людей чи довкілля. У ст.ст. 80, 81 КУпАП мова йде про джерела забруднення та засоби – забруднюючі речовини, вміст яких перевищує встановлені нормативи. Натомість у ч. 1 ст. 241 КК, йдеться про діяння з допомогою засобів, які є шкідливими для життя або для здоров'я людей чи довкілля і якщо це створило зазначену небезпеку.

Щодо діяння, передбаченого ч. 2 ст. 241 КК України, зазначених у вказаній статті кваліфікуючих ознак, і діянь, передбачених ст.ст. 78, 78¹, 79, 80, 81 КУпАП, то труднощів у розмежуванні немає, їх чітко видно при аналізі цих статей, кваліфікуючі ознаки одразу ж криміналізують це діяння.

Як бачимо, ступінь суспільної небезпечності діяння істотно змінюється залежно від зміни характеристики виду забороненої поведінки. Закон встановив за названі дії поряд з адміністративною ще й кримінальну відповідальність, включивши сформульовані ознаки до диспозиції кримінально-правової норми (ст. 241 КК України). Характер і особливості кримінально-правової боротьби із забрудненням атмосферного повітря підтверджують, що практичні працівники, як правило, зазнають великих труднощів при встановленні кримінальної протиправності діянь, передбачених ч. 1 ст. 241 КК України. Так, опитування слідчих, суддів, які проводили розслідування та розгляд справ у суді цієї категорії, показало, що 80% не уявляють чітко різниці між кримінально-протиправним забрудненням або іншою зміною природних властивостей атмосферного повітря, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, та діяннями, описаними в ст.ст. 78, 78¹, 79, 80, 81 КУпАП. Натомість 15% опитуваних осіб деяку різницю в цих розмежувальних діяннях вбачають і лише 5% респондентів цю різницю розуміють. Таке становище насторожує й свідчить про доцільність такого роз'яснення у відповідній постанові Пленуму Верховного Суду України.

3.2. Порівняльно-правова характеристика складу злочину забруднення атмосферного повітря за законодавством України та законодавством деяких зарубіжних країн

Перед правозастосовними органами стоїть завдання підвищення ефективності боротьби зі злочинністю, в тому числі з посяганнями на відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання і відновлення атмосферного повітря. Узагальнення практики правозастосовних органів свідчить про те, що вони мають певні труднощі в застосуванні норм про кримінальну відповідальність за злочини, передбачені ст. 241 КК України. Це зумовлено низкою факторів, до яких належать недоліки в конструюванні норм, передбачених ст. 241 КК України, відсутні роз'яснення із застосування зазначеної статті. Ряд проблем, зокрема об'єкт, предмет, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона злочинів, передбачених ст. 241 КК України, відмежування цього складу злочинів від суміжних і аналогічного адміністративно-правового делікту та кваліфікація, в разі необхідності за сукупністю складів злочину, продовжують залишатися дискусійними.

Вирішення цих та інших питань, поставлених перед монографічним дослідженням, потребує поряд з юридико-логічним, історичним, соціологічним, системним і порівняльно-правового дослідження. Порівняльно-правовий метод дослідження щодо зазначеної проблеми майже відсутній. Разом з тим відомо, що порівняльно-правове дослідження в цій проблемі відіграє не тільки велику науково-пізнавальну роль, а й має певне прикладне значення. Дослідження складу злочину забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК України) і відповідних складів злочинів за аналогічне діяння в деяких зарубіжних державах в порівняльному аспекті – це один із конкретних засобів застосування діалектичного методу дослідження проблем, що нас цікавлять.

Користуючись вищезгаданим підходом до досліджуваної проблеми, доцільно розглядати її стосовно складноутворюючих ознак складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, і відповідних складів злочинів, що вибрані для порівняння. Цей шлях допоможе найбільш повно показати співвідношення нашого закону (ст. 241 КК України) з відповідними законами зарубіжних країн, а також виявити певні проблеми, що належить вирішити законодавцю з метою вдосконалення ст. 241 КК України, а також дасть змогу сформулювати уявлення про існуючі тенденції між вітчизняним і зарубіжним законодавством з подолання цих соціальних явищ, яким є указаний злочин.

Продовжимо наше дослідження з кримінально-правової охорони атмосферного повітря. Так, згідно зі ст. 241 КК України об'єктом цього складу злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відновлення та оздоровлення атмосферного повітря відкритого простору, яке має безпосередній непорушний зв'язок з навколишнім природним середовищем, у межах території держави Україна, що об'єктивно містить раціональну суміш газів, які створюють сприятливі умови для життєдіяльності та є природною умовою життя, з метою протидії його забрудненню та іншій зміні природних властивостей. Додатковим безпосереднім об'єктом цього складу злочину можуть бути відносини, що забезпечують охорону життя, здоров'я або власність. Натомість за ст. 158 КК Естонської Республіки («Забруднення, засмічення або виснаження водних об'єктів або забруднення атмосферного повітря»), ст. 325 КК Іспанії (стосується відносин з охорони атмосфери), ст. 103 КК Латвійської Республіки («Забруднення атмосферного повітря»), §180, §181, §181a, §181b, §181c, §181d КК Австрії (відносини з охорони атмосферного повітря), §325 КК ФРН (відносини з охорони повітря), ст. 325 КК Республіки Молдова («Забруднення водою і повітря»), ст. 182 §1, §2, ст. 185 §1, §2, ст. 186 §1, §2, §3 КК Республіки Польща (відносини з охорони атмосферного повітря), ст. 161 quater, ст. 161 quinquies КК Голландії (також стосується атмосферного повітря), ст. 352 КК Республіки Болгарія (відносини з охорони народного здоров'я), §152 Кримінального кодексу Норвегії (стосується відносин з охорони атмосферного повітря) [10–19].

Як свідчить аналіз зазначених статей або параграфів перелічених законодавчих актів відповідних держав, під об'єктом вони розуміють суспільні відносини з охорони атмосферного повітря, а додатковим об'єктом виступають відносини, що забезпечують охорону життя, здоров'я та навколишнє природне середовище. Лише з указаних законодавчих актів КК Республіки Болгарії передбачає, що тут охороняються відносини з охорони народного здоров'я. Це дає нам підстави приєднатися до позиції законодавця України щодо охоронюваних об'єктів у зазначеному випадку.

Щодо предмета указанного складу злочину, яким згідно з чинним законодавством (ст. 241 КК України) є атмосферне повітря відкритого простору, яке має природний непорушний зв'язок з навколишнім природним середовищем, в межах території держави Україна, що об'єктивно містить раціональну суміш газів, які створюють сприятливі умови життєдіяльності та є природною умовою життя і не може бути власністю через фізичний стан і специфічні властивості, то в зарубіжному

кримінальному законодавстві існують певні особливості. Так, у ст. 158 КК Естонської Республіки описання предмета збігається з чинним КК України. Натомість у ст. 325 КК Іспанії цей предмет називається атмосфера, яка на нашу думку є вмістилищем предмета досліджуваного складу злочину. Латвійський законодавець ст. 103 КК Латвійської Республіки, підтверджує позицію чинного законодавства України щодо предмета досліджуваного складу злочину. Натомість законодавець Австрії в зазначених у цьому підрозділі статтях описує цей предмет по-своєму, називаючи його повітрям. Таке описання створює певні труднощі в застосуванні закону (натомість практика визнає предметом атмосферне повітря). Подібне описання предмета дається у § 325 КК ФРН, у ст. 325 Республіки Молдова, у названих вище статтях КК Республіки Польща, у ст. 161 КК Голландії, у ст. 352 Республіки Болгарія, у ст. 152 Кримінального законодавства Норвегії. Таке описання предмета створює певні труднощі в його розумінні. Тому можна констатувати, що найбільш вдале описання предмета цього злочину дається в ст. 241 КК України та ст. 158 КК Естонської Республіки, хоча і вони потребують певних уточнень.

Об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, характеризується: 1) діями – це забруднення атмосферного повітря або іншою зміною природних властивостей атмосферного повітря; 2) засобами вчинення злочину – це шкідливі для життя, здоров'я людей або для довкілля речовини, відходи або інші матеріали; 3) джерела забруднення атмосферного повітря – це підприємства, установи організації, де здійснюється промислове чи інше виробництво, якщо все це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля. Кримінальне законодавство зарубіжних країн описує об'єктивну сторону подібного злочинного діяння по-різному. Так, ч. 1 ст. 158 КК Естонської Республіки передбачає такі ознаки об'єктивної сторони цього злочину: 1) дії – це забруднення атмосферного повітря; 2) наслідки (істотна шкода); 3) засоби вчинення злочину (не позначаючи або не перелічуючи їх); 4) джерела забруднення (але також їх не називаючи).

Порівняння складів злочинів, передбачених ст. 241 КК України та ст. 158 КК Естонської Республіки, свідчить, що в законодавстві Естонії криміналізовані лише дії, на відміну від законодавства України, де передбачаються дії та бездіяльність. На нашу думку, законодавець України зробив краще. Крім того, згідно із законодавством Естонії зазначаються лише такі дії, як забруднення, а за законодавством України – забруднення й інша зміна природних властивостей атмосферного повітря, що більш повно охороняє відносини. Ми вважаємо,

що законодавець Естонії більш правильно підійшов до визначення засобів забруднення, оскільки він не перераховував їх загальні риси. Це дає нам підстави дати пропозиції, щоб засоби в ст. 241 КК України визначити так: «шкідливі засоби для життя, здоров'я людей або довкілля». Водночас, щодо джерел вірніше поступив український законодавець, показавши джерела, але їх слід розмежувати стосовно виробничої і невиробничої сфери. Крім того, в ст. 241 КК України злочин описаний ознаками об'єктивної сторони як злочин з формальним складом, а в ст. 158 КК Естонії – з матеріальним складом (істотна шкода).

У ст. 325 КК Іспанії стосовно об'єктивної сторони зазначаються такі ознаки: 1) діяння (порушення закону й інших спеціальних положень про захист атмосфери); 2) засоби (але вони не описуються); 3) джерела (але вони також не описуються). Цей злочин побудований як злочин з формальним складом, оскільки в ньому зазначається можливість настання шкоди (від діяння, яке може завдати тяжку шкоду або якщо є ризик завдання тяжкої шкоди для здоров'я людей). Таке формулювання диспозиції важке для розуміння і застосування закону. В цьому плані кращим є описання об'єктивної сторони складу відповідного злочину в ч. 1 ст. 103 КК Латвійської Республіки: 1) діяння – це забруднення, засмічення, фізичний або інший вплив на атмосферне повітря; 2) засоби (які не визначені, але зрозумілі зі змісту ч. 1 вказаної статті); 3) джерела (але і вони стають зрозумілими зі змісту статті). Це діяння з формальним складом. Цікаво, що законодавець Латвії розмежовує нормативи і порушення правил, що є корисним у поясненні положень ст. 241 КК України щодо порушення спеціальних правил. До того ж виділення, крім таких діянь, як забруднення і засмічення, а також фізичного або іншого шкідливого впливу як діяння має сенс в поясненні іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря та введення такої ознаки (діяння), як засмічення.

Частиною 1 ст. 180 КК Австрії передбачені такі ознаки об'єктивної сторони вказаного складу злочину: 1) діяння – це забруднення атмосферного повітря (яке може призвести до небезпеки для життя або здоров'я великої кількості людей, становить загрозу для тваринного або рослинного світу). Цікаво, що тут також іде мова про порушення правового припису або адміністративного установлення, що може свідчити про адміністративну приюдицію; 2) засоби вчинення злочину (які ми розуміємо зі змісту норми); 3) джерела забруднення (які також стають зрозумілі зі змісту норми). Положення ч. 1 ст. 180 КК Австрії про діяння, «яке може призвести до небезпеки для життя або здоров'я... до небезпеки тваринного або рослинного світу», в певній інтерпретації можна

застосувати для формулювання небезпеки в ч. 1 ст. 241 КК України, яке зніме дискусію щодо описання об'єктивної сторони цього складу злочину як діяння з формальним складом.

Законодавець ФРН у ч. 1 §325 передбачає такі ознаки об'єктивної сторони цього діяння: 1) діяння – це зміна складу повітряного середовища; 2) засоби (які можна зрозуміти зі змісту норми); 3) джерела – це вид установок, агрегатів, машин, які могли завдати шкоду здоров'ю іншої людини, тваринам, рослинам або іншим предметам, що мають значну вартість. Положення цієї статті щодо завдання шкоди здоров'ю іншої людини необхідно використати в ч. 1 та 2 ст. 241 КК України, адже завдання такої шкоди здоров'ю собі не може кваліфікуватися за ст. 241 КК України.

А частина 1 ст. 235 КК Республіки Молдова передбачає такі ознаки об'єктивної сторони зазначеного злочину: 1) дії – це забруднення повітря; 2) засоби вчинення злочину – це шкідливі для здоров'я людей відходи; 3) джерела – промислове виробництво. Порівнюючи з об'єктивною стороною складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, слід зазначити, що законодавець республіки Молдова залишився на позиції законодавця України, а саме: ст. 228 КК України 1960 р.

Зауважимо, що §1 ст. 182 КК Республіки Польща має таке описання об'єктивної сторони досліджуваного злочину: 1) діяння – це забруднення атмосферного повітря; 2) засоби – це речовина, у тому числі з іонізуючим випромінюванням (в такій кількості або в такому вигляді); 3) джерела забруднення (їх можна уявити зі змісту норми). Це діяння криміналізовано, якщо це може загрожувати життю і здоров'ю багатьох людей або призвести до знищення рослинного або тваринного світу в значних розмірах (ст. 186 КК передбачає бездіяльність, але тільки до забруднення без можливості небезпеки). Слід зазначити, що таке описання об'єктивної сторони стосовно діяння є кроком назад порівняно зі ст. 241 КК України. Крім того, законодавець Польщі надто обмежив перелік засобів вчинення злочину. Близьке за описанням об'єктивної сторони діяння щодо забруднення повітря міститься в ст. 161 КК Голландії: 1) діяння – це зараження повітря; 2) джерело – радіоактивні матеріали; 3) засоби (які можна зрозуміти зі змісту норми) та в ст. 161 *quinquies* говориться про можливе очікування небезпеки суспільному здоров'ю або життю іншої людини. З цього описання важливе для ст. 241 КК України, розуміння злочину з матеріальним складом.

Частина 1 ст. 352 КК Республіки Болгарія має таке описання об'єктивної сторони цього складу злочину: 1) діяння – це забруднення атмосферного повітря; 2) засоби забруднення (їх можна осмислити зі змісту

статті); 3) джерела за умови, якщо це створило небезпеку для людей, тварин і рослин. Це свідчить, що в цій частині є злочин з формальним складом. Натомість тут же, коли зазначається, що атмосферне повітря стало непридатним, то мова може йти про злочин з матеріальним складом. Таке описання об'єктивної сторони цього злочину не може сприяти вдосконаленню ч. 1 ст. 241 КК України.

Так, ч. 1 ст. §152 в Кримінального законодавства Норвегії містить таке описання об'єктивної сторони вказаного злочину: 1) діяння – це забруднення атмосферного повітря; 2) джерела забруднення (які можна зрозуміти зі змісту цієї статті); 3) це засоби забруднення атмосферного повітря (які можна зрозуміти із змісту статті та її практики застосування); 4) наслідки (за ознакою значної шкоди): це буде злочин з матеріальним складом. Натомість коли мова йде про загрозу такої шкоди, то можна це діяння охарактеризувати як злочин з формальним складом. Побудова об'єктивної сторони цього складу злочину законодавцем Норвегії ускладнена і не може бути використана законодавцем України для вдосконалення ч. 1 ст. 241 КК України.

Як уже зазначалося у монографії, ч. 2 ст. 241 КК України, передбачає відповідальність за кваліфікуючі (обтяжуючі) види діяння. До них належать: а) ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей; б) ті самі діяння, якщо вони спричинили інші тяжкі наслідки. Розглядаючи зазначені наслідки, перейдемо до порівняльного дослідження їх з відповідними кваліфікуючими ознаками відповідних статей кримінальних кодексів зарубіжних держав.

У контексті зазначеного ч. 2 ст. 158 КК Естонської Республіки передбачає такі кваліфікуючі ознаки забруднення атмосферного повітря: 1) велика шкода; 2) інші тяжкі наслідки; 3) причинний зв'язок. Ці положення, зокрема щодо інших тяжких наслідків, притаманні ч. 2 ст. 241 КК України. Натомість така ознака, як велика шкода, за ч. 2 ст. 241 КК України, властива іншим тяжким наслідкам за ч. 2 ст. 241 КК України, але вона викладена іншими показниками, які наведені в підрозділі 2.3 цього дослідження. Ст. 325 КК Іспанії не містить кваліфікуючих ознак.

Частина 2 ст. 103 КК Латвійської Республіки, передбачає такі кваліфікуючі ознаки: 1) істотна шкода природному середовищу; 2) істотна шкода здоров'ю людей; 3) істотна шкода майновим або господарським інтересам; 4) причинний зв'язок. Слід зазначити, що всі ознаки в цій статті мають оціночний характер на відміну від ознаки «загибель людей», передбаченої ч. 2 ст. 241 КК України, проте і такий підхід законодавця цікавий. Становлять інтерес приписи ч. 2 § 180 КК Австрії: 1) діяння – порушення правового припису або адміністративного установа тривалий час; порушення правового припису або адміністративного

установлення визначеним чином чи в зазначеному обсязі; 2) наслідки – забруднення залишається назавжди або зберігається тривалий час (оскільки усунення забруднення чи наслідків завдання шкоди є неможливим або є економічно недоцільним. Для усунення забруднення чи шкоди потребуються кошти, що перевищують 500 000 австрійських шилінгів). На нашу думку, що положення з приводу тривалості за часом забруднення атмосферного повітря, в значному обсязі наслідків забруднення, які залишаються назавжди або зберігаються тривалий час, мають в певній інтерпретації враховані законодавцем України для вдосконалення ст. 241 КК України.

У §325 ч. 2 КК ФРН передбачено таку кваліфікуючу ознаку, як випуск у повітря шкідливих речовин у значних обсягах. Це положення має надто загальний характер, хоча легке для оцінки. Натомість ч. 2 ст. 235 КК Республіки Молдова має кваліфікуючі ознаки, які були в ст. 228 КК України 1960 р.

У ст. 185 §1 КК Республіки Польща міститься такий кваліфікуючий склад: 1) наслідки – знищення рослинного або тваринного світу в значних розмірах та в §2 цієї ж статті наслідки – це: а) смерть людини; б) завдання тяжкої шкоди здоров'ю багатьох людей. Ці наслідки у певній інтерпретації мають бути враховані для вдосконалення ст. 241 КК України. В ч. 2 ст. 161 quater КК Голландії є такі кваліфікуючі ознаки діяння: 1) наслідки – смерть людини; 2) причинний зв'язок. Ці положення враховані Законодавцем України ч. 2 ст. 241 КК України.

Стосовно суб'єкта злочину, передбаченого ст. 241 КК України, то його визначення запропоновано нами у підрозділі 1.4 монографії. Маючи досліджені ознаки суб'єкта злочину, передбачені ст. 241 КК України, звернемося до цього аспекту проблеми. Так, згідно зі ст. 158 КК Естонської Республіки суб'єкт злочину аналогічний, як і за чинним законодавством України. Такий стан речей характерний і стосовно ст. 103 КК Латвійської Республіки, а також – ст. 231 КК Республіки Молдови.

Можна також констатувати, що суб'єктами злочинів, передбачених ст. 182 КК Республіки Польща, ст. 352 КК Республіки Болгарія, ст. 161 КК Голландії, §152 у КК Норвегії, §§ 180, 181, 181а, 181в КК Австрії, ст. 325 КК Іспанії є службова, приватна і неслужбова особа. Ці положення підтверджуються аналізом зазначених складів злочинів. Натомість аналіз §325 КК ФРН свідчить, що суб'єкт злочину тут спеціальний, адже зазначається, що це особи, відповідальні при виробництві установки, особливо виробничого агрегату або машини, а також той, хто експлуатує установки, агрегати і машини. Це останнє положення цікаве для законодавця України і може бути враховане як кваліфікуюча, обтяжуюча обставина.

У ході монографічного дослідження встановлено, що за ч. 1 ст. 241 КК України діяння вказані тут вчиняються лише з прямим умислом, оскільки цей злочин з формальним складом. За ч. 2 ст. 241 КК України, вина за діяння і наслідки, зазначені в ній, можлива як змішана (щодо дій може бути умисел, а стосовно наслідків – лише необережна форма вини), або щодо діяння і наслідків може бути вина необережна. Така сама суб'єктивна сторона властива і за діяння, передбачені ст. 352 КК Республіки Болгарії, ст. 103 КК Латвійської Республіки, ст. 231 КК Республіки Молдова, ст. 158 КК Естонської Республіки.

Стосовно діяння, передбаченого §1 ст. 182 КК Республіки Польща, видно, що воно вчиняється умисно, оскільки в §2 зазначається, що винний, який діє неумисно, повинен сплатити штраф.

Аналіз §180 КК Латвії свідчить, що забруднення атмосферного повітря, стосовно діяння, передбаченого цією статтею, вчиняється умисно як щодо діяння, так і до наслідків. Щодо наслідків, очевидно, що умисел тут непрямий. Це положення не повною мірою відповідає кримінально-правовій доктрині України. До того ж §181 цього ж Кодексу передбачає відповідальність за необережне завдання шкоди атмосферному повітрю.

Діяння, передбачене §325 КК ФРН, може вчинитися як умисно, так і з необережності. Таке саме пояснення можна дати також стосовно діяння, передбаченого ст. 325 КК Іспанії.

Стосовно діяння, передбаченого ст. 161 *quarter*, передбачається вина у формі прямого умислу для ч. 1 і в змішаній формі вини – для ч. 2 цієї ж статті. Таке саме положення характерне для діяння, передбаченого §152 в Кримінальному кодексі Норвегії.

На основі порівняльно-правового дослідження можна зробити висновки, які матимуть значення для законотворчої діяльності, для теорії кримінального права та практики застосування ст. 241 КК України: 1) у більшості випадків за кримінальним законодавством зарубіжних країн склади злочинів, що передбачають відповідальність за забруднення атмосферного повітря, побудовані за описанням об'єктивної сторони в частинах перших статей як злочини з формальним складом; 2) криміналізація цих діянь відбувається за небезпекою (можливістю) реальною настання наслідків; 3) крім того, криміналізація діянь за законодавством деяких зарубіжних країн відбувається з ознаками тривалості за часом забруднення або значущості за обсягом викидів забруднюючих речовин; 4) за кримінальним законодавством деяких зарубіжних країн криміналізовані лише деякі дії, що значно і необґрунтовано обмежує відповідальність за забруднення атмосферного повітря; 5) в багатьох кримінальних кодексах зарубіжних держав діяння охоплюється лише забрудненням атмосферного повітря, що свідчить про недопустимість обмеження

форм вчинення такого злочину; 6) кримінальне законодавство деяких країн передбачає лише таке діяння, як отруєння, що дає підстави стверджувати, що забруднення криміналізоване частково, лише в зазначеній частині; 7) кримінальні кодекси деяких зарубіжних країн передбачають такі види діянь, як забруднення, засмічення, фізичний та інший вплив на атмосферне повітря; 8) за законодавством окремих країн зазначається, що таке діяння, як забруднення, відбувається внаслідок порушення правил або нормативів, що свідчить про те, що керуватися одними правилами недоцільно, оскільки ці діяння не охоплюються лише правилами; 9) кримінальне законодавство більшості зарубіжних країн не перераховує засоби вчинення злочинів (вказуючи лише на їх шкідливість); 10) законодавство більшості країн не визначає перелік джерел забруднення атмосферного повітря; 11) у деяких кримінальних кодексах закріплене таке діяння, як фізичний або інший вплив на атмосферне повітря, що дає підставу стверджувати, що іншу зміну природних властивостей за ст. 241 КК України слід шукати в цьому формулюванні; 12) положення зарубіжного законодавства з описання злочину з формальним складом, що криміналізує діяння, «яке може призвести до небезпеки», можна використати для ст. 241 КК України замість «створило небезпеку...»; 13) положення зарубіжного законодавства щодо можливості небезпеки завдання смерті іншій людині має бути використане для вдосконалення ст. 241 КК України; 14) мають значення для реформування законодавства такі кваліфікуючі ознаки за законодавством зарубіжних країн, як «залишення наслідків назавжди» або «зберігаються тривалий час». Це положення має значення і для застосування ч. 2 ст. 241 КК України, за ознаками «інші тяжкі наслідки»; 15) важливе значення має максимальна формалізація наслідків забруднення атмосферного повітря; 16) положення ст. 241 КК України та практики її застосування свідчить, що законодавець України правильно врахував відповідальність за досліджуваний злочин і його відмежування від убивства, завдання умисних тяжких тілесних ушкоджень, виходячи із суб'єктивної сторони цих діянь.

Висновки до третього розділу

На основі дослідження розділу третього можна зробити такі висновки:

- найбільш прийнятним є відмежування складу злочину забруднення атмосферного повітря від суміжних складів злочинів та аналогічного адміністративно-правового делікту за внутрішніми розмежувальними ознаками (за об'єктом, предметом, об'єктивною стороною, суб'єктом і суб'єктивною стороною);

- склади злочинів, передбачені ст.ст. 241 і 271 КК України, мають відмінності за такими ознаками складу злочину: 1) за об'єктом; 2) за суб'єктом; 3) за ознаками об'єктивної сторони; 4) за ознаками суб'єктивної сторони; 5) за суб'єктом;

- для складів злочинів, передбачених ст.ст. 241 та 113 КК, характерні такі відмінності: 1) за об'єктом для діяння, передбаченого ст. 241 КК України, – суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони атмосферного повітря, а для діяння, передбаченого ст. 113 КК України, – суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони економічної безпеки; 2) за предметом для першого складу злочину ним є атмосферне повітря, а для другого – не тільки атмосферне повітря, а й об'єкти оборонного значення тощо; 3) за об'єктивною стороною для першого складу характерні дії і бездіяльність, для другого – лише активні дії і спосіб їх вчинення тощо; 4) за суб'єктом для першого складу злочину – особа, якій виповнилося 16 років, а для другого – особа, якій виповнилося 14 років; 4) за суб'єктивною стороною для другого складу злочину характерна лише умисна вина до наслідків і мета послаблення держави;

- для діянь, передбачених ст.ст. 241 та 441 КК України, притаманні такі відмінності: 1) за об'єктом – для першого складу об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони атмосферного повітря, а для другого – безпека людства; 2) за об'єктивною стороною для першого – за конструкцією, а для другого – за конструкцією і за наслідками; 3) за суб'єктивною стороною: для першого – до наслідків лише необережна вина, а для другого – прямий умисел до наслідків;

- відмежування складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, та адміністративно-правових деліктів необхідно проводити за внутрішніми об'єктивними та суб'єктивними ознаками, так і ступенем суспільної небезпечності;

- порівняльно-правовий аналіз національного кримінального законодавства стосовно аналізованого складу злочину з кримінальним законодавством деяких зарубіжних держав довів що: 1) такі дослідження корисні для тлумачення положень ст. 241 КК України; 2) їх результати можна використовувати для кваліфікації аналізованого діяння; 3) є корисними для вдосконалення ст. 241 КК України.

Розділ 4. ДОСУДОВЕ І СУДОВЕ СЛІДСТВО ТА ЗАПОБІГАННЯ ЩОДО ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

4.1. Досудове розслідування справ щодо забруднення атмосферного повітря

Маючи розкрити в розділах першому, другому, третьому нашої монографії кримінально-правову характеристику складу злочину забруднення атмосферного повітря, перейдемо до розкриття положень конкретного розділу.

Необхідно застерегти, що згідно зі ст. 111 КПК України щодо діянь, передбачених ст. 241 КК України, проводиться досудове слідство. Згідно з ч. 2 ст. 112 КПК України досудове слідство щодо справ про досліджувані злочини проводиться слідчими органами внутрішніх справ [302, с. 148].

У процесі планування розслідування справ за вказаною категорією необхідно з'ясувати обставини, загальна система яких зазначена в ст. 64 КПК України і конкретизується ознаками складу злочину, описаному в диспозиціях ч. 1 та ч. 2 ст. 241 КК України: 1) подія злочину (який передбачений ст. 241 КК України, тобто час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину); 2) винність обвинуваченого у вчиненні злочину, передбаченого ст. 241 КК України, і мотиви злочину; 3) обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують винного, пом'якшують та обтяжують покарання; 4) характер і розмір шкоди, завданої цим злочином, а також розмір витрат [302, с. 87].

Іншими словами, у кожній конкретній справі щодо забруднення атмосферного повітря йдеться про предмет доказування. Поняття предмета доказування тлумачиться як система (сукупність) фактів і обставин об'єктивної дійсності, які мають кримінально-правове і процесуальне значення і є необхідними достатніми фактичними підставами для вирішення кримінальних справ остаточно і по суті [281, с. 190].

Обставини, що підлягають доказуванню у кримінальній справі стосовно забруднення атмосферного повітря (ст. 64 КПК України), отримали в теорії доказів назву загального предмета доказування. Правильне визначення цих обставин, їх всебічне, повне і об'єктивне дослідження дозволяють встановити пізнавальну програму в конкретній справі щодо забруднення атмосферного повітря, що значно підвищує ефективність процесу доказування і є однією з передумов дослідження завдань кримінального судочинства [281, с. 190]. З предметом доказування тісно пов'язане поняття меж доказування обставин кримінальної справи з досліджуваної категорії злочинів. Під межами доказування обставин, що стосуються забруднення атмосферного повітря, слід розуміти такий обсяг доказів, який забезпечує надійне, достовірне встановлення всіх обставин, що входять до предмета доказування у вказаній справі та необхідні для правильного вирішення такої справи. Звуження меж доказування призводить до порушення закону щодо всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи щодо забруднення атмосферного повітря (ст. 22 КПК України) [302, с. 40]. Безпідставне розширення меж доказування щодо зазначеної категорії справ може призвести до порушення вимог закону щодо швидкого розкриття вказаних злочинів (ст. 2 КПК України), зайвих та невинуватих зусиль та засобів, призвести до порушення законних прав і свобод громадян, тощо [302, с. 6-7].

При доказуванні у кримінальній справі щодо забруднення атмосферного повітря, насамперед, повинні бути встановлені ті обставини, які відносяться до події цього злочину (п.1 ст. 64 КПК України). Як видно, закон (ст. 64 КПК України), вживаючи термін «подія злочину», не аналізує його складові, котрі необхідно визначити з урахуванням призначення самого поняття в системі обставин предмета доказування, внаслідок вчинення злочину забруднення атмосферного повітря, тактичних обставин конкретної кримінальної справи. У теорії доказів зазначається, що при доказуванні обставин, які утворюють подію злочину, належить встановлювати передбачені кримінально-правовою нормою (у нашому випадку ст. 241 КК України) діяння (дію або бездіяльність, а саме забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря для ч. 1 ст. 241 КК України), а для злочину з матеріальним складом (ч.2 ст. 241 КК України) – це діяння, їхні наслідки (передбачені ч. 2 ст. 241 КК України) та наявний між ними необхідний причинний зв'язок, крім того, враховуючи те, що обов'язковими ознаками об'єктивної сторони цих складів злочину є ще засоби і джерела, та місце вчинення злочину, то і встановлювати ці ознаки також необхідно. Тобто,

по суті, зміст поняття «подія злочину» обмежується ознаками об'єктивної сторони конкретного складу злочину (ст. 241 КК України). При цьому, як зазначається в юридичній літературі, подія злочину є складним поняттям, що включає низку елементів, наведений перелік, яких (час, місце, спосіб тощо – п. 1 ст. 64 КПК) не є вичерпним у законі [281, с. 191]. Тому для визначення складових події злочину необхідно керуватися не тільки п. 1 ст. 64 КПК України та відповідною нормою КК України (у нашому випадку – ст. 241 КК України), що визначає конкретне суспільно небезпечне діяння, але й іншими статтями Кримінального кодексу України (наприклад, ст.ст. 13–15, 26, 27, 32 тощо) [281, с. 191].

Встановлення події злочину є певною формулою обвинувачення, з якою пов'язані найважливіші процесуальні відносини і дії. Тому слід погодитися з тим, що спосіб вчинення злочину повинен бути встановлений за кожною кримінальною справою, і навіть за справами, що стосуються забруднення атмосферного повітря (не дивлячись на те, що в цьому складі злочину така ознака є факультативною) незважаючи на те, що він тут не має значення для кваліфікації досліджуваного діяння. Встановлення часу та місця вчинення забруднення атмосферного повітря, крім функції індивідуалізації, деталізації й конкретизації події злочину, може мати значення також для більш предметного захисту особи і т. ін. [281, с. 191]. Відсутність події злочину, передбаченого ст. 241 КК України тягне за собою закриття кримінальної справи за реабілітуючими обставинами (п. 1 ч. 1 ст. 6 КПК України).

П. 2 ст. 64 КПК України вимагає встановити таку обставину, як винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину (у нашому випадку злочину, передбаченого ст. 241 КК України). Слід погодитися з твердженнями, яке зустрічається в юридичній літературі, що поняття «вина», «винність» не можна ототожнювати, оскільки вони є різними за змістом [281, с. 192]. Винність є однією із передбачених ст. 11 КК України загальних ознак злочину (дія або бездіяльність), а тому і в кримінально-процесуальному відношенні, зокрема вимагається доведення наявності і форми вираження цієї ознаки в діях обвинуваченого (обвинувачених). Враховуючи те, що у чинному КК України існує принцип суб'єктивного інкримінування, згідно з яким злочином може визнаватися таке забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря, яке вчинене за наявності вини (ст. 23 КК України), а особа може визнаватися винною у вчиненні досліджуваного злочину за наявності у неї певного психічного ставлення до вчинюваного діяння (ч. 1 ст. 241 КК України) та (або) психічного ставлення до діяння

і наслідків, що настали (ч. 2 ст. 241 КК України). Тому термін «винність» у п. 2 ст. 64 КПК України необхідно вживати у значенні «вина», що відповідає функціональному призначенню норми [281, с. 192].

Вина існує лише у зазначених в ст. 24, 25 КК України формах і видах. Відсутність вини в забрудненні або іншій зміні природних властивостей атмосферного повітря тягне за собою закриття справ указаної категорії за п. 2 ст. 6 КПК України.

Необхідно зазначити, що вина має психологічну природу, тому її встановлення, в тому числі і в справах досліджуваної категорії, носить характер логічного висновку на підставі доведення інших «фізичних» факторів у справі [281, с. 192]. Особливе значення при цьому набуває вміння робити логічні висновки, використовуючи побічні (непрямі) докази, у тому числі й «негативні обставини». Склад злочину (ст. 241 КК України) включає психічне ставлення обвинуваченого до всіх фактичних обставин, які віднесені законодавцем до об'єкта і об'єктивної сторони цього злочину. Тобто, при доказуванні умислу в діянні, передбаченому ч. 1 ст. 241 КК України, насамперед необхідно встановити конкретні фактичні дані, які б свідчили, що інтелектуальним і вольовим моментами умислу (ч. 1 ст. 241 КК України) обвинуваченого охоплювалися дії, бездіяльність, місце, засоби і джерела вчинення цього злочину, а в злочинах з матеріальним складом (ч. 2 ст. 241 КК України) ще й настання зазначених у законі наслідків.

Поряд з доказуванням вини особи у вчиненні злочину, передбаченого ст. 241 КК України, підлягають також доказуванню мотив і мета злочину, які хоча в цьому злочині і мають факультативний характер, не мають значення для кваліфікації цього діяння, але обов'язково, враховуються при визначенні суспільної небезпеки вчиненого, особи злочинця та при призначенні судом покарання.

Доказування вини і мотивів вчинення злочину забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря вимагає встановлення: 1) обставин, які свідчать, що злочинні наслідки настали внаслідок діяння підозрюваного (обвинуваченого); 2) факту, що вказана особа усвідомлювала протиправність таких дій (бездіяльності), як забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, які охоплювалися формами і видами вини; 3) ступеня вини обвинуваченого у вчиненні забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря; 4) досягнення підозрюваним, обвинуваченим у вчиненні злочину, передбаченого ст. 241 КК України, віку кримінальної відповідальності; 5) осудності підозрюваного (обвинуваченого); 6) фактичні дані, які б пояснювали, для чого особа вчинила

забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря.

Характеризуючи предмет доказування у справах зазначеної категорії, слід зазначити, що він значно ширший від поняття складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, оскільки поряд з ознаками його об'єктивної і суб'єктивної сторони включає, зокрема, ще й обставини, які характеризують обвинуваченого й повинні враховуватися при призначенні покарання. Цей підхід ґрунтується на загальних засадах покарання (ст. 65 КК України), серед яких від суду вимагається індивідуальний підхід, урахування особи винного та обставин справи, що пом'якшують та обтяжують покарання. Відповідно до п. 3 ст. 64 КПК України у кожній кримінальній справі (в нашому випадку у справі забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря) підлягають доказуванню обставин, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання [302, с. 89].

До обставин, які характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання, і підлягають доказуванню по справі забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, нарешті відносяться такі: 1) усі наявні у справі пом'якшуючі та обтяжуючі обставини покарання; 2) обставини, які складають соціально-психологічну характеристику обвинуваченого; 3) обставини, що впливають на забезпечення в процесі доказування реалізації обвинуваченим своїх законних прав [281, с. 194–195].

Відповідно до п. 4 ст. 64 КПК України в кримінальних справах (в нашому випадку стосовно забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря) підлягають доказуванню (за ч. 2 ст. 241 КК України) характер і розмір шкоди, завданої злочинцем, а також розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від указанного злочинного діяння. Фізична шкода визначається як сукупність змін, що сталися об'єктивно внаслідок вчинення злочину у стані людини. До складу фізичної шкоди належать: 1) тілесні ушкодження, розлад здоров'я, фізичні страждання, біль. До фізичної шкоди стосовно злочину, передбаченого ч. 2 ст. 241 КК України, відносяться й інші наслідки, зазначені в диспозиції цієї частини статті. Ми їх розкрили в розділі 2.3 цієї монографії. Це питання може стати предметом цивільного позову у кримінальній справі досліджуваної категорії (ст. 28, 29 КПК України). Враховуючи роз'яснення Пленуму Верховного Суду України № 13 від 02.07.2004 р. «Про практику застосування законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів» [282, с. 86],

постанови Пленуму Верховного Суду України № 11 від 07.07.1995 р. «Про відшкодування витрат на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину, та судових витрат» (із змінами і доповненнями) [283, с. 90], суб'єктами права на відшкодування шкоди у справах про злочини, передбачені ст. 241 КК України (відповідно до ч. 2 ст. 29 КПК України) можуть бути самі потерпілі, а також прокурор. Згідно із ч. 5 ст. 49 КПК України, у справах про злочини, передбачені ч. 2 ст. 241 КК України, внаслідок яких сталася смерть потерпілого, право на відшкодування шкоди мають також його близькі родичі, які в установленому законом порядку повинні визнаватися потерпілими. До таких осіб п. 11 ст. 32 КПК України відносить батьків, дружину, дітей, рідних братів і сестер, діда, бабу, онуків [302, с. 52–53].

Майнова шкода із зазначеної категорії справ поділяється на «позитивну» шкоду в майні і неотриманні доходи (упущену вигоду), котрі особа могла б отримати, коли б боржник виконав свої обов'язки, або «юридична можливість шкоди». Тому за відповідних ознак підлягає дослідженню майнова шкода, яка визначається фахівцями в галузі процесуального права як зменшення, пошкодження або знищення захищених суспільних відносин з приводу якихось благ, що призвело до негативних майнових наслідків [281, с. 196].

Визначення поняття моральної шкоди дається у багатьох нормативних актах, а також в п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди [284, с. 150] зі змінами, внесеними постановою № 5 від 25.05.2001 р., де зазначається: «під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб» [51, с. 150]. Ці питання має встановити слідчий, що проводить досудове слідство у справах про злочини щодо забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Серед основних обставин, що впливають на розмір компенсації, Пленум визначає: характер і тривалість страждань, стан здоров'я потерпілого, тяжкість завданої травми, істотність вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, (останнє залежить від характеру діяльності потерпілого, його посади та ін.) [285, с. 151]. Це також має бути відображено в протоколі допиту потерпілого і у відповідних документально підтверджених доказах, зібраних під час досудового розслідування справи.

На досудовому розслідуванні кримінальної справи щодо забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря (ст. 241 КК України) існують особливості відносно доказування моральної шкоди. Зокрема, на етапі досудового розслідування справ зазначеної категорії про доказування моральної шкоди можна вести мову в таких випадках, коли у процесі з'являється процесуальна фігура потерпілого, яким заявлений цивільний позов щодо відшкодування моральної шкоди (ст. 28, 49 КПК України) [302, с. 49, 71]. При цьому під час досудового розслідування зазначених справ підлягає доказуванню лише сам факт заподіяння моральної шкоди, тобто наявність її фактичних наслідків — характеру й тяжкості погіршення стану здоров'я, тривалості і т. ін.

Для ч. 1 ст. 241 КК України, яка дає описання злочину з формальним складом, шкода є лише факультативним елементом предмета доказування на досудовому розслідуванні справи. Для таких видів злочинів злочинний результат презумується, тому для їх кваліфікації достатньо встановити лише вказане в ч. 1 ст. 241 КК України діяння. Стосовно ж ч. 2 ст. 241 КК України вимагається встановлення шкоди, оскільки в цьому випадку діяння закінчується настанням наслідків, оскільки злочин тут закінчується в межах зазначених наслідків в складі злочину (ч. 2 ст. 241 КК України). Питання про відшкодування витрат на стаціонарне лікування потерпілого від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 241 КК України, повинно вирішуватися згідно з порядком обчислення розміру фактичних витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння та зарахування стягнених із винних осіб коштів до бюджету і їх використання, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16.07.1993 р. [286]. Як передбачено цим порядком, сума коштів, що підлягає відшкодуванню, визначається стаціонарним закладом охорони здоров'я, в якому перебуває на лікуванні потерпілий, з урахуванням кількості ліжко-днів, проведених ним у стаціонарі, та щоденної вартості його лікування. Строк і обґрунтованість перебування потерпілого від злочину, передбаченого ст. 241 КК України, на стаціонарному лікуванні визначається на підставі даних закладу, де він перебував на лікуванні. Документом, яким повинні бути підтверджені вказані факти, повинна бути витребувана досудовим слідством і приєднана до справи довідка-розрахунок бухгалтерії цього закладу із записом одного ліжко-дня та загальну суму фактичних витрат на лікування потерпілого [286].

Порядком передбачається також, що витрати, пов'язані з наданням медичних послуг нестаціонарними закладами охорони здоров'я (швидкою допомогою, амбулаторним лікуванням тощо) не відшкодовуються.

Якщо потерпілий на час закінчення досудового слідства із зазначеної справи продовжує лікування, то суму витрат доцільно визначити на день складання обвинувального висновку з урахуванням необхідних реабілітаційних заходів. Загальною необхідною умовою для визначення характеру й розміру будь-якого виду шкоди від злочину, а також для визначення розміру витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого є встановлення причинно-наслідкового зв'язку між вчиненням діяння, передбаченого ч. 2 ст. 241 КК України, та настанням шкоди чи перебуванням потерпілого на стаціонарному лікуванні.

Таким чином, під час досудового розслідування справи у загальному вигляді доказування характеру й розміру шкоди, завданої злочинцем, а також розміру витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря вимагає встановлення таких типових обставин: 1) наявності факту завдання моральної шкоди потерпілому; 2) виду і розміру майнової шкоди; 3) фізичної шкоди, а також розміру витрат на стаціонарне лікування потерпілого та причинного зв'язку цих видів шкоди зі злочинними діяннями, передбаченими ст. 241 КК України; 4) оцінки у грошовому виразі витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого, протезування, відновлення здоров'я потерпілого, а у разі його смерті – на поховання й витрати з підтримання матеріального добробуту і виховання непрацездатних членів сім'ї потерпілого та його неповнолітніх дітей, а також призначених потерпілому внаслідок втрати чи зменшення працездатності грошових витрат.

Важливим елементом предмета доказування у кримінальній справі, який стосується розслідування злочину, передбаченого ст. 241 КК України, є встановлення причин та умов, які сприяли вказаному злочину, згідно зі ст. 23, 23¹ КПК України кримінально-процесуального значення і становлять групу непередбачених кримінальним законом, конкретних і безпосередніх причин та умов злочину [302, с. 41, 42]. Дані обставини існують об'єктивно, незалежно від вчинення злочину, їх встановлення є підставою для винесення слідчим мотивованого подання про вжиття заходів щодо усунення цих причин та умов (ст. 23¹ КПК України) [302, с. 42].

Враховуючи попереджувальне значення діяльності суб'єктів доказування з встановлення причин і умов, для вирішення такого завдання доцільно дотримуватися кримінологічної класифікації.

З огляду на таку класифікацію причин та умов вчинення злочину доцільно розглядати як сукупність наступних взаємозв'язаних обставин:

1) антисупільні погляди злочинця, які створили умови для виникнення в його свідомості мотивації вчинення забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря; 2) зовнішні обставини, які сформували ці погляди; 3) конкретні життєві ситуації, які у взаємодії з життєвими принципами особи викликали вчинення злочину забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря; 4) умови, які полегшили вчинення злочину забруднення атмосферного повітря. Ці причини і умови мають бути доведені також досудовим слідством при розслідуванні даної категорії справ.

Приводами і підставами для порушення кримінальної справи за ст. 241 КК України є: 1) заяви окремих громадян або повідомлення підприємств, установ, організацій, службових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу на місці вчинення злочину або з поличним; 3) явка з повинною; 4) повідомлення, опубліковане в пресі; 5) безпосереднє виявлення органом дізнання, слідчим, прокурором або судом ознак злочину (ст. 94 КПК України) [302, с. 127–128]; 6) коли є достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину.

При вирішенні питання про достатність підстав для порушення кримінальної справи за ч. 1 ч. 2 ст. 241 КК України є знання законодавства в цій сфері, яке передбачає забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря та засвоєння ознак цього суспільно небезпечного діяння, розуміння конструктивних особливостей названих складів злочинів та наявність в діяннях особи об'єктивних і суб'єктивних ознак цього складу злочину.

У разі необхідності слідчий проводить перевірочні дії шляхом відібрання пояснень від правопорушника, окремих громадян або службових осіб, витребування документів з метою визначення підстав для порушення кримінальної справи за ознаками складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

Заяви і повідомлення про злочин, передбачений ст. 241 КК України, можуть бути усними і письмовими (ч. 1 ст. 95 КПК України) [302, с. 129]. Усні заяви заносяться до протоколу, який підписують заявник та службова особа, що прийняла заяву. При цьому заявник попереджається про відповідальність за неправдивий донос, про що відмічається в протоколі (ч. 2 ст. 95 КПК України) [302, с. 129]. Що ж до письмової заяви, то вона повинна бути підписана особою, від імені якої вона подається. До порушення справи слід пересвідчитися в особі заявника, попередити його про відповідальність про неправдивий донос і взяти у нього відповідну підписку (ч. 3 ст. 95 КПК України) [302, ст. 129].

Повідомлення підприємств, установ і організацій та службових осіб повинні бути викладені в письмовій формі (ч. 4 ст. 85 КПК України) [302, с. 113]. Натомість повідомлення представників влади, громадськості, або окремих громадян, які затримали підозрювану особу на місці вчинення злочину або з поличним, можуть бути усними або письмовими (ч. 5 ст. КПК України) [302, с. 129].

У тому випадку, коли особа, що вчинила забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря, з'явилася з явкою з повинною, яка являє собою особисте, добровільне письмове чи усне повідомлення про злочин заявником, органу дізнання, дізнавачу, слідчому, прокурору, або суду до порушення проти неї кримінальної справи отримується його письмова заява. Якщо кримінальна справа за ст. 241 КК України вже порушена за наявністю ознак цього злочину, таке повідомлення заявником має бути зроблене до винесення постанови про притягнення його в якості обвинуваченого. Усна заява заноситься до протоколу, в якому зазначаються відомості про особу заявника і викладений зміст заяви від першої особи. Протокол підписують заявник і службова особа, яка склала протокол. У тому випадку, коли усна заява про явку з повинною зроблена в судовому засіданні, то відомості про особу заявника і зміст його заяви заносяться до протоколу судового засідання і підписується заявником. Головуючий протягом трьох днів повинен надіслати витяг із протоколу судового засідання відповідному прокурору (ст. 96 КПК України) [302, с. 130].

Відповідно до ст. 97 КПК України прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані приймати заяви і повідомлення про вчинений або підготовлюваний злочин, в тому числі і в справах, які не підглядають їх віданню [302, с. 131]. Це стосується і діяння, передбаченого ст. 241 КК України.

За заявою або повідомленням про злочин (у тому числі і досліджуваний) прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані не пізніше триденного строку прийняти одне з таких рішень: 1) порушити кримінальну справу; 2) відмовити в порушенні кримінальної справи; 3) направити заяву або повідомлення за належністю.

При наявності приводів і підстав, зазначених у ст. 94 КК України, прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані винести постанову про порушення кримінальної справи, вказавши приводи до порушення справи відповідно до ст. 241 КК України, за ознакою якої порушується справа, а також подальше її спрямування [302, с. 127]. Якщо на момент порушення кримінальної справи встановлено особу, що вчинила злочин, кримінальна справа має бути порушена щодо цієї особи (ч. 2 ст. 98 КК України) [302, с. 133].

Згідно зі ст. 116 КПК України досудове слідство проводиться в тому районі, де вчинено забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря. У тому випадку, коли місце вчинення забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря невідоме, а також з метою найбільш швидкого і повного розслідування справи, слідство може проводитися за місцем виявлення злочину або за місцем перебування підозрюваного, більшості свідків чи за визначенням прокурора [302, с. 154-155].

Слідчий має право провадити слідчі дії в інших районах і в праві доручати провадження цих дій відповідному слідчому або органу дізнання, які зобов'язані це доручення виконати в десятиденний строк (ст. 118 КПК України) [302, с. 156].

Досудове слідство за вказаний злочин повинно бути закінчено протягом двох місяців. У цей строк включається час з моменту порушення справи до направлення її прокуророві з обвинувальним висновком чи постановою про передачу справи до суду. Цей строк може бути продовженим районним чи міським прокурором у разі неможливості закінчити розслідування до трьох місяців тощо.

У тому випадку, коли встановлене місце вчинення забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, необхідно провести таку слідчу дію, як огляд місця події. Чинне кримінально-процесуальне законодавство України передбачає слідчий огляд як самостійну слідчу дію. Порядок проведення слідчого огляду регламентовано ст. 190-193, 195 КПК України [302, с. 218-222].

Ця невідкладна слідча дія може бути проведена у відповідності зі ст. 190 КПК України з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів (джерела забруднення атмосферного повітря, засобів вчинення злочинів, отримання забору повітря забрудненого від механічних часток, встановлення шкідливих наслідків забруднення, тобто загибель, захворювання людей, або інші тяжкі наслідки, локалізацію джерел забруднення, з'ясування обставин вчинення цього злочину тощо) [302, с. 218].

Сутність слідчого огляду стосовно злочину забруднення атмосферного повітря полягає в тому, що слідчий за допомогою органів відчуття переконується в існуванні та характері фактів, що мають доказове значення у справах досліджуваної категорії. Наприклад, слідчий має знати, що густі клуби чорного диму вказують на неповне чи неконтрольоване згорання. Дим може утворюватися від спалення відходів, від якогось виробничого процесу або від умисного підпалу тощо. Слід звернути увагу на те, що навіть усі випадки неконтрольованих атмосферних

викидів підлягають обов'язковому розслідуванню. Беручи участь у розслідуванні забруднення, або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, слідчий має забезпечити виконання всіх процесуальних (процедурних) норм, які в подальшому полегшать вжиття правоохоронних заходів. Ці подальші заходи може вжити або він сам, або його колеги, регулятивне відомство або інший орган. Отже, слідчий огляд – процесуальна дія, під час якої слідчий за участю вказаних у законі осіб виявляє, безпосередньо сприймає, досліджує, оцінює і фіксує стан, властивості та ознаки відповідних матеріальних об'єктів (в нашому випадку, предмета злочину – повітря, засоби вчинення злочину, джерела забруднення, або зміни інших природних властивостей атмосферного повітря, відповідні наслідки цього злочину, які узагальнені в ч. 2 ст. 241 КК України тощо) з метою виявлення фактичних даних, що мають значення у названих нами справах.

Відповідно до закону огляд місця вчинення злочину повинен проводитися слідчим особисто в присутності не менше двох понять. Слідчий вправі залучати до участі в огляді підозрюваного, потерпілого, свідка, захисника, свідка, експерта тощо. На нашу думку, фахівець з питань забруднення атмосферного повітря на огляді місця події має бути обов'язково.

Огляд місця події (забруднення атмосферного повітря або іншої зміни його природних властивостей) – це дуже складна слідча дія. Вона часто проводиться як початкова дія після порушення кримінальної справи стосовно злочинів зазначеної категорії. Відповідно до ст. 190 КПК України огляд місця події стосовно забруднення атмосферного повітря або іншої зміни його природних властивостей у випадках, що не терплять зволікання, повинен проводитися до порушення кримінальної справи. В таких випадках, при наявності для того підстав, кримінальна справа повинна бути порушена негайно після огляду місця події [302, с. 218]. В інших випадках огляд місця події проводиться після опитування очевидців та інших осіб, огляду відповідних документів, (дозволів, тощо), завдяки чому особа, яка проводить огляд, одержує інформацію про забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря (подію злочину). Крім того, під час огляду місця події виявляються також обставини, які вказують на особу правопорушника, а також на конкретні причини та умови, що зумовили, сприяли або полегшували злочин. В контексті зазначеного можуть бути випадки, коли слідчий розслідує справу за заявою на певний епізод забруднення атмосферного повітря з постійно діючого джерела забруднення, яке не являє собою безпосередньої загрози чи небезпеки, тоді

він має змогу спокійно й ретельно розібратися в цій справі, згідно з установленим процесуальним порядком. Проте коли мова йтиме про серйозний екологічний випадок, тоді слідчий стає учасником широко-масштабної міжвідомчої акції. Можливо станеться так, що на місце пригоди прибудуть представники преси, МНС, екологічних і медичних служб, громадяни. Цих людей цікавитимуть передусім безпосередні та віддалені наслідки забруднення атмосферного повітря. Вони прагнуть знати пов'язані з ним небезпеки та загрози життю людей і навколишньому природному середовищу. Звичайно, ніхто з них не буде збирати речові докази, не думатиме про аналіз події з позиції кримінального закону. Отже на слідчого може покладатися обов'язок організувати евакуацію населення тощо.

Підготовка до огляду місця події (забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря) та організація такого огляду. Місце події – це місцевість, або таке місце, де є матеріальні сліди, засоби вчинення злочину тощо. При забрудненні або іншій зміні природних властивостей атмосферного повітря місце події пов'язується з виявленням матеріальних змін, що мають відношення до означеної події злочину, а місце злочину – це місце самого вчинення злочину.

Метою огляду місця забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря (місця події) є: 1) виявлення слідів цього злочину; 2) виявлення речових доказів; 3) з'ясування обставин події; 4) висунення версій про подію злочину (забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря) і його учасників; 5) отримання даних про осіб, що могли бачити вчинення такого злочину з метою організації у відповідних випадках оперативно-розшукових заходів.

Огляд місця забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря є первинною і невідкладною слідчою дією. Це пояснюється необхідністю отримання інформації про обставини зазначеної події у первісному, незмінному вигляді, оскільки зволікання для цих злочинів спричиняє втрату речових доказів тощо.

Здійснення будь-якого огляду місця події, в тому числі і при вчиненні злочину, передбаченого ст. 241 КК України, підпорядковане певним принципам, до яких належать: 1) своєчасність огляду. Огляд місця події забруднення або інша зміна властивостей атмосферного повітря здійснюється негайно після отримання повідомлення або виявлення події цього злочину. Своєчасність огляду має забезпечити отримання всебічної інформації про подію – забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря тощо; 2) об'єктивність і повнота

огляду. Об'єктивність і повнота огляду місця події забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря означає всебічне дослідження всіх обставин, які мають значення по справі, слідів і речових доказів. Як правило, при огляді такого місця події вивчаються обставини, за яких відбулося забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря тощо; 3) планомірність огляду. Слідчий огляд місця події забруднення або іншої зміни властивостей атмосферного повітря передбачає певний порядок у діях слідчого, визначення порядку огляду, його меж, послідовність пересування по території, а також визначення об'єктів (слідів, засобів, джерел злочину тощо), які можуть мати місце у зв'язку з вчиненням цього злочину. Планомірність передбачає й обрання методів огляду (концентричного або ексцентричного та ін.).

Підготовчі дії, пов'язані з оглядом місця події злочину забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, складаються з трьох етапів: 1) дії з навчання прийомам огляду, проблемам, які має слідчий знати при огляді такого виду злочинної події; 2) дії щодо виїзду до місця події; 3) дії після прибуття на місце.

Дії з навчання прийомам огляду, проблемам, які має слідчий знати при огляді місця події забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Перш за все, слідчий має знати, а якщо не знає, то вивчити, основні засади екології атмосферного повітря, тобто основні терміни і ключові взаємозв'язки, які зустрічаються в аспекті забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Зокрема, це питання, крім тих, що нами висвітлені в розділах першому та другому, стосовно значення атмосферного повітря, що допоможе йому бути більш відповідальним (коли йдеться про атмосферне повітря, то говорять про забруднення атмосферного повітря, науковці-екологи завжди звертають увагу на якість атмосферного повітря, маючи на увазі зовнішнє, або нормальне повітря, на відміну від внутрішнього повітря в закритих приміщеннях, яке кондиціонується діяльністю людини. Враховуючи те, що газова оболонка нашої планети складається з кількох шарів, розділених між собою тоненькими перехідними зонами, то ці шари відрізняються між собою за хімічним складом, який зумовлює й розбіжності в їх температурному режимі, тобто по вертикалі структура атмосфери складається з окремих шарів за їх температурною поведінкою. Найближчий до земної поверхні атмосферний шар називається тропосферою. Верхня межа тропосфери коливається на висоті від 8 до 18 км від земної поверхні, залежно від пори року та географічної широти. Для наглядності, висота Евересту –

найвищої точки землі – становить 8,8 км. Тропосфера містить 99% усіх присутніх в атмосфері водяних випарів. Вона являє собою газову суміш, яка складається з 78% азоту та 21% кисню. Решта 1% – це ціла низка інших газів у мізерних кількостях. Усі погодні явища, в тому числі й могутні повітряні течії, відбуваються й рухаються у тропосфері. У межах тропосфери температура повітря з кожним кілометром знижується на 6°C. Наступним великим шаром атмосфери є стратосфера. Вона знаходиться на висоті від 10 до 50 км від поверхні землі, й у цьому шарі температура повітря по мірі підйому навіть підвищується. У нижніх шарах стратосфери літають реактивні літаки. Саме в цій атмосферній зоні знаходиться захисний озоновий шар, якому загрожує небезпека.

Крім того, слідчому необхідно знати крім зазначеного в розділах першому і другому монографії, ще додатково, що таке забруднення атмосферного повітря. Так, забруднення атмосферного повітря – це викид в атмосферу будь-яких газів, пилу чи випарів, що завдали шкоди життю людей, викликали загибель людей або інші тяжкі наслідки, або якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища. Перш ніж потрапити на землю, ці забруднювачі (засоби) можуть розноситися в повітрі на сотні кілометрів, утворюючи нові, ще більш небезпечні хімічні сполуки. Забруднення атмосферного повітря може серйозно загрозувати здоров'ю людей, завдавати шкоди посівам та лісам, роз'їдати будівлі, заповнювати повітря смородом і брудною імлою. Забруднення атмосферного повітря здатне порушити існування природних систем, які регулюють клімат, рівномірний розподіл земного тепла й води та регулюють глобальну екосистему, руйнує озонний шар. Також слідчий має розуміти, що засобами забруднення може бути тепло, запах, вібрація, звук, радіація тощо.

Слідчому важливо знати, крім зазначених у розділах першому, і другому джерел забруднення, ще додаткові відомості про них. Звичайно на якість місцевого атмосферного повітря впливають різноманітні джерела його забруднення. Це, зокрема, стаціонарні заводи, електростанції, плавильні та хімічні виробництва. Також такими можуть бути мобільні джерела – автомашини, літаки, залізничні потяги тощо, а також природні – вулкани, пил, неконтрольовані лісові пожежі тощо. При підготовці слідчий має розуміти, що забруднення відбувається таким чином, що забруднювачі (засоби злочину) потрапляють у повітря трьома способами: 1) згоряння – утворюються як гази, так і механічні частини; 2) випаровування (звітрення) утворюються гази та випари; 3) механічний знос – утворюється пил та аерозольні суміші. Слід сконцентрувати увагу на тому, що викиди забруднювачів з того чи іншого джерела

можуть позначитися на якості атмосферного повітря як у безпосередньому сусідстві так і на значних відстанях.

Слідчий має знати технічні аспекти забруднення атмосферного повітря, а саме первинні забруднювачі (засоби), основні категорії забруднюючих речовин (засобів), джерела, дію (наслідки їх).

Потрібно знати, що хоча існують буквально тисячі шкідливих речовин, які потрапляють до атмосферного повітря та впливають на якість повітря, ми відзначимо з-посеред них лише декілька первинних засобів вчинення злочину, на основі яких утворюється широкий спектр інших сполук (засобів вчинення злочинів). Весь світ покладає зусилля людей на обмеження забруднювачів (засобів), що є продуктами згорання і стають небезпечними в підвищених концентраціях.

Таблиця 4.1.

КАТЕГОРІЇ ЗАБРУДНЕННЯ РЕЧОВИН

(Засіб) Забрудник	Джерела	Наслідки та дія
ВУГЛЕВОДНІ Легкі органічні сполуки (ЛОС)	Виділяються з викопних палив і випаровуються з органічних розчинників та бензину.	Деякі (бензол) є канцерогенами. Реагують з NO та сонячним світлом з утворенням озону та смогу.
ЧАСТКИ СИПКИХ РЕЧОВИН	З різноманітних джерел, як природних, так і антропогенних: згорання палив; промислових процесів.	Спричиняють розлади і подразнення дихальної системи, порушують фізичну активність.
ДВООКИС ВУГЛЕЦЮ	Утворюється природним шляхом внаслідок розпаду речовин та дихання. Побічний продукт згорання викопних палив.	Газ, що сприяє «тепличному ефекту».
ОДНООКИС ВУГЛЕЦЮ	Виділяється при неповному згоранні, зокрема з автомобільних двигунів.	Отруйний. Вражає серце та послаблює здатність крові переносити кисень. Спричиняє нудоту, запаморочення, головний біль та смерть.
ДВООКИС СІРКИ	Побічний продукт згорання викопних палив на електростанціях, великих підприємствах, у дизельних двигунах, побутових мазутних котлах.	Погіршує легеневі розлади: бронхіт, задишку, кашель. Одна з головних речовин, що спричиняють кислотні дощі.

Таблиця 4.1 (продовження).

(Засіб) Забрудник	Джерела	Наслідки та дія
МЕТАН	Переважно з природних джерел внаслідок розкладу органічних речовин. Вирощування рису. Скотарство.	«Тепличний газ».
АЗБЕСТ	Раніше застосовувався для теплоізоляції труб, протипожежної ізоляції, у внутрішніх стінах, керамічних плитках для підлоги та стелі. Також у старих виробках як жаростійкий матеріал (електроплитки, рукавиці тощо). Внаслідок пошкодження або розпаду мікроскопічні азбестові волокна можуть розноситися повітрям.	Точно встановлено, що азбест є канцерогеном для людини. Спричиняє азбестоз, рак легенів, мезотеліому та плевральні бляшки.
ХЛОРОФТОРО- ВУГЛЕЦІ (ХФВ)	Холодильник, центробіжні охолоджувачі. Також вживається у металообробці, для чищення точних виробів та у поліуретані.	Холодильник, центробіжні охолоджувачі. Також вживається у металообробці, для чищення точних виробів та у поліуретані.
ПЕСТИЦИДИ	Розпилення та стоки у сільському господарстві, догляд за газонами у містах, озеленення міст, проти закон-не звалювання.	Подразнення очей і шкіри, втрата притомності, блювання, серцева аритмія, пошкодження мозку, рак грудей та смерть.
ОКИС АЗОТУ	Виділяється при згорянні викопних палив. Важка промисловість, електростанції, автомобілі.	Подразнення носа та горла. Отруйний подразнювальний газ NO ₂ реагує з ЛОС з утворенням озону. Також спричиняється до кислотних дощів [298]

Отже основними забруднювачами атмосферного повітря вважаються: сірчаний газ, пил, оксиди, і окис азоту, окис вуглецю, що викидається підприємствами чорної металургії, нафтопереробної, нікелевої, хімічної, та алюмінієвої промисловості. До специфічних забруднюючих речовин відносяться: свинець, ртуть, фенол, сажу, фтористі сполуки. Слідчому необхідно знати, що основним критерієм відмежування

злочинного викиду шкідливих речовин в атмосферне повітря є певні концентрації шкідливих речовин в атмосферне повітря.

Слідчий зобов'язаний перевірити при огляді джерела забруднення атмосферного повітря чи є технічні засоби з унеможливлення забруднення атмосферного повітря.

Заходи боротьби з викидами забруднювачів у повітря скеровуються або на зміну самого процесу, який продовжує ці викиди, або на застосування спеціальних очисних технологій після цього процесу [301].

Останнім часом уряди та промислові підприємства активно пропагують «запобігання забрудненню» як найбільш бажаний підхід, проте очищення атмосферних викидів технологічними засобами й досі залишається найбільш популярним шляхом боротьби з забрудненням повітря. Проте будь-які спільні превентивні програми принесуть успіх лише при наявності фінансового стимулу.

Історично спільні програми дають найкращі результати за умов їх послідовної та гарантованої підтримки з боку правоохоронних органів. Нижче подається перелік і стислий опис різноманітних типів устаткування, що застосовуються для очистки повітря та видалення шкідливих домішок. Реагуючи на інцидент промислового забруднення повітря, слідчий скоріше за все зіткнеться з одним з описаних нижче видів устаткування.

Найбільш поширені пристрої та агрегати, які застосовуються для видалення шкідливих і токсичних газів, а також органічних і неорганічних випарів:

1) **ГАЗОАБСОРБЕР**: Видаляє небажаний домішок шляхом переведення його в інший хімічний стан. Застосовує той чи інший рідкий розчинник, хімічно споріднений з небажаним газом. Ефективний при уловленні кислотних випарів у гальванічному виробництві;

2) **ГАЗОАДСОРБЕР**: Видаляє небажаний домішок шляхом його адсорбування у твердий матеріал. Дещо обмежений за силою хімічного тяжіння і потребує регенерації поверхні абсорбенту. Типовим прикладом може слугувати застосування активованого вугілля в друкарнях і хімічтках;

3) **КОНДЕНСАТОР**: Шляхом змін температури та тиску випари конденсуються в рідину, після чого видаляються й піддаються подальшій переробці. Широко застосовуються в хімічній промисловості;

4) **ГАЗОСПАЛЮВАЧ**: У камерах доспалювання, у спеціальних визначених часових і температурних умовах турбулентні потоки газу окислюються, перетворюючись на двоокис та воду. Ця технологія застосовується вже багато років у численних галузях промисловості [301].

При розслідуванні інциденту забруднення повітря, в якому фігурує один або кілька цих очисних пристроїв, слідчі повинні усвідомлювати, що з цілого ряду причин компанії намагатимуться або позбутися своїх газоподібних відходів в обхід очисних пристроїв, або не поспішатимуть з їх ремонтом. Газоочисні пристрої можуть уповільнювати деякі виробничі процеси; вони потребують постійного технічного догляду; окремі з них вимагають регулярного очищення та частого регулювання; вони також бувають надто дорогими в експлуатації, з огляду на значні трудовитрати та енергоємність.

Важливо знати про головні (глобальні) наслідки забруднення атмосферного повітря, щоб бути компетентним під час досудового слідства. Перш за все це стосується руйнування озону. Процес руйнування озону розпочинається, коли в тропосферу – як правило на рівні земної поверхні – викидаються фторвуглецеві сполуки або інші речовини, що руйнують озон. Ці гази інтенсивно змішуються й розносяться вітрами. Будучи хімічно стійкими, вони не розчиняються в дощовій воді. Проблукавши кілька років у повітрі, молекули фторвуглецевих сполук досягають стратосфери, де сильне ультрафіолетове сонячне випромінювання розкладає їх, вивільнюючи атоми хлору. Саме ці атоми хлору, а не молекули фторвуглецевих сполук руйнують озон. У товщі стратосфери відбувається безперервний природний процес утворення та руйнування озону. Але різке збільшення концентрації стратосферного хлору порушує цю рівновагу, і в результаті атоми хлору руйнують озон швидше, ніж його запаси поповнюються за рахунок природних процесів. Кінець кінцем, рівень озону поступово знижується.

Озон ефективно фільтрує шкідливе ультрафіолетове сонячне випромінювання до того, як воно досягне землі, а отже зменшення запасів озону означає підвищення ультрафіолетового опромінювання поверхні землі. У свою чергу, підвищені рівні ультрафіолетового опромінювання означають збільшення захворювань на рак шкіри, катаракту, матеріальну шкоду, негативний вплив на сільськогосподарські культури та морські організми. Наука вже віддавна усвідомлює, чим загрожує людству руйнування озонового шару. У 1985 році Віденська конвенція про захист озонового шару запровадила ряд вимог до країн-членів у сфері захисту здоров'я населення та навколишнього середовища від негативних наслідків руйнування озону [303]. Ця угода створила підґрунтя для прийнятого в 1987 році Монреальського Протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар. Це етапний міжнародний договір, за яким 24 країни зобов'язалися до 1990 року поступово припинити виробництво й застосування фторвуглецевих сполук та інших руйнівних для озону речовин.

Як зрештою можна було передбачити, по мірі запровадження різними країнами відповідних заборонних законів, фторвуглецеві сполуки перетворилися на дуже коштовний товар. Ринок збуту цих речовин скоротився, але в деяких регіонах світу попит на них залишається доволі високий і задовольняється шляхом нелегальних контрабандних операцій. Окремі країни, особливо Індія та Росія, продовжують продукувати фторвуглецеві сполуки нібито для внутрішніх потреб, але їхня продукція прокладає собі шлях на західні ринки, де знаходить нелегальне застосування. У Північній Америці ряд правоохоронних відомств бере участь у спільних проектах з метою виявлення та затримання злочинців, які займаються цією незаконною діяльністю.

Що ж стосується кислотних дощів. Кислотні опади – це форма забруднення атмосфери, яка першою привернула до себе всесвітню увагу й змусила людей усвідомити той факт, що забруднювачі здатні долати з повітрям величезні відстані, не знаючи кордонів.

Політичні конфлікти між «виробниками» та «споживачами» кислотних дощів стали розповсюдженим явищем, проте вже існує добре розвинена наукова база їх дослідження. Індустріальні викиди від згоряння викопного палива містять двоокиси сірки та азоту. Під час сонячного світла ці забруднювачі перетворюються на кислоти й після конденсації випадають на землю у вигляді кислотних дощів. Спорудження промисловими підприємствами та електростанціями більш високих димарів лише розширило масштаби розповсюдження шкідливих викидів. Це явище може призвести до екологічних наслідків навіть на значному віддаленні від джерел забруднення. Екологічні наслідки кислотних дощів залежать від типу місцевості, на якій вони випали. Ті регіони землі, де переважають лужні ґрунти, лише виграють від їх нейтралізуючого впливу, а отже їхнім водним шляхам і лісам завдається менша шкода. Проте за відсутності цієї пом'якшувальної обставини численні регіони світу потерпають від невивірної шкоди, завданої їхнім водним і лісовим екосистемам. Крім того кислотні дощі роз'їдають кам'яні споруди та пам'ятники, призводячи до поступової руйнації пам'яток культури та архітектури.

Слідчий має бути підготовлений стосовно інших проблем забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Здебільшого атмосферне повітря забруднюється внаслідок неправомірної діяльності людини. Забруднення відбувається як умисно, так і в результаті недбалості як ми вже зазначили в розділі другому монографії. У переважній більшості екологічних систем певні рівні забруднення атмосферного повітря допускаються різними дозволами, законами,

іншими нормативними актами. Якщо виявлене джерело і засоби забруднення, або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря чинить явний або надмірний негативний вплив на атмосферне повітря, то це може стати об'єктом досудового слідства та ознакою об'єктивної сторони злочину (поряд із зазначеними в розділі другому монографії), передбаченого ст. 241 КК України.

У багатьох випадках факт забруднення атмосферного повітря виявляється досить легко, за густими клубами чорного диму (це вказує на неповне чи неконтрольоване згоряння), появою неприємного надмірного запаху.

Особа що проводить досудове слідство має знати, що з метою оцінки стану атмосферного повітря Міністерство охорони здоров'я України встановлює нормативи гранично допустимих концентрацій (ГДК) забруднюючих речовин в атмосферному повітрі і рівні шкідливих фізичних впливів на нього. Такі нормативи є єдиними для всієї території держави Україна. Лише в необхідних випадках для деяких регіонів виникає потреба в установленні більш суворих нормативів.

Потрібно також знати, що діють нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин (ГДВ) стаціонарними і пересувними джерелами забруднення [299]. Крім того, існують нормативи гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів. Затверджені Міністерством охорони навколишнього природного середовища та охорони здоров'я України.

Важливо знати, що в тих випадках, коли з об'єктивних причин встановлення ГДВ для конкретного населеного пункту неможливе, тоді встановлюються тимчасові узгоджені нормативи викидів (ТУВ). При такій ситуації застосовуються засади поетапного зниження обсягів забруднюючих речовин, що викидаються (надходять) в атмосферне повітря. На час реалізації заходів, що забезпечують дотримання нормативів ГДВ, певні підприємства, установи тощо, які мають стаціонарні джерела забруднення, повинні розробити та узгоджувати з місцевими адміністраціями і представляти до відповідних органів проекти нормативів ТУВ та плани поетапного зниження цих викидів з встановленими нормативами.

Слідчий має знати, що з метою забезпечення охорони стану і складу атмосферного повітря ст. 11 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» встановлена дозвільна система регулювання викидів у атмосферне повітря, що породжує відповідні правові наслідки [3]. Необхідно знати, що викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами можуть здійснюватися після отримання

дозволу, який видається територіальним органом Міністерства охорони навколишнього природного середовища за погодженням з територіальним органом міністерства охорони навколишнього природного середовища України. Такий дозвіл представляє собою офіційний документ, який надає право підприємствам, установам, організаціям та громадянам – суб'єктам господарювання експлуатувати об'єкти з яких надходять в атмосферне повітря засоби забруднення (забруднюючі речовини або їх суміші) за умови дотримання ГДВ та вимог до виробничих процесів у частині обмеження викидів забруднюючих засобів (речовин і сумішей) протягом визначеного в дозволі терміну.

Необхідно звернути увагу на, те, що у відповідності зі ст. 5 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» рівні впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря, вимоги щодо їх скорочення встановлюються також відповідним дозволом на ґрунті затверджених нормативів (їх порядок розроблення, видачі та оплати робіт, пов'язаних з видачею дозволів на рівні впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря, та обліку установ, підприємств, організацій та громадян – суб'єктів господарювання, які отримали такі дозволи, встановлюються Кабінетом міністрів України).

Особа, що проводить досудове слідство, має знати, що дозвіл на експлуатацію устаткування з визначеними рівнями впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря – є офіційним документом, який дає право відповідним суб'єктам господарювання експлуатувати як старе, так і нове устаткування (за умови дотримання нормативів ГДВ фізичних та біологічних факторів протягом визначеного в дозволі терміну). Ці суб'єкти, зобов'язані заздалегідь розробити та погодити спеціальні заходи щодо охорони атмосферного повітря відповідно до ст. 15 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [8]. У разі ж виникнення надзвичайних екологічних ситуацій ці суб'єкти зобов'язані повідомити про це органи, які здійснюють державний контроль у галузі охорони атмосферного повітря, та вжити заходів до охорони атмосферного повітря і ліквідації причин і наслідків такого забруднення [8].

Чинне законодавство України містить правові приписи, спрямовані на регулювання діяльності, яка впливає на погоду і клімат. Зазначена діяльність, що спрямована на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях може бути дозволена підприємствам, установам, організаціям та громадянам – господарюючим суб'єктам тільки за дозволами, виданими спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони

навколишнього природного середовища або його територіальними органами за погодженням з Міністерством охорони здоров'я або його територіальними органами.

Чинне законодавство забороняє проектування, виробництво та експлуатацію транспортних та інших пересувних засобів і установок, вміст забруднюючих речовин у відпрацьованих газах яких перевищує нормативи або рівні впливу фізичних факторів. На це має звернути увагу слідчий, тощо.

Особа, що проводить досудове слідство зобов'язана знати, що в сфері охорони атмосферного повітря встановлюються: нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря; нормативи гранично допустимих впливів забруднюючих речовин стаціонарних джерел; нормативи гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел; нормативи вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел; технологічні нормативи допустимого впливу забруднюючих речовин (ст. 5 Закону України «Про атмосферне повітря») [8]. Порядок розроблення та затвердження цих нормативів встановлюються Кабінетом Міністрів України. У контексті зазначеного слідчий повинен мати чітке уявлення стосовно, зазначених нами нормативів: 1) нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря, запобігають виникненню небезпеки для життя та здоров'я людини і стану навколишнього природного середовища від впливу шкідливих чинників атмосферного повітря. Так, відповідно до ст. 6 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» до них відносяться: а) нормативи якості атмосферного повітря; б) гранично допустимі норми впливу акустичного, електромагнітного, іонізуючого та інших фізичних факторів і біологічного впливу на стан атмосферного повітря населених пунктів [8].

Стосовно нормативу якості атмосферного повітря, то потрібно знати, що він є критерієм, який відображає гранично допустимий (поріг) максимальний зміст забруднюючих речовин в атмосферному повітрі і за якого відсутній негативний вплив на життя та здоров'я людини і навколишнє природне середовище. Натомість гранично допустимі рівні акустичного, електромагнітного, іонізуючого впливу на атмосферне повітря відображають гранично допустимий максимальний рівень впливу зазначених факторів на атмосферне повітря, за якого відсутній шкідливий вплив на життя і здоров'я людини або на навколишнє природне середовище. Щодо нормативу гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел, то вони встановлюються для кожного стаціонарного джерела акустичного, електро-

магнітного, іонізуючого та інших фізичних і біологічних факторів на рівні, за якого, зазвичай, фізичний та біологічний вплив усіх джерел у певному районі з урахуванням перспективи його розвитку в період дії встановленого нормативу не приведе до перевищення нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря (порядок розроблення і затвердження розкритого нами нормативу, визначений постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. зі змінами і доповненнями [28]).

Крім того, чинним законодавством, передбачені наступні нормативи: 1) норматив вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувного джерела – це гранично допустима кількість забруднюючої речовини у відпрацьованих газах пересувного джерела, що відводиться в атмосферне повітря; 2) норматив гранично допустимого впливу забруднюючої речовини стаціонарного джерела – це гранично допустимий аналіз забруднюючої речовини або суміші цих речовин в атмосферне повітря від стаціонарного джерела викиду; 3) технологічний норматив допустимого впливу забруднюючої речовини – це гранично допустимий викид забруднюючої речовини або суміші цих речовин, який визначається у місці його виходу з устаткуванням тощо.

Крім того, слідчому в якості підготовки необхідно знати про загрози здоров'ю людей і відноsinам, що стосуються навколишнього природного середовища, про вплив хімічних речовин на організм, про захисні заходи тощо.

Спробуємо надати для слідчого, звичайно більш в загальних рисах, роз'яснення цих положень у зазначеному порядку.

Вплив хімічних речовин на організм. Шкідлива дія деяких речовин може проявлятися лише з істотним запізненням. Наприклад, якщо говорити про канцерогени, то латентний період хвороби може тривати від 15 до 30 років. Це може свідчити про те, що після того як пройшов зазначений час, майже неможливо доказати, що певна хвороба є результатом вдихання забрудненого атмосферного повітря. Взаємодія різних речовин з організмом людини передусім пов'язується з токсичними реакціями та отруєнням. Термін «токсичність» означає здатність речовини завдати шкоди здоров'ю людини й застосовується, як правило, по відношенню до хімічних речовин і фізичних факторів. Рівень токсичності переважно залежить від дози по відношенню до ваги тіла людини (мг на кг ваги) або до загальної площі поверхні тіла. Розрізняються гострі та хронічні інтоксикації. Токсичні речовини класифікуються за певною градацією – від надзвичайно до слабко отруйних. Токсичні

реауції можуть приводити до швидкої або повільної смерті. Залежно від дози та швидкодії токсину наслідки впливу токсичних речовин можуть бути подолані. Скажімо, можна ліквідувати інтоксикацію органічними розчинниками (ефіром, трихлорментаном тощо) або ж отруєння дво-окису вуглецю (наприклад, від вдихання диму), якщо вчасно ліквідувати джерело/токсин і надати жертві доступ до свіжого повітря або медичну допомогу. Проте деякі токсичні реакції завдають організму тяжку й не виправну шкоду.

У найбільш загальних рисах орієнтований перелік факторів забруднення атмосферного повітря в зв'язку з їх можливим впливом на рівень поширеності деяких класів: групи хвороб. Так, хвороби системи кровообігу можуть бути викликані забрудненням атмосферного повітря окисами сірки, окисами вуглецю, окисами азоту, фенолом, бензолом, метаном, сірчаними сполуками, сірководнем, етиленом, протиленом, бутиленом, жирними кислотами, ртуттю тощо. [287, с. 10]. Натомість хвороби нервової системи і органів чуття, психічні розлади можуть бути викликані: 1) природно-кліматичними умовами: швидкість зміни погоди, вологість, барометричний тиск, температурні фактори; 2) забрудненням атмосферного повітря окисами сірки, окисами вуглецю, окисами азоту, хромом, сірководнем, двоокисами кремнію, формальдегідом, ртуттю тощо [287, с. 11]. Також і хвороби органів дихання викликані можуть бути викликані: 1) природно-кліматичними умовами: швидкість зміни погоди, вологості, 2) забрудненням атмосферного повітря окисами азоту, окисами вуглецю, сірчаним альдегідом, фенолом, аміаком, вуглецем, двоокисом вуглецю, хлором, фторооксидантами, ртуттю тощо [287, с. 11]. Слід звернути увагу, що й хвороби органів травлення можуть бути викликані забрудненням атмосферного повітря сірководнем, сірководнем, окисом азоту, хлором, фенолом тощо. [287, с. 11]. Хвороби крові і кровоутворювальних органів можуть бути наслідком забруднення атмосферного повітря окисами сірки, окисами вуглецю, окисами азоту, вуглеводнем, оксигеном, сірко-воднем тощо [287, с. 12]. Утворені аномалії, хвороби ендокринної системи також можуть бути викликані забрудненням атмосферного повітря. Хвороби мочо-статевої системи, в тому числі патологія вагітності, можуть бути наслідками забруднення атмосферного повітря тощо [287, с. 12].

Захисні заходи. Здатність людського організму виправляти завдану йому шкоду доволі обмежена. Тому слід всіляко уникати контактів з забруднювачами (один грам перестороги краще, ніж кілограм лікування). Речовини можуть переноситися у вигляді часточок (наприклад, пил або наліплі до пилу механічні часточки), молекул газу (випари або гази),

крапель (наприклад, аерозолі, крапельні речовини – дощі тощо): таким чином можуть отруювати організм ззовні або проникати всередину.

Тут слідчий повинен передусім покластися на свої органи чуття (нюх, споглядання тощо). Іноді необхідно передусім подбати про власну безпеку (уникати вдихати отруйного повітря, отруйних речовин їх сумішей, захистити шкіру від прямого контакту, з ними, в разі потреби негайно помитися, прийняти душ, переодягтися тощо, а також звернутися за консультацією до кваліфікованого експерта-хіміка, до лікаря).

Дії слідчого до виїзду на місце події. Перед тим як виїхати на місце події, де відбулося забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря слідчий має провести низку підготовчих заходів. Перш за все з'ясувати в особи, що повідомила про факт вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України, основні відомості про цю подію. Це необхідно для прийняття попередніх заходів, що необхідно зробити на місці події. Зокрема, необхідно в'яснити: 1) хто вчинив злочин; 2) коли вчинений цей злочин; 3) де вчинений, досліджуваний злочин; 4) чому був вчинений такий злочин; 5) якими засобами було вчинено забруднення атмосферного повітря; 6) як було вчинено цей злочин; 7) хто є очевидцями цього злочину.

Отже перед виїздом на місце події забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря слідчий має встановити: 1) час, коли сталося забруднення атмосферного повітря, коли ця подія була виявлена, в якому місці, за яких обставин; 2) звідки поступила така інформація, хто заявив про подію чи є очевидці самої події тощо; 3) чи є потерпілі на місці події, або де вони знаходяться; 4) які існують загрози внаслідок забруднення атмосферного повітря; 5) тип, кількість, джерело забруднення, походження засобу забруднення та причина викиду забруднюючої речовини, матеріалу тощо; 6) суб'єктивні відчуття, наприклад, на запах, колір тощо; 7) інформація про підозрюваних тощо; 8) які заходи вжиті на даний момент, які служби, органи влади чи установи повідомлені про подію злочину. При підготовці до огляду місця події треба вирішити питання про участь у ньому відповідних спеціалістів. Необхідно також забезпечити готовність відповідних заходів криміналістичної техніки та інших засобів, необхідних для огляду місця події і отримання речових доказів щодо забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Крім того, слідчий перед виїздом на місце події: 1) має вжити заходи (через органи міліції або місцеву адміністрацію) щодо охорони місця події забруднення атмосферного повітря; 2) вжити заходів щодо безпеки громадян на ділянках, які межують з місцем події; 3) вирішити питання щодо транспортних

засобів, які необхідні для виїзду на місце події; 4) визначити коло осіб, які братимуть участь в огляді; 5) вирішити питання про запрошення понятих, особливо ц випадках, коли місцем події є віддалена місцевість тощо.

Якщо слідчий вважає за потрібне, він може запросити для участі в огляді потерпілого, який здатний допомогти з'ясуванню обставин події, а також надати допомогу у виявленні речових доказів тощо.

Щодо підготовчих заходів при розслідуванні справ зазначеної категорії, то слід також зазначити, що такі злочини вимагають негайного реагування. Для цього рекомендується вжити такі підготовчі заходи:

- скласти список важливих адрес, телефонів відповідних відомств і організацій, контрольних аналітичних установ, експертів, відповідних фахівців, які будуть необхідні при проведенні слідчих дій;

- підготувати заходи, що будуть необхідні для відповідних органів на випадок тривожного оповіщення, а в разі необхідності – і для евакуації людей, об'єктів, тварин, продуктів харчування, різних засобів тощо;

- мати наготові контрольно-вимірювальні прилади та технічні спорядження для збору, відбору, вилучення та забезпечення збереження речових доказових матеріалів (зразків, отриманих по забору проб атмосферного повітря тощо). Провести тренування в користуванні відповідними засобами;

- перевірити на придатність відповідне спорядження для огляду місця події та відбору зразків тощо.

Необхідно зазначити, що розслідування злочинів, передбачених ст. 241 КК України, значно складніше від решти злочинів, що не стосуються навколишнього природного середовища. Ці труднощі виникають тому, що при розслідуванні таких справ необхідно мати спеціальні знання, наприклад, в галузі хімії, фізики, біології, геології, технології, гідрології тощо. Ці знання необхідні через комплексний характер проблем, які постають перед слідчим органів внутрішніх справ. Перш за все тому, що виникає необхідність посилення персонального захисту людей, а, по-друге, через складність законодавства що стосується атмосферного повітря, та інших нормативів актів і нормативів стосовно атмосферного повітря.

З самого початку досудового слідства особі, що здійснює провадження у справі, необхідно вдатися до допомоги кваліфікованих фахівців зі спеціальними знаннями. Експерти і фахівці можуть подати корисні пропозиції та привернути увагу до реальних проблем, що дозволить ефективно провести досудове розслідування справ зазначеної категорії вже на самому його початку – на етапі огляду місця події.

В тому випадку, коли стане зрозуміло, що будуть потрібні певні дослідження (отримання лабораторних аналізів) або відповідні експертні висновки, то слідчий повинен запросити необхідного фахівця чи експерта. Після прибуття на місце події забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря слідчий повинен вжити таких заходів: 1) упевнитися в наданні допомоги потерпілому або потерпілим; 2) дати розпорядження працівникам міліції щодо опитування очевидців, відшукування свідків тощо; 3) усунути з місця події сторонніх осіб; 4) визначити функції кожного учасника огляду і роз'яснити їм їх права і обов'язки. Після закінчення цих дій слідчий приступає безпосередньо до огляду місця події.

Тільки в результаті огляду місця події, як ми зазначали вище, можна безпосередньо дослідити обстановку, з'ясувати важливі для розкриття даного злочину обставини, а саме: 1) об'єкт злочину (відносини, що забезпечать умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря); 2) предмет злочину – атмосферне повітря, яке забруднене; 3) засоби вчинення злочину; 4) дії; 5) наслідки злочину, джерела вчинення злочину тощо.

Як правило, слідчий приймає рішення щодо масштабів і обсягів досудових слідчих заходів на місці вчинення злочину (екологічної події). Саме тут знаходяться всі сліди, засоби тощо, за якими можна встановити основні, на наш погляд, обставини злочину, а отже вийти на осіб, що вчинили забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря. Місце, в якому було виявлено забруднення атмосферного повітря, часто не співпадає з місцем, де діяв злочинець або повинен був діяти при недбалості, тобто з джерелом вчинення злочину, як окремої ознаки об'єктивної сторони складу злочину забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря.

Поведінка слідчого та інших учасників на місці вчинення злочину забруднення атмосферного повітря: 1) не потрібно переставляти, торкатися жодних предметів, речовин, розчинів на місці вчинення злочину; 2) ємкість, контейнери, особи, що проводить огляд місця події злочину, повинна не допускати прямого контакту з засобами вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Важливо слідчому та іншим учасникам огляду місця вчинення злочину знати, що підходити близько до джерел забруднення може бути небезпечним для життя і здоров'я. Це може бути викликано тим, що тут можуть бути високотоксичні гази, суміші, вибухонебезпечні суміші. В таких або біля таких місць потрібно заборонити палити, користуватися радіопередавачами, запальничками тощо. Тут можна користуватися тільки спеціальним спорядженням. При

цьому завжди потрібно користуватися послугами фахівців. Потрібно мати бази даних про небезпечні речовини, та їх безпечного перевезеннях.

Отже, у відповідності з ч. 1 ст. 190 КПК України з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки вчинення злочину, а також інших обставин, які мають значення для справи, слідчий проводить огляд місцевості, приміщення, предметів та документів.

Слід зазначити, що огляд місця події злочинного забруднення атмосферного повітря відноситься до невідкладних і може бути приведений до порушення кримінальної справи (в цих випадках, при наявності для того підстав, кримінальна справа за ст. 241 КК України має бути, порушена негайно після огляду місця події) ч. 2 ст. 190 КПК України.

Згідно ч. 1 ст. 191 КПК України огляд місця події (забруднення атмосферного повітря) проводиться в присутності не менше двох понятих і, як правило, удень. Крім того, як ми вже зазначили вище, що слідчий може для участі в огляді запросити спеціалістів, не зацікавлених в результатах справ (ч. 2 ст. 191 КПК України).

Огляд місця події забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря має пізнавальну сутність. Він передбачає обрання методів, які визивають його послідовність. Для огляду місця події забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, як правило, застосовується фронтальний (лінійний) метод, оскільки це стосується значних площ та значної кількості речових доказів. Крім того, для огляду зазначеної події може бути застосований комбінований метод, залежно від тієї чи іншої ситуації огляду, а також речових доказів і слідів, які виявлені під час огляду.

Тактика огляду місця забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря проявляється у кількох послідовно здійснювальних стадіях: оглядовій, статичній і динамічній. Під час оглядової стадії слідчий визначає межі такого огляду, метод відповідно до ситуації, проводить фотозйомки. Фотографуючи місцевість, пошкоджену атмосферними викидами, слідчий або експерт повинен зробити серію знімків, які дадуть суду масу корисної інформації про те, як був учинений цей злочин. На фотознімках потрібно показати взаємозв'язки поміж різними об'єктами. Місце знаходження окремих предметів має бути добре видимим на тлі заднього плану, який можна безпомилково впізнати, фотографуючи місце події, слідчий не може заздалегідь з'ясувати значення кожного присутнього на ньому предмета чи речового доказу. Для того щоб найповніше охопити все місце злочину, слід зробити велику кількість фотознімків.

Стосовно фотографування загального плану, то необхідно зробити кілька фотознімків загального плану. Потрібно повертати фотоапарат за годинниковою стрілкою, доки не будуть зроблені чотири або п'ять знімків загального плану. Потрібно вибрати кілька окремих ракурсів, аби показати важливі елементи місця злочину.

З приводу фотографування речових доказів під час огляду місця події цього злочину, то слід зазначити, що при такому огляді виявляється прямий зв'язок тих чи інших предметів зі шкодою, завданою навколишньому природному середовищу. Якщо довжина такого предмета менше 15 см, то необхідно зробити два або три фотознімки. Спочатку потрібно зробити знімок крупним планом щоб одержати велике зображення самого предмета. Наступний знімок необхідно зробити на відстані двох метрів від предмета аби показати його в перспективі на тлі заднього плану. Крім того потрібно здійснити фотографування навколишнього оточення. Це свідчить про те, що місце вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України не слід розглядати як фізично обмежену територію, безпосередньо прилеглу до того об'єкта, якому завдана шкода. Характер цієї шкоди визначатиме й масштаби фотографування сусідньої округи з метою більш всеосяжного розуміння події, які призвели до злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

Які ж мають бути правила використання фотознімків як доказових матеріалів до протоколу огляду місця події злочину? Для того, щоб була прийнятність для суду зроблених фотознімків, слідчий має вжити цілу низку пересторог. Вони є наступними: 1) представлений на знімку об'єкт повинен мати істотне значення й пряме відношення до суті кримінальної справи; 2) фотознімок не повинен викликати у будь-якої особи ні упередженості, ні співчуття; 3) зображення на фотознімку не повинно мати жодних дефектів і викривлені (воно не повинно представляти у спотвореному вигляді зображене на ній місце чи предмет). Дефект може проявлятися в наступному: а) неправильна точка зйомки (обраний незвичний ракурс, слідчий може примітити одні деталі, одночасно підкреслити інші; б) перспектива (співвідношення масштабів може бути сильно спотворене неправильним співвідношенням між фокусною відстанню об'єктива та відстанню, з якої оглядається відбиток; в) тон (неправильна передача тону, а ж до повного затемнення зображення, може бути результатом маніпуляцій з експозицією, проявленням та добором фотопаперу).

Стосовно фотографічних даних, які мають бути у протоколі огляду і на фотознімках, то згідно з вимогами нашої правової системи, кожний фотознімок повинен супроводжуватися повним комплектом ідентифі-

каційних відомостей, які забезпечать кримінальну справу, а отже і суд наступною кримінальною інформацією: 1) відомості, що підтверджують прямий зв'язок фотознімка зі злочином, передбаченим ст. 241 КК України (конкретним); 2) ідентифікаційні дані фотографа; 3) відомості про місцезнаходження фотоапарата по відношенню до об'єкта зйомки; 4) дата і час виконання кожного знімка; 5) дані про освітлення та погодні умови під час зйомки; 6) відомості про тип і модель фотоапарата, яким робилися фотознімки, плівку та інше спеціальне фотографічне приладдя; 7) фокусна відстань об'єктива; 8) відомості про порядок зберігання відзнятої фотоплівки; 9) відомості про порядок проявлення плівки, друк відбитків і застосування спеціальних лабораторних методів; натомість і сам слідчий або експерт повинні добре знати всі ці відомості, та організувати появу технічного фахівця в суді.

Натомість статична стадія при огляді такого місця події має на меті без порушення певної обстановки, речових доказів тощо провести огляд. Слідчий повинен, при цьому перемішаючись по місцю, де забруднене атмосферне повітря, фіксувати свою увагу на певних об'єктах, які мають значення для злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

Найбільш відповідальною, на наш погляд, є динамічна стадія огляду досліджуваної події злочину. Під час огляду слідчий має зафіксувати всі сліди злочину, засоби вчинення злочину тощо. На цій стадії мають застосовуватися максимально технічні засоби, забір повітря, фіксування джерел забруднення атмосферного повітря. Тут же мають бути здійснені експрес-дослідження окремих речових доказів.

При взятті проб під час огляду місця події злочину потрібно дотримуватися основних засад взяття проб. Хоча як ми вже зазначали вище, що у випадках забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря далеко не завжди можна взяти проби, проте іноді речові докази все ж є можливими на місці вчинення злочину, а отже слідчий повинен знати порядок взяття проб. Майже завжди ці проби можна взяти лише протягом того нетривалого часу, доки ще триває порушення, і якщо не зібрати їх, вони будуть втрачені назавжди. Слід зазначити, що взяття проб механічних часток або моніторинг атмосферних викидів, тобто залпові проби вимагають спеціального обладнання та майстерності. Отже цим мають займатися досвідчені фахівці. Завдання ж слідчого – забезпечити прийнятність у суді всіх аналізів взятих проб або самих проб, як речових доказів, здатних підтвердити обвинувачення. Кожний крок при взятті проб повинен прискіпливо перевіритися. Слідчий має бути ретельним і пильним, знаючи про те, що його поведінка може бути поставлена під сумнів. Нічого не потрібно

при цьому спростовувати, все потрібно робити правильно. Усі проби та будь-які дані їх судової експертизи, перш ніж бути прийнятними як речові докази в судовому процесі, повинні відповідати таким критеріям: 1) ідентичності — обов'язковому підтвердженню того, що дана проба є саме тим, чим вона є за словами слідчого чи фахівця. Будь-які помилки чи навіть плутанина майже незмінно призводить до її відхилення. Слідчий має бути максимально уважним, маючи справу з великим числом проб, взятих у різних місцях; 2) чистоті — згідно з цим критерієм, проба повинна являти собою абсолютно точний з наукової точки зору зразок тієї чи іншої речовини (це фундаментальна засада всякого стандартного наукового методу); 3) недоторканністю — суд вимагатиме гарантій того, що від моменту взяття проби під час аналізів — а ж до представлення в суді не було жодних можливостей маніпулювати нею. Якщо така можливість буде доведена, тоді може бути поставлена під сумнів ідентичність і чистота самої проби.

Важливо слідчому звернути увагу на порядок взяття та протоколювання проб. Згідно зі ст. 195 КПК України протокол огляду складається з додержанням правил ст. 85 КПК України. В протоколі зазначають підстави для проведення цих дій, описують все, що було викладено, в тій послідовності, в якій це відбувалося, і в тому саме вигляді, в якому спостерігалось під час проведення дії. До протоколу додають відповідні схеми, фотознімки, плани, документи.

При реагуванні на випадки забруднення атмосферного повітря та їх досудового слідства переважна більшість проб береться або у вигляді часток, які осіли на різних предметах або рослинах, або у вигляді різних спалюваних матеріалів. Ці матеріали можуть бути твердими (покришки, резина, ізоляція дротів тощо) або рідкими (розчинники, бензин, керосин, нафтопродукти, хімічні відходи, хімічні покидьки тощо). Слідчий або експерт має неухильно застосовувати ті методи та обладнання, що рекомендовані для взяття проб даної речовини. Зрозуміло, що він повинен заздалегідь знати, які типи проб можуть знадобитися, і мати при собі відповідне спорядження. При цьому слідчий має неодмінно обговорити з тією лабораторією, де оброблятимуться проби, і з тим науковцем, який проводитиме експертизу. Слідчий повинен одержати спеціальне спорядження та інструкції щодо відповідних наукових методів відбору та обробки проб. Крім того лабораторія повинна забезпечити його відповідними офіційними пломбами для кожного типу контейнерів і рекомендаціями щодо їх маркування та транспортування, а ще забезпечити цю слідчу дію своїм фахівцям (для більшої достовірності).

Порадившись із регулятивними органами слідчий може одержати інформацію про ті хімічні сполуки, що викидаються в атмосферне повітря, про фізичні процеси, які спричиняють ці викиди, та відомості про перебіг дотримання підприємством вимог чинного законодавства в зазначеній сфері. Слід зазначити, що технічні експерти можуть надати цінні поради щодо відбору проб та інших можливостей судової експертизи. З метою демонстрування наслідків такого забруднення цілком можливе застосування комп'ютерного моделювання, проте для цього потрібні відомості, про стан атмосферного повітря над даною місцевістю.

Стосовно фіксування джерела забруднення атмосферного повітря під час огляду місце події, то слідчому необхідно знати, що неконтрольовані викиди часто характеризуються за властивостями (наприклад, корозійні) і за назвами сполук, які входять до описаних вище основних категорій забруднювачів. Такі сполуки, як аміак, тобто певна форма азоту, або олеум – комерційна форма сірчаної кислоти, – широко застосовуються в різних галузях індустрії й належить до типових речовин, які потрапляють в атмосферне повітря внаслідок аварій на виробництві. Чітко ідентифікувати джерело забруднення атмосферного повітря можливо або важко, або зовсім неможливо. Саме через це іноді доводиться закривати справи стосовно забруднення атмосферного повітря шкідливими речовинами. Наприклад, якщо таке забруднення сталося, де є лише одне джерело – скажімо паперово-целюзна фабрика, тоді з ідентифікацією не буде жодних проблем. Проте чимало випадків забруднення атмосферного повітря трапляється, де є багато шкідливих підприємств з кількома джерелами шкідливих викидів і потерпілі страждають від цілого комплексу різних забруднювачів з різних джерел, то тут виникають труднощі.

Тому слідчий при огляді місця події і пошуку джерела забруднення атмосферного повітря повинен покладатися не стільки на слова потерпілих, скільки на власні органи чуття під час огляду місця події. Обхід периметру місця події, послідовне вилучення можливостей походження викидів з прилеглих ділянок або споруд, реагування на запахи, врахування погодних умов, і топографічних особливостей місцевості – все це і дає можливість виявити джерело забруднення (це стосується стаціонарних джерел). В тому ж випадку, коли виявлені кілька потенційних джерел забруднення, тоді необхідно залучити на допомогу технолога, здатного точно встановити таке джерело шляхом аналізів та застосування спеціальної наукової літератури (це стосується випадків хронічного джерела регулярних викидів). Іноді буває недостатньо лише виявити підприємство-забруднювача, а ще необхідно

встановити зв'язок атмосферного викиду з конкретним виробничим процесом або з роботами на його території. З цією метою необхідно ознайомитися з журналами чергувань інструкціями та іншими документами центральних диспетчерських пунктів підприємств, де збирається інформація з управління, контролю всіма виробничими процесами все це має бути описане в протоколі огляду місця події.

Тактика огляду має пізнавальну діяльність, яка розглядається як своєрідна логіка огляду. До структури такої пізнавальної діяльності під час огляду місця події забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря входять такі елементи: 1) речові ознаки злочину, що є в полі зору слідчого; 2) версії про механізм вчинення злочину, що розслідується; 3) уявна модель події забруднення атмосферного повітря; 4) формулювання суджень про обставини і сліди, які повинні мати місце, якщо відтворена модель є вірною.

Виявлений у процесі огляду об'єкт (наприклад, засіб забруднення) спочатку аналізується з точки зору розуміння як субстанція і яке він має призначення. Аналіз в подальшому спрямовується на виявлення в об'єкті таких ознак, які свідчать про його використання в події злочину. Цей етап дозволяє виявити зв'язки певного об'єкта з подією злочину і тим самим встановити коло обставин, що мають значення для здійснення пізнання в розслідуванні злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

Місце події злочину є обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

В тому випадку, коли подія злочину має дійсне відображення, то у слідчого немає сумніву щодо характеру дії осіб, які причетні до забруднення атмосферного повітря. Достатній обсяг інформації дає змогу уявити дійсність події. Таке становище характерне для забруднення атмосферного повітря.

При дійсному відображенні події злочину (забруднення атмосферного повітря) система тактичних прийомів охоплює: 1) зіставлення первинних даних і обстановки місця події з метою виявлення слідів досліджуваного злочину; 2) аналіз окремих слідів на місці події; 3) моделювання події забруднення атмосферного повітря.

Як ми вже зазначили, слідчий перед виїздом на місце події має певну інформацію про характер події. Мета першого тактичного прийому полягає у виявленні якомога більше слідів і речових доказів та визначенні належності вказаних доказів.

Другий тактичний прийом має на меті аналізувати такі ознаки та властивості предметів і слідів: 1) час виникнення їх на місці події; 2) зв'язки об'єктів з даним місцем; 3) можливість виявлення слідів тощо.

Моделювання дозволяє виявити факти та певні невідповідності.

Основна функція слідчого на місці події – здійснити фіксацію результатів огляду місця події. Основним способом фіксації результатів огляду місця події забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря є складання протоколу. Способами фіксації також є складання планів (схематичних чи масштабних), фотозйомка та відеозапис.

Як ми вже зазначали вище, що огляд місця події і протокол складаються у відповідності зі ст. 190, 191 КПК України [302, с. 220]. Складання такого протоколу вимагає додержання певних вимог. Протокол має бути повним, містити детальний опис окремих слідів, інших обставин злочину. Такий огляд, як ми вже зазначали, може бути проведений як до порушення кримінальної справи стосовно забруднення атмосферного повітря або після порушення кримінальної справи за діяння, передбачене ст. 241 КК України. В тому випадку, коли такий огляд щодо вказаного діяння був проведений у невідкладному випадку до порушення кримінальної справи, то в цих випадках у відповідності з ч. 2 ст. 190 КПК України, при наявності для того підстав, кримінальна справа порушується негайно після огляду місця події [302, с. 218]. Про результати огляду слідчий має скласти протокол. Огляд місця події проводиться, як зазначалося вище, в присутності не менше двох понятих і, як правило, удень. Слідчий може запросити для участі у справі зазначеної категорії спеціалістів або експертів, не заінтересованих в результатах справи. В такому протоколі повинні бути зазначені: місце і дата його складання; посади і прізвища осіб, що проводять дію; прізвища осіб, що брали участь в огляді місця події, адреси цих осіб; роз'яснення їх прав і обов'язків; зміст проведення такого огляду, час його початку і закінчення; всі істотні для справи обставини, виявлені при огляді події.

При огляді місця події забруднення атмосферного повітря роз'яснюють також всім зазначеним вище особам, що беруть участь в огляді, право робити зауваження з приводу проведення огляду, які підлягають обов'язковому занесенню до протоколу (ст. 127, 1281 КПК України) [302, с. 162, 166–167].

В описовій частині протоколу даються відомості про предмет огляду (атмосферне повітря, що забруднене), його місцезнаходження, особливості, виявлені сліди, засоби вчинення злочину, наслідки, які виявлені при забрудненні водного об'єкта, а також про застосовані науково-технічні засоби. Все зазначене має слідчим детально описуватись. Зокрема, точки відбору проб повітря і речовин, кількість проб, аналізи на місці, проведення зйомки, ескізів.

У заключній частині зазначається, що саме додається до протоколу, зауваження понятих та інших учасників з приводу огляду та фіксації його результатів. Підписують протокол слідчий, поняті та інші учасники огляду. До цього протоколу, як ми вже зазначали вище, можуть додаватися плани, схеми, креслення, фотографії, відеокасети. Вилучені предмети, засоби треба правильно упакувати й опечатати. На упаковках або на прикріплених до них бірках вказується: найменування кримінальної справи, назва предмета, місце і дата його вилучення, посада і прізвище слідчого, який проводив огляд, підписи його понятих. У протоколі зазначається вид печатки і текст відтиску печатки.

Для розслідування зазначених видів злочинів (справ) має значення специфіка їх криміналістичної характеристики, яка визначається особливостями складоутворення, особливостями діяння забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, наслідків, які описані в диспозиції ч. 2 ст. 241 КК України (слідів злочину), їх локалізація тощо.

Особливості основних елементів криміналістичної характеристики злочину, передбаченого ст. 241 КК України, полягає в тому, що:

- злочинна поведінка – діяння (дія або бездіяльність) службових, неслужбових або приватних осіб, які вчинили забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря (осіб, що відповідають за очисні споруди або хоч і не відповідають, але забруднюють атмосферне повітря), пов'язані або мають наслідком утворення певних комплексів слідів;

- факти про вчинення забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря відображають в документах, наказах, розпорядженнях (письмових або усних), зокрема про зміну режиму роботи очисних споруд, установок, про доручення на обслуговування таких споруд, установок некомпетентним працівникам, які були безпосередньою причиною настання наслідків, або створили загрозу небезпеки здоров'ю, життю людини або довкіллю;

- вчинення діяння із застосуванням засобів і джерел та настання наслідків, які зазначені в ч. 2 ст. 241 КК України;

- невжиття зацікавленими особами заходів до повідомлення щодо забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, що призвело до наслідків, передбачених ч. 2 ст. 241 КК України;

- своєрідність атмосферного повітря і знаходження слідів забруднення їх поширеності й стійкості або їх швидкому зникненню.

У процесі планування розслідування необхідно з'ясувати обставини, що окреслені в ст. 64 КПК України, і конкретизувати їх ознаками

складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, а також криміналістичною характеристикою цього виду злочинів. Стосовно розслідування злочинів цієї категорії такими обставинами є: 1) яка місцевість зазнала забруднення атмосферного повітря; 2) в чому саме виявилось забруднення; 3) які наслідки сталися в результаті забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря; 4) чи містить дане діяння ознаки злочину, передбаченого ст. 241 КК України; 5) місцезнаходження безпосереднього джерела забруднення; 6) час забруднення та настання наслідків; 7) хто винний в цьому діянні.

При вирішенні питання про достатність підстав для порушення кримінальної справи за ознаками злочину, передбаченого ст. 241 КК України, та під час проведення досудового слідства необхідним є знання стандартів стосовно атмосферного повітря, які мають встановлюватися у кожній кримінальній справі зазначеної категорії.

У разі необхідності слідчий проводить перевірочні дії шляхом відібрання пояснень від окремих громадян або службових осіб, витребування документів (ст. 97 КПК України) [302, с. 131–132] з метою визначення підстав для порушення кримінальної справи за ознаками складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Кожний досвідчений слідчий добре обізнаний з різними методами збору усних свідчень і зізнань. Крім того, кожний слідчий мусить чітко знати правові вимоги, які повинні виконуватись з тим, аби одержані в такий спосіб зізнання були прийнятними для суду. Для цього необхідно ознайомити допитуваного з положенням ст. 59, 63, 64 Конституції України. З метою забезпечення об'єктивності і неупередженості при проведенні досудового слідства слідчий має перейти до з'ясування конкретних деталей того, що трапилось, і хто в цьому винен. Опитування слід запланувати так, аби в результаті з'ясувати, чи було забруднення атмосферного повітря наслідком непередбаченого збігу обставин, чи закономірним наслідком чиєїсь необережності або умисних дій. Якщо так, то чи необхідно порушувати кримінальну справу, і якщо так, то кому пред'явити обвинувачення.

При розслідуванні зазначених злочинів можуть виникати типові слідчі ситуації залежно від джерела відомостей, що надійшли в правоохоронні органи про забруднення атмосферного повітря: 1) від служб або постів екологічного контролю; 2) обґрунтовані заяви від громадян, повідомлення від організацій або установ тощо.

У першій ситуації органи екологічного контролю або екологічні пости мають у своєму розпорядженні дані про факти забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря та наслідки таких діянь, що зафіксовані за допомогою відповідних приладів,

а також документально. У таких випадках слідчий висуває версії щодо конкретного джерела забруднення і особи, відповідальної за дотриманням відповідних правил; причини порушень, які були допущені, механізму події та її наслідків. Для вказаної ситуації необхідний такий комплекс дій: 1) огляд місця події; 2) огляд очисних споруд; 3) огляд документів; 4) допит свідків; 5) допит потерпілих; 6) призначення експертиз; 7) допит підозрюваних і обвинувачених тощо.

У другій ситуації сутність події та наслідки не завжди очевидні. У цьому випадку висуваються версії про сам характер події: чи мало місце забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря. При цьому важливого значення набувають перевірочні дії слідчого, що складаються з витребування документів (від службових осіб, органів екологічного контролю тощо), а також з відібрання пояснень у службових осіб або окремих громадян. У випадках, що не терплять зволікань, можливий огляд місця події до порушення кримінальної справи (ч. 2 ст. 190 КПК України) [302, с. 218].

Огляд місця події, очисних споруд у справах про забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря може проводитись як невідкладна слідча дія у випадках виявлення очевидних ознак забруднення чи настання шкідливих наслідків, передбачених ч. 2 ст. 241 КК України. В інших випадках огляд місця події проводиться після опитування очевидців та інших осіб, огляду відповідних документів, завдяки чому особа, яка проводить огляд, одержує інформацію про розслідувану подію.

Місцем події може бути певна місцевість забруднення атмосферного повітря, як ми вже зазначали вище та ще раз акцентуємо не цьому увагу.

При підготовці до огляду треба вирішити питання про участь у ньому відповідних спеціалістів, біологів, лікарів санепідемстанції, інженерів очисних споруд та ін. Тільки в результаті огляду місця події можна безпосередньо дослідити обстановку, з'ясувати важливі для розкриття справи обставини, а саме: 1) джерела (осередки) забруднення атмосферного повітря; місця викидів шкідливих речовин; 2) зону забруднення, напрямки його поширення; 3) чинники, що вплинули на поширення забруднення атмосферного повітря; 4) наслідки забруднення; 5) сліди забруднення атмосферного повітря.

Огляд місця події, що здійснюється у напрямку поширення забруднення, дозволяє встановити значне коло свідків даного діяння. У разі, коли огляд є невідкладною слідчою дією, перш за все необхідно здійснити заходи щодо з'ясування причин та наслідків забруднення тощо.

Залежно від особливостей вихідних даних слідчий визначає приблизні межі огляду, окремі вузли місця події; напрямок огляду. Якщо відоме джерело забруднення, починати огляд краще з місця його розташування, а далі прямувати шляхом розповсюдження ознак забруднення. Якщо джерело відомо приблизно (за наявності, наприклад, кількох підприємств на вказаній території, що викидають забруднюючі речовини або їх суміші), огляд можна розпочати із зони проявів наслідків забруднення. Відбір проб із забруднюючою речовиною та проведення експрес-аналізу дозволить встановити джерело забруднення, яке необхідно негайно оглянути.

Для фіксації даного огляду, як ми вже зазначали, необхідно проводити фотографування з обов'язковим застосуванням орієнтуючої зйомки для відображення просторової протяжності місця події, взаєморозташування джерел і місця забруднення з ознаками наслідків такого порушення. На схемах (планах) місця події має бути позначене взаємне розташування об'єктів, що оглядаються, з вказівкою джерел й осередків забруднення, місця взяття проб, для чого слід зробити кольорову розмітку шляхів поширення забруднення.

Огляд документів при досудовому розслідуванні кримінальної справи стосовно іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Документи можуть бути оглянуті (у відповідності зі ст. 191 КПК України) за місцем їх знаходження або, коли їх необхідно детально вивчити та співставити дані, що в них містяться, забезпечити їх цілісність від змінення або знищення з боку зацікавлених осіб, вони мають бути вилучені (проведена їх виїмка) [302, с. 220]. До таких документів можуть належати: 1) документація на очисні споруди; 2) документи про права обов'язки осіб, відповідальних за дотримання правил стосовно очистки та викидів; 3) журнали чергових службових осіб різних підприємств, які можуть бути відомостями про джерела забруднення атмосферного повітря; 4) журнали обліку виробничих відходів; 5) транспортні документи на перевезення відходів виробництва. Це, зокрема, наряди, накладні, дорожні листи тощо; 6) документи про прийняття відходів; 7) документи про експлуатацію промислових, сільськогосподарських та інших підприємств та дозволи на викид в атмосферу речовин; 8) документи, що містять відомості про встановлені дефекти, поломки, ремонти очисних, уловлюючі пристроїв тощо; 9) документи щодо перевірок та контролю відповідних систем, що впливають на забруднення атмосферного повітря.

Зазначений огляд сприятиме встановленню фактичних обставин, що є доказами наявності об'єктивних і суб'єктивних ознак злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

У відповідності зі ст. 65 КПК України доказами в кримінальній справі, а в нашому випадку у справі забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, є всякі фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання та слідчий встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані у зазначеній категорії справ встановлюються: 1) показаннями свідків; 2) показаннями потерпілих; 3) показаннями підозрюваного; 4) показаннями обвинуваченого; 5) висновком експерта; 6) речовими доказами; 7) протоколами слідчих дій; 8) іншими документами.

Сучасна методологія доказування у кримінальному процесі не допускає прийняття процесуальних рішень у відсутності доказів. Під поняттям «доказу» в кримінальному процесі переважна більшість вчених розуміє органічну єдність фактичних даних та їх процесуальних джерел, що має для всіх суб'єктів кримінального процесу єдине правове значення для встановлення обставин предмета доказування (ст. 23, 64 КПК України) [302, с. 41, 89]. Причому фактичні дані характеризують змістовний бік доказу, а їх процесуальне джерело характеризує доказ із боку кримінально-процесуальної форми [281, с. 198]. Ці положення також притаманні справам щодо забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря.

Під «фактичними даними» вірно, на наш погляд, розуміють не самі факти об'єктивної дійсності, які приєднати до справи неможливо, а відомості про них. Фактами для суб'єкта доказування стають тільки ті події та явища об'єктивної дійсності, які він сам виділив за їх зв'язок із вчиненням злочином (в нашому випадку – зі злочином, передбаченим ст. 241 КК України), і вони здатні або підтверджувати, або спростувати обставини предмета доказування [281, с. 199].

У ч. 2 ст. 65 КПК України наводиться вичерпний перелік процесуальних джерел.

Загальним спрямуванням допиту незалежно від особи, яку допитують, є встановлення факту вчинення злочину забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря, причин та обставин такого діяння, його наслідків (стосовно ч.2 ст. 241 КК України), осіб, що вчинили такий злочин, ступеня їх вини, можливості відвернення такого діяння.

Допит свідків. У відповідності зі ст. 68 КПК України як свідок може бути викликана особа, про яку є дані, що їй відомі обставини, які відносяться до справи [302, с. 95]. Свідок може бути допитаний про обставини, які підлягають встановленню по даній справі, в тому числі

факти, що характеризують особу обвинуваченого або підозрюваного та його взаємовідносини з ним (ст. 68 КПК України) [302, с. 95].

Не можуть бути доказами дані по справі щодо забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, повідомлені свідком, джерело яких невідоме (ч. 2 ст. 68 КПК України) [302, с. 95]. Якщо ж показання свідка базуються на повідомленні інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані. Це ж стосується справ про злочини, передбачені ст. 241 КК України.

Залежно від ступеня інформованості про обставини забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря, свідків поділяють на декілька груп. Перш за все це службові або інші особи, які повідомили про факти виявлення забруднення атмосферного повітря, до яких належать: 1) працівники відповідних інспекцій, яким стало відомо про порушення законодавства, що стосується атмосферного повітря; 2) працівники відповідних санітарно-епідеміологічних служб, які зареєстрували захворювання тваринного світу; 3) особи, які опинилися в районі забруднення атмосферного повітря; 4) працівники, які брали участь в усуненні наслідків забруднення тощо.

До другої групи свідків відносять: 1) осіб, які тим чи іншим чином спостерігали факт викиду шкідливих речовин в атмосферне повітря і можуть вказати джерело забруднення (як ознаку об'єктивної сторони досліджуваного злочину); 2) осіб, пов'язаних з виробничим процесом та роботою очисних споруд. Це ті свідки, які можуть повідомляти дані про причини виходу з ладу очисних споруд чи систем або про їх неправильне, некваліфіковане використання, про порушення правил вивезення або знешкодження шкідливих відходів. Під час розслідування можуть бути допитані як свідки особи, які брали участь у відомчому розслідуванні, поняті, спеціалісти, технічні помічники тощо.

Як свідок особа про забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря може бути допитаною лише після порушення кримінальної справи. Процесуального статусу свідка така особа набуває з моменту виклику її для допиту у визначеному законом порядку (ст. 166 КПК України).

Згідно зі ст. 69¹ КПК України свідок має право: 1) давати показання рідною мовою або іншою мовою, якою він вільно володіє, і користуватися допомогою перекладача; 2) заявляти відвід перекладачу; 3) знати у зв'язку з чим і по якій справі він допитується; 4) власноручно викладати свої показання у протоколі допиту [302, с. 97]; 5) мати захисника своїх прав (ст. 59 Конституції України).

У відповідності зі ст. 70 КПК України особа, яка викликана як свідок, зобов'язана з'явитися в зазначене місце, час і дати правдиві показання про відомі їй обставини справи [302, с. 98]. Іншими словами, важливо з показань свідка отримати відомості про обставини, які підтверджують об'єктивні й суб'єктивні ознаки складу злочину, передбаченому ч. 1 та ч. 2 ст. 241 КК України тощо.

Ч. 2 ст. 241 КК України одним із серйозних наслідків вчинення цього злочину визначає спричинення захворювання людей. Це передбачено у спричиненні інших тяжких наслідків. У відповідності зі ст. 72 КПК України в таких випадках з'являється потерпілий [302, с. 99]. Потерпілий в указаній справі зобов'язаний з'явитися за викликом особи, яка проводить досудове слідство.

Потерпілий може бути допитаний про обставини, які підлягають встановленню по справі зазначеної категорії, в тому числі про факти, що характеризують особу обвинуваченого або підозрюваного, та його взаємовідносини з ним (звичайно якщо це йому відомо). Не можуть бути доказами повідомлення потерпілим, дані по справі стосовно незаконного забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, джерело яких невідоме.

Якщо потерпілий не з'явиться без поважних причин, слідчий має право застосувати привід у порядку, передбаченому ст. 135 і 136 КПК України.

Не всі випадки забруднення атмосферного повітря приводять до безпосереднього заподіяння шкоди здоров'ю людей (захворювання людей, наслідки забруднення можуть бути виявлені лише через значний час). У зв'язку з цим під час підготовки до допиту потерпілого особи, що проводить досудове слідство справи за діяння, передбачене ст. 241 КК України, необхідно використовувати дані, що містяться в історії хвороби потерпілого, висновок медико-санітарної експертної комісії (МСЕК), судово-медичного експерта. Під час допиту з'ясовуються факти перебування потерпілого у місцях, де знаходиться атмосферне повітря, забруднене речовинами, шкідливими для життя і здоров'я людей, тощо, відстань до цих місць тощо.

З одного боку, дані, що повідомлені потерпілим, можуть відіграти важливу роль у встановленні обставин, що підлягають доказуванню, а з іншого – потерпілий є таким учасником процесу, який має власний інтерес у справі. Він відстоює свої процесуальні права в кримінальному процесі стосовно справи досліджуваної категорії. Тому його показання мають важливе значення.

Допит потерпілого повинен проводитися на підставі вимог, зазначених у ст.ст. 166–171 та в ст. 308 КПК України. На допит як потерпілий, може бути викликана лише особа, яка постановою органів досудового слідства визнана потерпілою. Зміст показань потерпілого у справі про забруднення атмосферного повітря має певні особливості. Вони в більшості випадків пов'язані з обставинами злочинного посягання (місцем, часом, способами, засобами вчинення злочину, особою, що його вчинила, тощо). Значним може бути і обсяг відомостей про фактичні обставини справи, які відомі лише потерпелому і особі, що вчинила злочин, передбачений ч. 2 ст. 241 КК України.

Тактовність поведінки особи, яка проводить допит, має велике значення при допиті потерпілого, оскільки не можна забувати про те, що саме йому заподіяно шкоду досліджуванним злочином. Потерпілий також згідно ст. 59 Конституції має право мати захисника своїх справ.

Допит обвинувачених (підозрюваних). Підготовка до допиту цих осіб вимагає ознайомлення слідчого з даними, що стосується законодавства в сфері охорони атмосферного повітря та стандартів (наприклад, з технічною документацією про роботу очисних споруд, положеннями, інструкціями, наказами про права і обов'язки осіб, які відповідають за очисні споруди і системи, усунення шкідливих наслідків, тощо). Особливу увагу слідчий повинен приділити дослідженню технічної документації на очисні споруди, а також технічної документації, в якій зареєстровані аналізи атмосферного повітря, що викидаються у разі необхідності – проектної документації на очисні споруди і системи. При цьому потрібно систематизувати матеріали справи стосовно забруднення атмосферного повітря, протоколи оглядів, матеріали відомчого розслідування, протоколи допитів свідків та потерпілих, висновки експертиз тощо.

Підготовка до допиту у зазначеній категорії справ передбачає також вивчення особи обвинуваченого, його ставлення до його службових обов'язків, рівень професійної підготовки за профілем роботи, пов'язаною з роботою очисних споруд. Слід мати на увазі, що суб'єктами злочину, передбаченого ст. 241 КК України, можуть бути службові особи (зокрема, директор, головний інженер, головний технолог, начальник цеху, начальник дільниці, майстер цеху тощо), а також інші особи, які безпосередньо відповідають за встановлення та експлуатацію очисних споруд, або які виношують різноманітні роботи, пов'язані з транспортуванням відходів виробництва, або утилізацію, або приватні особи, які з тих чи інших причин вчинили забруднення атмосферного повітря. При підготовці до допиту необхідно систематизувати докази щодо кожного обвинуваченого, а також вирішити питання про послідовність допиту, якщо обвинувачених двоє або більше.

При допиті обвинуваченого (підозрюваного) необхідно з'ясувати обставини, що призвели до забруднення атмосферного повітря, мотиви, з яких сталося таке забруднення. Крім того, встановити осіб, які брали участь у викиді забруднюючих речовин і у зв'язку з цим встановити роль кожного з учасників такого технологічного процесу згідно зі службовими обов'язками; форми і контролю за їх діями та як він здійснювався.

У відповідності зі ст. 73 КПК України підозрюваний може давати показання з приводу обставин вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України, що стали підставою для його затримання або застосування запобіжного заходу, а також з приводу всіх інших відомих йому обставин по вказаній справі та мати захисника своїх прав (ст. 59 Конституції).

Показання підозрюваного підлягають перевірці. Визнання підозрюваним своєї вини може бути покладено в основу обвинувачення лише при підтвердженні цього визнання сукупністю доказів, що є в справі.

Особливістю показання підозрюваного є те, що вони можуть бути отримані в стадії досудового слідства у справі протягом десяти днів з моменту появи в процесі підозрюваного. Підозрюваний з'являється в тій ситуації, коли слідчий орган та орган дізнання мають у своєму розпорядженні дані, що дають підстави підозрювати особу у вчиненні злочину, передбаченому ст. 241 КК України.

У відповідності зі ст. 74 КПК України обвинувачений може давати показання по пред'явленому йому обвинуваченні, а також з приводу всіх інших відомих йому обставин у справі і доказів, що є у справі [302, с. 100–101]. Це також стосується й обставин справи стосовно атмосферного повітря. Процесуальне положення обвинуваченого, як учасника кримінально-процесуальної діяльності, у справі із забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря має специфічну природу, оскільки ця особа може бути визнана винною і піддана покаранню.

Для обвинуваченого по вказаній справі передбачений не обов'язок, а право давати показання. При особливій заінтересованості обвинуваченого в результатах справи передбачається добровільність дачі ним показань. Показання обвинуваченого стосовно зазначеної категорії справ мають стосуватися фактичних обставин, що можуть підтвердити об'єктивні і суб'єктивні ознаки складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

Відтворення обстановки і обставин події. В тому випадку, коли необхідно перевірити, чи мало змогу виникнути забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря, розвинути або

припинитися за певний відрізок часу, залишивши відповідні сліди, іноді виникає потреба у проведенні слідчої дії (слідчого експерименту). При цьому необхідно мати на увазі, що слідчий експеримент проводиться з дотриманням правил безпеки лише для перевірки явищ, реконструкція яких необхідна для з'ясування окремих обставин події. Позитивні результати можуть бути отримані шляхом перевірки, уточнення показань обвинуваченого на місці події.

Призначення судових експертиз. Розслідування справ стосовно забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря вимагає дослідження широкого кола питань, що належать до різних галузей знань. У методиці розслідування зазначених справ складається схема типових експертиз, серед яких центральне місце має посісти судово-екологічна експертиза. Ця експертиза є по суті комплексним дослідженням, що здійснюється спеціалістами в галузі екології разом з експертами-медиками, біологами, зоотехніками, ветеринарами, хіміками, гідрологами, агротехніками, інженерами по очисних спорудах, технологами виробництва, пов'язаних із шкідливими викидами тощо.

Однією із важливих умов ефективності експертиз у справах про забруднення атмосферного повітря є дотримання вимог Закону України «Про екологічну експертизу» від 09.02.1995 р. (зі змінами, внесеними відповідно до Закону від 16.10.2012 р.) [305].

Метою екологічної експертизи є попередження негативного впливу антропогенної діяльності на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей тощо.

Головним завданням екологічної експертизи є: 1) визначення ступеня екологічного ризику та безпеки запланованої або здійснюваної діяльності; 2) організація комплексної, науково обґрунтованої оцінки об'єктів екологічної експертизи; 3) встановлення відповідності об'єктів експертизи вимогам екологічного законодавства, санітарним нормам тощо; 4) оцінка впливу діяльності об'єктів екологічної експертизи на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей тощо; 5) оцінка ефективності, повноти, обґрунтованості та достатності заходів щодо охорони навколишнього природного середовища та здоров'я людей; 6) підготовка об'єктивних, всебічно обґрунтованих висновків екологічної експертизи [305].

Об'єктами екологічної експертизи є проекти нормативно-правових актів, що стосуються атмосферного повітря, передпроектні матеріали, технології, матеріали рідин, продукції, реалізація яких може призвести до порушень екологічних нормативів, негативного впливу на життя, здоров'я людей, об'єктів тваринного або рослинного світу тощо.

Суб'єктами екологічної експертизи є: центральні органи охорони навколишнього середовища, їх органи на місцях, їх спеціалізовані установи, організації та еколога-експертні комісії; органи й установи охорони здоров'я; інші державні органи, органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації; громадські організації екологічної спрямованості або створені ними спеціалізовані формування тощо.

При досудовому слідстві у справі про забруднення атмосферного повітря висновки екологічної експертизи, проведені під час відомчої перевірки до порушення кримінальної справи, служить одним із джерел відомостей про порушення законодавства і нормативів стосовно атмосферного повітря. Вони можуть скласти або доповнити підстави для порушення кримінальної справи.

Слід розрізняти екологічну експертизу, що проводиться у відповідності з положеннями Закону України «Про екологічну експертизу», і судово-екологічну експертизу, яка призначається під час розслідування, у разі, коли для вирішення питань, що виникли перед слідчим, недостатньо висновку екологічної експертизи. На практиці мають місце випадки, коли судові експертизи не призначаються на тій підставі, що до справи залучені висновки відповідних органів, які здійснюють контрольно-інспекційні функції, в тому числі матеріали державної екологічної експертизи. Такі висновки іноді надаються спеціалістами науково-дослідних і проектних інститутів того відомства, що й підприємство, яким були допущені забруднення атмосферного повітря (джерело забруднення).

Відомчі висновки, як і висновки державної екологічної експертизи, можуть розглядатися згідно зі ст. 83 КПК України як документи, що є джерелами, котрі мають відомості про факти, викладені або засвідчені відповідними спеціалістами [302, с. 111].

При призначенні судової експертизи у справі забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря необхідно мати на увазі, що активний розвиток наукових положень загальної екології як системи знань про закономірності взаємодії живих організмів із середовищем існування сприяв виникненню в її межах самостійних галузей: екології людини, інженерної екології, соціальної екології.

До компетенції експертів у галузі екології належить визначення: 1) критичного рівня забруднення (КРЗ) атмосферного повітря, перевищення якого становить небезпеку для життя і здоров'я людини і стану якості навколишнього природного середовища; 2) гранично допустимих викидів (ГДВ) шкідливих речовин у атмосферне повітря; 3) гранично допустимих концентрацій (ГДК) шкідливих речовин у атмосферному

повітрі встановленому відповідними компетентними органами; 4) стандартів якості атмосферного повітря, що пред'являються до діяльності виробничо-господарських об'єктів; 5) екологічної шкоди внаслідок забруднення атмосферного повітря; 6) безпосередніх причин заподіяння такої шкоди тощо [305].

У зв'язку з тим, що диспозиція ч. 2 ст. 241 КК України визначає, що даний злочин вважається закінченим з моменту настання вказаних в ній наслідків від забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, нерідко виникає необхідність у проведенні судових експертиз для встановлення самого факту забруднення і обставин забруднення як діяння. Для вирішення таких завдань призначаються судово-технічна, судово-технологічна, судово-радіологічна, судово-хімічна, судово-агротехнічна, судово-біологічна та інші (при необхідності) експертизи.

Для встановлення окремих обставин, пов'язаних з наслідками вказаного забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, крім перелічених, можуть призначатися експертизи: судово-медична, судово-зоологічна, судово-ветеринарна, судово-іхтіологічна, судово-орнітологічна.

Судово-технічна, судова будівельно-технічна експертизи призначаються для оцінки технічного стану захисного, очисного обладнання (пристроїв і приладів), виявлення його дефектів, безпосередніх технічних і організаційних причин дефектності роботи обладнання, а також обставин, що цьому сприяли.

Судово-технологічна експертиза вирішує питання щодо роботи технологічного обладнання (в нашому випадку очисного) в конкретному виробничому процесі, пов'язаному з виділенням викидів, відходів, шкідливих речовин, які потребують відповідної очистки й знешкодження, а також з роботою двигунів та іншого обладнання.

Судово-хімічна, судово-біологічна, судово-ботанічна, судово-гідрометеорологічна, судово-токсикологічна, судово-агротехнічна експертизи призначаються для встановлення факту забруднення атмосферного повітря шкідливими речовинами та їх сумішами, що створили загрозу життю людей, здоров'ю або довкіллю, або спричинили шкоду, зазначену у ч. 2 ст. 241 КК України.

З цією метою перед експертом відповідної спеціальності можуть бути поставлені такі питання:

1) чи не містять вказані проби атмосферного повітря будь-які шкідливі речовини; якщо містять, то які саме;

2) які особливості (вид, найменування, марка тощо) вказаної речовини, що виявлені в даній пробі;

3) чи однакові запропоновані для експертного дослідження речовини, що виявлені в даному атмосферному повітрі, й отримані зразки відходів інших речовин в джерелі забруднення.

Для визначення подібних питань може призначатися також судово-матеріалознавча експертиза нафтопродуктів, мастильних матеріалів і т. ін. Оскільки під час розслідування справи щодо забруднення атмосферного повітря потрібно встановити, чи не спричинило таке забруднення шкоди здоров'ю людей, у ряді випадків необхідно провести судово-медичну експертизу потерпілих і речових доказів для вирішення таких питань: 1) якою речовиною і якою її кількістю (дозою) спричинено шкоду здоров'ю даної особи; 2) яким шляхом (через дихальні шляхи, органи травлення, зовнішні покриви) шкідлива для здоров'я речовина потрапила до організму; 3) чи виявлено будь-яке захворювання у даної особи і якщо так, яка його причина; 4) чи не втратила дана особа працездатність внаслідок забруднення атмосферного повітря певною речовиною, а якщо так, то який ступінь втрати працездатності.

Аналогічні питання щодо випадків загибелі птахів вирішує судово-орнітологічна експертиза. У разі необхідності встановити шкоду, заподіяну забрудненням атмосферного повітря, сільськогосподарському виробництву, можуть призначатися судово-зоологічна (судово-зоотехнічна), судово-ветеринарна експертизи.

Після цього слідчий має в порядку ст. 218 КПК України оголосити обвинуваченому про закінчення слідства і пред'явлення йому матеріалів справи. У відповідності зі ст. 219 КПК України створити умови захиснику про ознайомленні з усіма матеріалами справи та виконання його функції тощо. Підготувати обвинувальний висновок, який має відповідати вимогам ст. 223 КПК України, та направити матеріали справи прокуророві (ст. 225 КПК України).

4.2. Судове слідство відносно забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря

Попередній розгляд справи суддею стосовно забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. У відповідності з положеннями ст. 237 КПК України суддею мають бути з'ясовані при попередньому розгляді такі питання щодо кожного обвинуваченого: 1) чи є підсудна справа суду, на розгляд якого вона надійшла [302, с. 261]. При цьому суддя виходить з положень КПК про предметну, територіальну, спеціальну підсудність і підсудність за зв'язком справ (ст.ст. 34, 36, 37, 39, 40 КПК України). Встановивши, що кримінальна справа за діяння, передбачене ст. 241 КК України, не підсудна даному суду, то суддя своєю постановою надсилає її з підсудністю (ст.ст. 41, 249 КПК України) до іншого суду, який і має вирішувати питання про призначення справи вказаної категорії до судового розгляду; 2) чи немає підстав для закриття справи або її зупинення. Встановивши, що справа стосовно забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря підсудна даному суду, суддя має перевірити, чи немає підстав для її закриття або зупинення провадженням (ст. 248 та 249 КПК України); 3) чи складено обвинувальний висновок відповідно до вимог КПК України. Якщо підстав для закриття або зупинення справи стосовно забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря немає, то суддя має перевірити, чи складено слідчим обвинувальний висновок відповідно до вимог ст.ст. 223–224 КПК України; 4) чи не було допущено під час порушення вказаної кримінальної справи при провадженні по ній дізнання або досудового слідства таких порушень вимог КПК України, без усунення яких справа не може бути призначена до судового розгляду. Якщо були допущені такі порушення вимог КПК України, то суддя відповідно до ч. 1 ст. 246 КПК України повертає справу на додаткове розслідування. Крім того, суддя має перевірити, чи не були прокурором суттєво порушені вимоги ст.ст. 228–232 КПК України. Якщо ж такі порушення по вказаній справі мали місце, то суддя повертає таку справу прокурору відповідно до вимог ст. 249¹ КПК України; 5) чи немає підстав для зміни, скасування або обрання запобіжного заходу. При призначенні справи до судового розгляду, при зупиненні провадження по справі чи направленні такої справи на додаткове розслідування суддя має з'ясувати, чи немає підстав для зміни, скасування або обрання запобіжного заходу (гл. 13 КПК України).

У тому випадку, коли таке забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря вчинив неповнолітній, тобто особа, якій до моменту вчинення злочину не виповнилося 18 років, то Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 16.04.2004 р. (п. 3) звертає увагу суддів на те, що під час попереднього розгляду справи про злочин, вчинений такими особами, суддя має з'ясувати, чи немає підстав для зміни, скасування або обрання запобіжного заходу (п. 4 ч. 1 ст. 237 КПК України). При закритті справи в повному обсязі стосовно забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря скасовується (ст. 248 КПК України).

За клопотанням прокурора, обвинуваченого, його захисника чи законного представника, потерпілого чи його представника суддя також з'ясовує питання про те, чи немає підстав для притягнення до кримінальної відповідальності по справі забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря інших осіб. Встановивши, що не всі особи, які зібраними доказами викриті у вчиненні досліджуваного злочину, притягнуті до відповідальності, суддя вправі своєю постановою повідомити про це прокурора. Якщо окремий розгляд справи щодо інших осіб неможливий у зв'язку з тим, що це може негативно позначитись на всебічності, повноті й об'єктивності дослідження обставин такої справи та її вирішенні, суддя має направити таку справу на додаткове розслідування (ст.ст. 26, 246, 278 КПК України).

За клопотанням прокурора, потерпілого чи його представника суддя також з'ясовує питання про те, чи немає підстав для кваліфікації дій обвинуваченого за статтею КК України, яка передбачає відповідальність за більш тяжкий злочин, чи для пред'явлення йому обвинувачення, що до цього не було пред'явлено. Встановивши наявність підстав для кваліфікації дій обвинуваченого за статтею КК України, що передбачає відповідальність за більш тяжкий злочин, чи для пред'явлення йому обвинувачення, яке до цього не було пред'явлено, суддя відповідно до ч. 2 ст. 246 КПК України повертає справу на додаткове розслідування.

При попередньому розгляді справи, у випадках, коли визнання особи потерпілого може призвести до збільшення обсягу обвинувачення підсудного або зміни кримінально-правової кваліфікації діяння, то суддя, дотримуючись вимог ст. 246 КПК України, має повернути справу на додаткове розслідування.

У відповідності зі ст. 257 КПК України суд першої інстанції при розгляді справи стосовно злочину, передбаченого ст. 241 КК України, повинен безпосередньо дослідити докази в справі: допитати підсудних, потерпілих, свідків, заслухати висновки експертів, оглянути речові

докази, оголосити протоколи та інші документи. Судове засідання по кожній справі відбувається безперервно, крім часу, призначеного для відпочинку.

Під безпосередністю судового розгляду закон розуміє обов'язок суду особисто дослідити в судовому засіданні всі зібрані у справі докази шляхом допиту підсудних, потерпілих, свідків, заслуховування висновків експертів, огляду речових доказів, огляду і оголошення протоколів слідчих дій та інших документів, огляду місця події тощо та обґрунтувати вирок лише тими доказами, які були розглянуті в судовому засіданні, оцінюючи їх за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, та керуючись законом (ст. 323 КПК України).

З правила про безпосередність дослідження доказів є винятки. Суд вправі оголосити в судовому засіданні показання підсудного, потерпілого чи свідка, що були дані ними раніше під час дізнання, досудового слідства або в суді, за наявності істотних суперечностей між ними показаннями та тими, які дають в даному засіданні (ст.ст. 301, 306 КПК України). Суд оголошує в судовому засіданні показання підсудного, якщо він відмовився давати показання на судовому слідстві або якщо справа розглядається у його відсутності (ст. 301 КПК України). Показання свідка чи потерпілого можуть бути оголошені, якщо їх явка в судове засідання неможлива з поважних причин. У судовому засіданні можуть бути також оголошені показання свідка, допитаного судом відповідно до ст. 292¹ КПК України (ст. 306 КПК України).

У виняткових випадках суд може звільнити потерпілих і свідків, щодо яких вжито заходів безпеки, від обов'язку з'явитися в судове засідання. Вони можуть дати письмове підтвердження показань, даних ними раніше (ч. 3 ст. 16 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»). Суд вправі, якщо проти цього не заперечують учасники судового розгляду, не досліджувати докази стосовно тих фактичних обставин справи та розміру цивільного позову, які ніким не оспоруються (ч. 3 ст. 299 КПК України).

Судовий розгляд справи здійснюється усно – суд і учасники процесу дотримуються усної форми спілкування під час всього судового засідання. В усній формі вони сприймають всі докази, які досліджуються в сулі Підсудні, свідки, потерпілі, експерти дають показання усно. Усність не виключає використання письмових доказів, але вони мають бути оголошені в судовому засіданні. Показання даються усно і в тих випадках, коли закон (ч. 3 ст. 300, ст. 305 КПК України) дозволяє підсудному, свідку, потерпілому користуватися письмовими нотатками.

Послідовному, більш повному і правильному безпосередньому сприйняттю судьями всіх обставин справи, обґрунтованому аналізу і оцінці доказів сприяє також безперервність судового розгляду справи. Судове засідання може перериватися як для відпочинку суддів, так і у зв'язку з необхідністю організації нормального ходу судового розгляду: для підготовки учасників судового процесу до судових дебатів, витребування нових доказів, призначення експертизи, заміни прокурора чи захисника за наявності обставин, які виключають їх участь у справі, тощо.

У разі відкладення розгляду справи суд може допитати свідків, експерта або спеціаліста, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача або їхніх, представників, які з'явилися. Якщо після відкладення розгляду справи її розгляд відновлюється у тому ж складі суду, повторний виклик зазначених осіб у судове засідання провадиться лише в необхідних випадках (ст. 292¹ КПК України).

Кожна справа, в тому числі і стосовно забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, повинна бути розглянута в одному з тому ж складі суддів. Коли хто-небудь із суддів позбавлений можливості продовжувати брати участь у засіданні, він повинен бути замінений іншим суддею, і розгляд справи розпочинається з початку, за винятком випадків, передбачених ст. 259 КПК України. Якщо із складу суду вибуває головуєчий, розгляд справи відкладається.

Принцип незмінності складу суду спрямований на забезпечення безпосереднього і повного дослідження одними й тими ж судьями обставин справи та прийняття на основі оцінки досліджених ними доказів законного і обґрунтованого рішення. Обставини, які позбавляють суддю можливості продовжувати участь у засіданні і тягнуть за собою заміну його іншим суддею, можуть бути різними: тривала хвороба судді чи його смерть; закінчення строку його повноважень; взяття судді під варту у зв'язку з підозрою чи обвинуваченням у вчиненні злочину; обставини, що виключають участь судді в розгляді справи (ст.ст. 54, 55 КПК), тощо. Короткочасне захворювання судді чи його відпустка за певних умов також можуть бути підставою для його заміни, проте в таких випадках, як правило, в засіданні оголошується перерва, після якої розгляд справи продовжується. Якщо із складу суду вибуває головуєчий чи інший суддя, розгляд справи відкладається. При неможливості продовження участі у розгляді справи ці судді замінюються іншими, і розгляд справи відновлюється з початку. Винятком з цього правила є випадок, коли замінюється один народний засідатель іншим, який перебував у залі судового засідання з початку розгляду справи як запасний засідатель (ст. 259 КПК України).

Порушення вимог закону щодо незмінності складу суду є безумовною підставою для скасування судового вироку (п. 13 ст. 370 КПК України).

У відповідності зі ст. 260 КПК України головуючий по досліджуваній справі в судовому засіданні керує судовим засіданням, спрямовуючи судове слідство на забезпечення здійснення сторонами своїх прав, усуває з судового слідства все те, що не стосується розглядуваної справи, і забезпечує належний виховний рівень судовою процесу. Коли хто-небудь з учасників судового розгляду заперечує проти дій головуючого, які обмежують або порушують їх права, це заперечення заноситься до протоколу.

Сторона обвинувачення (прокурор, а також потерпілий, цивільний позивач та їх представники) і сторона захисту (підсудний, захисник і законний представник, цивільний відповідач і його представник) користуються рівними правами на заявлення відводів і клопотань, подання доказів, участь в їх дослідженні та доведенні їх переконливості, виступ у судових дебатах, оскарження процесуальних рішень суду (ст. 261 КПК України).

Розгляд справи в засіданні суду першої інстанції відбувається за участю підсудного, явка якого до суду є обов'язковою. Розгляд справи при відсутності підсудного допускається лише у виняткових випадках: 1) коли підсудний перебуває за межами України і ухиляється від явки до суду; 2) коли справу про злочин, за який не може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, підсудний просить розглянути у його відсутності. Проте суд має право і в цьому разі визнати явку підсудного обов'язковою (ст. 262 КПК України).

В судовому засіданні у справі про забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря підсудний має право: 1) заявляти відводи; 1-1) на колегіальний розгляд справи у випадках, передбачених законом; 2) мати захисника або взяти захист своїх інтересів на себе; 3) заявляти клопотання і висловлювати свою думку про клопотання інших учасників судового розгляду; 4) подавати докази, просити суд про приєднання до справи документів, про виклик свідків, про призначення експертизи і витребування інших доказів; 5) давати показання по суті справи в кожний момент судового слідства або відмовитися давати показання і відповідати на запитання; 6) просити суд про оголошення доказів, що є в справі; 7) задавати питання іншим підсудним, свідкам, експертів, спеціалістові, потерпілому, цивільному позивачеві і цивільному відповідачеві; 8) брати участь у огляді речових

доказів, місця вчинення злочину і документів; 9) звертатися до суду з останнім словом.

Участь прокурора в судовому засіданні по справах указаної категорії є обов'язковою, крім випадків: 1) коли розглядаються справи про злочини, передбачені ч. 1 ст. 27 КПК України; 2) коли він відмовився від підтримання державного обвинувачення. Прокурор, керуючись вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, підтримує перед судом державне обвинувачення, подає докази, бере участь у дослідженні доказів, заявляє клопотання і висловлює свою думку щодо клопотань інших учасників судового розгляду, викладає свої міркування з приводу застосування кримінального закону і міри покарання щодо підсудного. Коли в результаті судового розгляду прокурор прийде до переконання, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитися від обвинувачення і у своїй постанові викласти мотиви відмови. В цьому випадку суд роз'яснює потерпілому та його представнику їх право вимагати продовження розгляду справи і підтримувати обвинувачення. Прокурор пред'являє або підтримує пред'явлений цивільний позов, якщо цього вимагає охорона прав фізичних чи юридичних осіб або державних інтересів (ст. 264 КПК України).

Захисник у справі стосовно забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря сприяє підсудному в здійсненні його прав і в захисті його законних інтересів. Захисник має право на побачення з підсудним, бере участь у дослідженні доказів, порушує перед судом клопотання про витребування і приєднання до справи нових доказів, що виправдують підсудного або пом'якшують його відповідальність, заявляє інші клопотання, викладає суду свою думку про клопотання інших учасників судового розгляду. Захисник бере участь у судових дебатах, висловлюючи суду свою думку про значення перевірених доказів у справі, про наявність обставин, які виправдують підсудного чи пом'якшують його відповідальність, а також свої міркування з приводу застосування кримінального закону та міри покарання.

Потерпілий у справі про вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України, під час судового розгляду справи має право: давати показання; заявляти відводи і клопотання; висловлювати свою думку про клопотання інших учасників судового розгляду; давати пояснення з приводу досліджуваних судом обставин справи; подавати докази, задавати питання свідкам, експертові, спеціалістові і підсудним; брати участь в огляді місця вчинення злочину; речових доказів, документів, а в справах, зазначених у ч. 1 ст. 27 КПК України, – підтримувати

обвинувачення. Потерпілий може брати участь у судових дебатах. У разі відмови прокурора від обвинувачення потерпілий вправі вимагати продовження розпаду справи. У цьому випадку він підтримує обвинувачення (ст. 267 КПК України).

Цивільний позивач і цивільний відповідач та їх представники по зазначеним справам мають право: бути присутніми при розгляді справи в суді, заявляти відводи і клопотання, висловлювати свою думку про клопотання інших учасників судового розгляду; давати пояснення, брати участь у дослідженні доказів і в судових дебатах щодо доведеності вчинення злочину і його цивільно-правових наслідків.

У всіх питаннях, які вирішуються судом під час судового розгляду, суд виносить ухвали. Ухвали про направлення справи для провадження додаткового розслідування, при вирішенні питань, зазначених у статтях 276, 278 і 279 КПК України, про закриття справи, про обрання, зміну або скасування запобіжного заходу, про застосування заходів безпеки, про відводи і про призначення експертизи, а також окремі ухвали виносяться судом у нарадчій кімнаті і викладаються у вигляді окремого документа, який підписується всім складом суду. Всі інші ухвали можуть за розсудом суду виноситися або у зазначеному вище порядку, або після наради суддів на місці з занесенням ухвали до протоколу судового засідання. Ухвали, винесені судом під час судового розгляду, підлягають оголошенню, крім ухвал, що виносяться в порядку, передбаченому ч. 3 ст. 52 і ч. 1 ст. 523 КПК України. При одноособовому розгляді справи в зазначених у цій статті випадках суддя виносить постанови (ст. 273 КПК України).

У відповідності зі ст. 275 КПК розгляд справи провадиться тільки відносно підсудних і тільки в межах пред'явленого їм обвинувачення. В разі необхідності доповнити чи змінити пред'явлене обвинувачення або порушити кримінальну справу по новому обвинуваченню чи щодо нових осіб суд додержується правил, установлених в ст. 276–278 КПК України. Коли дані судового слідства вказують, що підсудний вчинив ще й інший злочин, по якому обвинувачення не було йому пред'явлено, суд за клопотанням прокурора, потерпілого чи його представника, не зупиняючи розгляду справи, виносить ухвали, а суддя – постанову, якими про вчинення цього злочину повідомляє прокурора. В тих випадках, коли нове обвинувачення тісно зв'язано з початковим і окремий розгляд їх неможливий, вся справа повертається для додаткового розслідування. Після додаткового розслідування справа направляється до суду в загальному порядку.

На ухвалу, постанову протягом семи діб і дня її винесення сторони можуть подати апеляції до апеляційного суду, а якщо справа розглядається по першій інстанції апеляційним судом – касаційні подання чи скаргу до касаційного суду (ст. 276 КПК України).

Під час судового розгляду до закінчення судового слідства прокурор вправі змінити пред'явлене особі обвинувачення. Зміна обвинувачення не допускається, якщо цим будуть порушені правила про підсудність чи обов'язковість проведення досудового слідства. У цьому випадку за наявності до того підстав прокурор заявляє клопотання про повернення справи на додаткове розслідування. Прийшовши до переконання, що пред'явлене особі обвинувачення потрібно змінити, прокурор вносить постанову, в якій формулює нове обвинувачення та викладає мотиви прийнятого рішення. Прокурор оголошує постанову і вручає її копії підсудному, його захиснику і законному представнику, потерпілому, позивачу, відповідачу і їх представникам. Постанова долучається до справи. Якщо в постанові прокурора ставиться питання про застосування кримінального закону, який передбачає відповідальність за менш тяжкий злочин, чи про зменшення обсягу обвинувачення, то суд роз'яснює потерпілому та його представнику їх право підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі. Якщо потерпілий та його представник відмовились підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі, а також у всіх інших випадках, суд роз'яснює підсудному, що той буде захищатись в судовому засіданні від нового обвинувачення, після чого відкладає розгляд справи не менше ніж на три доби для надання підсудному, його захиснику і законному представнику можливості підготуватись до захисту проти нового обвинувачення. За клопотанням підсудного цей строк може бути скорочений.

Суд, встановивши під час судового слідства, що злочин вчинила будь-яка з осіб, не притягнутих до кримінальної відповідальності, за клопотанням прокурора, потерпілого або його представника вносить мотивовану ухвалу, а суддя – постанову, якими про вчинення цього злочину повідомляє прокурора або направляє все провадження в справі для проведення досудового слідства чи дізнання (ст. 278 КПК України).

Коли справа не може бути розглянута в даному судовому засіданні в зв'язку з неявкою кого-небудь з викликаних осіб або в зв'язку з необхідністю витребувати нові докази, суд відкладає розгляд справи і вживає необхідних заходів для виклику осіб, що не з'явилися в судове засідання, або для витребування нових доказів.

Коли підсудний ухилився від суду або коли він захворів на психічну або іншу тяжку тривалу хворобу, яка виключає розгляд справи, суд

зупиняє провадження в справі щодо цього підсудного до його розшуку або видужання і продовжує розгляд справи щодо інших підсудних, якщо в справі притягнуто до відповідальності декількох осіб. Розшук підсудного, який ухилився від суду, оголошується ухвалою суду чи постановою судді.

Коли необхідно відкласти розгляд справи, суд зобов'язаний до закриття судового засідання вислухати всі клопотання учасників судового розгляду і розв'язати їх (ст. 280 КПК України).

Повернення справи на додаткове розслідування з мотивів неповноти або неправильності досудового слідства може мати місце лише тоді, коли ця неповнота або неправильність не може бути усунута в судовому засіданні. Якщо виникне витання про повернення справи на додаткове розслідування, суд, вислухавши думку прокурора та інших учасників судового розгляду, вирішує це питання мотивованою ухвалою, а суддя – постановою в нарадчій кімнаті. Після додаткового розслідування справа направляється до суду в загальному порядку.

На ухвалу, постанову протягом семи діб з дня її внесення сторони можуть подати апеляції до апеляційного суду, а якщо справа розглядається по першій інстанції апеляційним судом – касаційні подання чи скарги до касаційного суду (ст. 281 КПК України).

У підготовчій частині судового засідання стосовно розгляду справи щодо забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря є велика кількість процедурних питань.

У призначенні для розгляду справи час головуєчий відкриває судові засідання і оголошує, яка справа буде розглядатися. Відкривши судові засідання у справі зазначеної категорії, головуєчий оголошує, хто із учасників судового розгляду і викликаних осіб з'явився, і повідомляє про причини неявки відсутніх.

Суд встановлює особу підсудного, з'ясовуючи його прізвище, ім'я, по батькові, місце, рік, місяць і день народження, місце проживання, заняття, сімейний стан та інші потрібні дані, що стосуються його особи. Після цього головуєчий запитує підсудного, чи вручені йому і коли саме копія обвинувального висновку, а в справах, зазначених у ч. 1 ст. 27 КПК України, – копія скарги, копія постанови про порушення справи та повістка. У разі невручення підсудному зазначених документів або вручення їх у строк менший як три дні до розгляду справи в судовому засіданні розгляд справи належить відкласти на три дні і обов'язковим врученні підсудному цих документів. При несвоєчасному врученні підсудному зазначених документів справа може бути розглянута в судовому засіданні лише тоді, коли про це просить підсудний.

Після виконання дій, зазначених у ст. 286 КПК України, головуєчий оголошує учасникам судового розгляду склад суду в даній справі, прізвище запасного судді, якщо він є, прізвище прокурора, громадського обвинувача, захисника, громадського захисника, перекладача, експерта, спеціаліста, секретаря і роз'яснює підсудному та іншим учасникам судового розгляду належне їм право відводу та записує їх, чи заявляють вони проти будь-кого відвід. Питання про відвід вирішуються судом за правилами ст. 57 КПК України.

Коли підсудний не з'явиться без поважних причин в судове засідання в справах, в яких явка його є обов'язковою (ст. 262 КПК), суд відкладає розгляд справи і може покласти на підсудного судові витрати по відкладеному засіданню. Крім того, суд має право винести ухвалу, а суддя – постанову про привід підсудного і про заміну запобіжного заходу на більш суворий або про обрання запобіжного заходу, коли його не було обрано раніше.

Якщо в судове засідання не з'явиться прокурор або захисник і якщо неможливо замінити їх іншими особами, слухання справи належить відкласти. Заміна захисника, що не з'явився, допускається тільки за згодою підсудного. Прокуророві, а також захисникові, які вперше вступили в справу, суд зобов'язаний надати час, необхідний для ознайомлення з матеріалами справи і для підготовки до участі в судовому засіданні.

Якщо в судове засідання не з'явиться потерпілий, суд, вислухавши думку учасників судового розгляду, вирішує питання про розгляд справи або відкладення його в залежності від того, чи можливо у відсутності потерпілого з'ясувати всі обставини справи і захистити його права та законні інтереси. До потерпілого, який не з'явився без поважних причин, суд може застосувати привід відповідно до ст. 72 КПК України. За злісне ухилення від явки до суду потерпілий несе відповідальність за ч. 1 ст. 1853 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Суд у виняткових випадках може звільнити потерпілого, щодо якого здійснюються заходи безпеки, від обов'язку з'являтися в судове засідання за наявності письмового підтвердження показань, даних ним раніше.

Наступним етапом є саме судове слідство, яке має багато особливостей, що регламентовані КПК України. Судове слідство у справах про злочинне забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря являє собою центральну, головну частину судового розгляду кримінальної справи, завданням якої є остаточне дослідження й оцінка доказів у справі в умовах гласності, усності, безпосередності процесу та змагальності сторін. Результатом дій суду та учасників

судового розгляду є вирішення головного питання кримінального судочинства – про винуватість чи невинуватість особи, притягнутої до кримінальної відповідальності за ст. 241 КК України. Тільки докази, досліджені в ході судового слідства, можуть бути покладені в основу обвинувального чи виправдувального вироку або іншого акта суду.

Про закінчення підготовчих дій та початок судового слідства у справі стосовно забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря головуєчий оголошує в судовому засіданні. Розпочинається судове слідство обов'язковим оголошенням документів, які окреслюють предмет та межі судового слідства стосовно зазначених категорій справ. Таким чином, оголошується у справах, що стосуються злочинного забруднення атмосферного повітря, обвинувальний висновок. За наявності у справі цивільного позову позовна заява оголошується в повному обсязі. При згоді сторін обвинувальний висновок може бути оголошений в скороченому вигляді (тільки резолютивна частина). Обвинувальний висновок та постанови у справах досліджуваної категорії, винесені на досудовому слідстві, оголошує прокурор, позовну заяву оголошує цивільний позивач або його представник.

Роз'яснення суті обвинувачення за діяння, передбачене ст. 241 КК України, полягає у проголошенні головуєчим юридичного змісту обвинувачення. У разі, коли підсудний зробить заяву про те, що суть обвинувачення йому не зрозуміла, головуєчий повинен у спрощеній формі роз'яснити суть пред'явленого обвинувачення. Невиконання цієї вимоги є істотним порушенням права обвинуваченого на захист, що тягне за собою безумовне скасування винесеного вироку (ст. 370 КПК України).

При постановці питання підсудному про те, чи визнає він себе винним за пред'явленим обвинуваченням у вчиненні злочину, передбаченого ст. 241 КК України, головуєчий повинен сприяти одержанню більш чіткої відповіді (визнання вини підсудним). Крім того, головуєчий повинен отримати чітку відповідь щодо його намірів давати свідчення. Також за наявності цивільного позову у справі головуєчий зобов'язаний опитати підсудного та цивільного відповідача щодо визнання ним матеріальних збитків, завданих злочинцем, та щодо бажання їх відшкодування.

У відповідності зі ст. 299 КПК України після виконання зазначених у попередній статті дій головуєчий з'ясовує думку учасників судового розгляду про те, які докази треба дослідити та про порядок їх дослідження. Обсяг доказів, що будуть досліджуватися, та порядок їх дослідження визначається постановою судді чи ухвалою суду. Також суд вправі, якщо проти цього не заперечують учасники судового розгляду,

визнати недоцільним дослідження доказів стосовно тих фактичних обставин справи та розміру цивільного позову, які ніким не оспорується.

При цьому суд з'ясовує, чи правильно розуміють підсудний та інші учасники судового розгляду зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності та істинності їх позиції, а також роз'яснює їм, що у такому випадку вони будуть позбавлені права оспорювати ці фактичні обставини справи та розмір цивільного позову в апеляційному порядку. Якщо для вирішення питання щодо обсягу доказів, що будуть досліджуватися, необхідно допитати підсудного, суд вирішує його після допиту підсудного. Допит підсудного, якщо тільки він не відмовляється від дачі показань, провадиться обов'язково стосовно досліджуваної категорії справ.

Ст. 30 КПК України передбачає, що допит підсудного починається з пропозиції головуючого дати в справі показання, після чого підсудного допитують прокурор, громадський обвинувач, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, захисник, громадський захисник. Після цього підсудному можуть бути задані питання іншими підсудними. Потім підсудного допитують суддя та народні засідателі. Суд має право на протязі всього допиту підсудного учасниками судового розгляду задавати йому питання для уточнення і доповнення його відповідей. Допит підсудного у відсутності іншого підсудного допускається за мотивованою ухвалою суду тільки у виняткових випадках, коли цього вимагають інтереси справи або безпека підсудного. Після повернення підсудного до залу суду головуючий ознайомлює його з показаннями, які були дані у його відсутності, і надає йому можливість задавати питання підсудному, що був допитаний у його відсутності, а також дати пояснення з приводу цих показань. У судовому засіданні підсудний має право користуватись нотатками.

У справі щодо забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря оголошення судом показань підсудного, даних під час дізнання, досудового слідства або на суді, дозволяється як за ініціативою суду, так і за клопотанням прокурора та інших учасників судового розгляду у таких випадках: 1) при наявності істотних суперечностей між показаннями, які підсудний дав на суді і під час досудового слідства або дізнання; 2) в разі відмови підсудного давати показання на судовому слідстві; 3) коли справа розглядається у відсутності підсудного (ст. 301 КПК України).

У разі, коли відповідно до ч. 3 ст. 299 КПК України суд обмежив дослідження фактичних обставин справи допитом підсудного, він, після допиту останнього, виконує вимогу ст. 317 КПК і переходить до судових дебатів.

Свідки допитуються по одному у відсутності інших, ще не допитаних свідків. Кожному свідкові перед допитом його по суті задаються питання, щоб з'ясувати його стосунки з підсудним і потерпілим, і пропонується розповісти все те, що йому відомо по справі. Після того, як свідок розповів усе, що йому відомо в справі, його допитують прокурор, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, захисник, підсудний, суддя та народні засідателі. Якщо свідка викликано в судові засідання за клопотанням прокурора або інших учасників судового розгляду, запитання цьому свідкові ставить спочатку той учасник судового розгляду, за клопотанням якого свідка викликано. Суд протягом усього допиту свідка учасниками судового розгляду має право ставити йому запитання для уточнення і доповнення відповідей. Для забезпечення безпеки свідка, який підлягає допиту, суд (суддя) за власною ініціативою або за клопотанням прокурора, адвоката чи самого свідка виносить мотивовану ухвалу про проведення допиту свідка з використанням технічних засобів з іншого приміщення, у тому числі за межами приміщення суду, та надання права учасникам процесу слухати його показання, ставити запитання та слухати відповіді на них. У разі, коли існує загроза ідентифікації голосу свідка, допит може супроводжуватися створенням акустичних перешкод. Якщо допитати свідка з використанням технічних засобів неможливо, суд (суддя) допитує його у відсутності підсудного. Допитаний свідок видалається із залу судового засідання. Після повернення підсудного до залу суду головуєчий знайомить його з показаннями свідка і надає йому можливість дати пояснення з цього приводу. Підсудний і учасники судового розгляду мають право ставити запитання свідкові. Свідок відповідає на запитання у відсутності підсудного. Допитані свідки залишаються в залі судового засідання і можуть покинути його до закінчення судового розгляду без дозволу головуєчого.

Кожний учасник судового розгляду має право задавати свідкові додаткові запитання для з'ясування або доповнення відповідей, даних на запитання інших осіб. Кожного свідка можна додатково допитати або передопитати в присутності інших уже допитаних свідків або на очній ставці (ст. 304 КПК України).

Ст. 305 КПК передбачає, що свідок, даючи показання, може мати при собі нотатки в тих випадках, коли показання стосуються будь-яких розрахунків та інших даних, які важко тримати в пам'яті. Свідкові дозволяється зачитувати документи, що стосуються даного ним показання. Ці документи належить пред'явити суду і учасникам судового розгляду на їх вимогу; за ухвалою суду вони можуть бути приєднані до справи.

Потерпілий допитується за правилами допиту свідків. Допит потерпілого проводиться перед допитом свідків (ст. 308 КПК України).

У відповідності зі ст. 310 КПК України експертиза в суді призначається з додержанням правил, передбачених гл.18 КПК України. Експерт у судовому засіданні бере участь у дослідженні доказів і може з дозволу суду ставити запитання підсудному, потерпілому і свідкам про обставини, які мають значення для його висновку. Після з'ясування обставин, що мають значення для висновку експерта, головуєчий пропонує прокуророві, підсудному, його захисникові та іншим членам судового розгляду подати у письмовому вигляді питання, які вони бажають поставити експертові. Суд обмірковує ці питання, враховуючи при цьому думку учасників судового розгляду, усуває ті з них, які не стосуються справи або не належать до компетенції експерта, а також формулює ті питання, які він ставить перед експертом з власної ініціативи. Після цього суд виносить ухвалу, а суддя – постанову, в якій викладає поставлені на вирішення експертизи питання. Ці питання передаються експерту, який складає висновок. Висновок експерта повинен відповідати вимогам, зазначеним у ст. 200 КПК України. Він оголошується в судовому засіданні і приєднується до справи. Після оголошення висновку експертові можуть задавати питання для роз'яснення і доповнення його висновку. Питання експертові спочатку задає прокурор, потім потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, захисник, підсудний, суддя та народні засідателі. Питання, поставлені експертові, та відповіді на них заносяться до протоколу судового засідання (ст. 311 КПК України). У випадках, передбачених ст. 75 КПК, суд мотивованою ухвалою, а суддя – постановою може призначити додаткову або повторну експертизу. Додаткова або повторна експертиза проводиться з додержанням вимог ст.ст. 310, 311 КПК України. У випадку призначення додаткової або повторної експертизи розгляд справи може бути відкладено.

Речові докази повинні бути оглянуті судом і пред'явлені учасником судового розгляду, а коли це необхідно, – свідкам і експертам. Особи, яким пред'явлені речові докази, можуть звертати увагу суду на ті або інші особливості, які мають значення для вирішення справи, про що відмічається в протоколі судового засідання. Огляд речових доказів, які не можна доставити в судове засідання, проводиться в разі необхідності на місці їх знаходження (ст. 313 КПК України).

Документи, що є доказами в справі, повинні бути оглянуті або оголошені в судовому засіданні. Ці дії можуть провадитися як за ініціативою суду, так і за клопотанням учасників судового розгляду в

будь-який момент судового слідства (ст. 314 КПК України). Після розгляду судом усіх доказів, що є в справі стосовно забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, головуєчий опитує учасників судового розгляду, чи бажають вони доповнити судове слідство і чим саме. У випадках заявлення клопотань суд їх обговорює і розв'язує, про що виносить ухвалу, а суддя – постанову. Після розв'язання клопотань і виконання додаткових дій головуєчий оголошує судове слідство закінченим.

4.3. Запобігання злочинному забрудненню або іншій зміні природних властивостей атмосферного повітря

Діяльність із запобігання злочинному забрудненню або іншій зміні природних властивостей атмосферного повітря. Переходу України до сталого розвитку повинно передувати реформування всієї системи народного господарства і внесення деяких коректив в систему еколого-економічної політики. Серед основних пріоритетних напрямів екологічної політики в Україні, на нашу думку, має бути: 1) комплексний підхід у розробці екологічного та іншого природоохоронного законодавства, в тому числі і кримінального, що стосується забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря; 2) збільшення витрат на охорону атмосферного повітря; 3) заборона будь-яких відступів від проектів, що шкодять довкіллю; 4) безумовне дотримання природоохоронних нормативів, створених Міжнародним співтовариством; 5) обов'язковість екологічних експертиз з метою складання екологічного прогнозу; 6) активізація діяльності правоохоронних органів проти порушників, які забруднюють або здійснюють іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря; 7) покращення екологічної освіти; 8) мінімізація антропогенних перетворень; 9) поетапність ліквідації негативних наслідків; 10) вибірковий підхід до проведення природоохоронних заходів з метою підвищення їх ефективності; 11) плата за використання природних ресурсів, у тому числі й атмосферного повітря.

Час має примусити і поступово робить те, що навіть самі консервативні прихильники, які мають відношення до законодавчої ініціативи, відмовляються від практики підтримання соціальної та екологічної стабільності за допомогою старих підходів і правових приписів, вони активніше роблять кроки до розширення заходів стосовно атмосферного повітря. У цьому аспекті величезна роль належить праву.

Його найважливіша соціальна риса полягає у зв'язку цього феномену з державною політикою. Їх взаємодія проявляється на рівні як законодавчої, так і право застосовної діяльності. Державну політику, тобто стратегічну лінію і практичні спрямування її здійснення у галузі права називають юридичною (правовою) політикою. Термін «юридична політика» (чи «правова політика») знаходиться в ряді таких суміжних понять, як «економічна», «соціальна», «демографічна», «фінансова», «наукова політика» тощо. Всі вони характеризують основні напрями діяльності держави в тій чи іншій сфері суспільного життя. Відповідно під юридичною політикою розуміють ті принципи і цілі, які держава проводить у життя при створенні і застосуванні права, цих норм, у діяльності юридичних установ, у формуванні і розвитку правосвідомості громадян [288, с. 6].

Зрозуміло, що між країнами існують великі розбіжності щодо названих проблем, а особливо організаційних, традицій, досвіду керівництва, законодавства тощо. Тому, на нашу думку, лише законодавча та виконавча гілки влади нашої держави можуть з найширшим залученням науковою потенціалу найефективніше використати міжнародний позитивний досвід, потрібні зміни в законодавстві, в тому числі і кримінальному, і метою розробки карної політики щодо екологічної злочинності в цілому, і стосовно таких злочинів, як забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря зокрема. Зрозуміло, що тут має бути новий підхід, який потребує докорінної зміни ставлення Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України до запобігання злочинам, що стосуються забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, дещо по іншому проявлятися в міжнародному співробітництві, у спрямуванні зусиль всіх інституцій в цій справі. Такий підхід, на нашу думку, може реалізуватись кількома шляхами. Перший – коли головня увага буде зосереджена на вивченні й впровадженні в життя міжнародного досвіду у справі раціонального використання, охорони, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря та запобігання злочинам у цій сфері; другий – коли така увага буде зосереджена не на екологічних наслідках, а на їх причинах.

На першому шляху останнім часом уже досягнуто успіхів. Україна підписала ряд Конвенцій міжнародних угод і починає їх впроваджувати в національне кримінальне та природоохоронне законодавство. На другому шляху, як показує наше дослідження, є певні подвиги: у багатьох відомствах, у тому числі і правоохоронних, з'явилися нові установи (управління, відділи тощо), які почали займатися охороною навколишнього природного середовища та запобіганням забрудненню або іншій

зміні природних властивостей атмосферного повітря. Звичайно в цьому аспекті ще не все гаразд з екологічним інформуванням населення, міжнародного співтовариства, з вдосконаленням екологічного, в тому числі й кримінального, законодавства, що стосується цієї сфери.

Ми впевнені, що для планування боротьби зі злочинністю, що стосується навколишнього природного середовища, складовою якої є забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря, як і зі злочинністю в цілому, важливе значення має визначення змісту карної політики. Ця проблема належить до дискусійних. В юридичній літературі висловлена думка про те, що карна політика охоплює всі заходи, прямо чи побічно спрямовані на боротьбу із злочинністю. При цьому стверджується, що карна політика реалізується як у процесі спеціальних заходів (криміналістичних, кримінально-процесуальних, кримінально-правових, виправно-трудовах, кримінологічних), так і заходів загально-соціального характеру (ідеологічних, медичних, культурних, економічних тощо) [289, с. 12]. Нам здається, що С.В. Бородин правильно зауважує, що коли погодитися з подібним трактуванням сфери дії карної політики, це призведе до підміни політики карною політикою [290, с. 27]. Потрібно враховувати, що карна політика пов'язана із соціальною політикою не прямо, а опосередковано – через юридичну політику, і це має бути притаманним і для карної політики, у питаннях, що стосуються охорони навколишнього природного середовища. Виходячи з вищесказаного, карна політика – це частина як соціальної, так і правової політики, до якої не входять загальні заходи соціального попередження, вони лише взаємодіють з нею [291, с. 241].

У радянській юридичній літературі було запропоновано поділяти єдину політику в галузі боротьби зі злочинністю на самостійні кримінально-правову, кримінально-процесуальну і виправно-трудова політику. Водночас нічого не говорилось про напрями такої політики в окремих сферах буття людини, зокрема, у сфері охорони атмосферного повітря. При цьому кримінально-правова політика часто позначалась терміном «карна політика» [289, с. 12]. Ця точка зору не знайшла підтримки серед радянських юристів.

Окремі автори називають боротьбу зі злочинністю кримінологічною політикою, відокремлюючи головну її різновидність – профілактичну політику. Паралельно з останньою, але на нашу думку, на нижчому рівні наукового абстрагування, пропонується розглядати кримінальну політику, не рядка в ній не приділяючи цій політиці щодо охорони атмосферного повітря. Ці два види політики, як стверджується, формують зміст єдиної кримінологічної політики [292, с. 47].

Була висловлена й інша думка, згідно з якою пропонується обмежене тлумачення сфери дії карної політики. Прибічники цієї позиції залучають до предмета карної політики ті спеціальні заходи соціального попередження злочинності, які ґрунтуються на кримінальному, кримінально-процесуальному і виправно-трудоному законодавстві із залученням відомостей науки, включаючи криминологію і криміналістику [293, с. 12]. Але й вони не торкаються в своїх поглядах окремих сфер буття людини, зокрема охорони атмосферного повітря. Такий підхід поділяють С.В. Бородін [290, с. 4], М.О. Беляєв [294, с. 21–23] та українські вчені, які займаються в тій чи іншій мірі цією проблемою. Водночас у вітчизняній юридичній літературі трапляються випадки використання (без належного обґрунтування) поняття «кримінально-правова політика» як синоніму політики у галузі боротьби зі злочинністю, тобто карної політики [295, с. 7].

Отже, виходячи з вищезазначених суджень, а також поглядів С.В. Бородіна [290, с. 27], А.А. Музики [296, с. 241–248], можна констатувати, що діяльність держави у сфері боротьби зі злочинністю в цілому, і злочинністю, що стосується навколишнього природного середовища, і зокрема забруднення атмосферного повітря, здійснюється за допомогою єдиної політики, яка називається карною. Терміни «кримінально-правова», «кримінально-процесуальна», «виправно-трудова», «судова» мають право на існування для позначення складових єдиної карної політики.

Треба зазначити, що карна політика в цілому, і зокрема в сфері охорони атмосферного повітря, — важлива наукова і значна прикладна проблема сьогодення. Протягом радянського періоду в Україні по відношенню до охорони атмосферного повітря юристи фактично не займалися розробками цієї тематики. На нашу думку, запобігання злочинам, що стосуються атмосферного повітря, має стати пріоритетним напрямом, де повинні бути окреслені чіткі орієнтири, вона повинна глибоке і повне наукове осмислення на рівні кандидатських дисертацій, заслуговує бути предметом не одного монографічного фундаментального дослідження. Про це досить чітко зазначив у 1985 р. вчений О.М. Яковлев, що перед доктриною кримінального права з особливою гостротою стоїть завдання розвитку наукових основ правотворчості створення наукової теорії криміналізації і декриміналізації суспільно-небезпечних діянь [297, с. 8].

Враховуючи вище зазначене можна констатувати, що провідною ланкою взаємодії з іншими суб'єктами запобіжної діяльності є правоохоронні органи, які не лише використовують широко їхню допомогу в процесі здійснення профілактичних заходів, а при необхідності

безпосередньо включають їх у профілактичну діяльність з проведення запобіжних заходів стосовно атмосферного повітря.

Крім розкриття екологічних злочинів, викриття винних і притягнення їх до кримінальної відповідальності, кримінально-процесуальний закон покладає на органи дізнання, слідчого, прокурора та суд обов'язки здійснювати спеціальні заходи запобігання. При цьому треба мати на увазі, що такі слідчі і процесуальні дії для порушення кримінальної справи, затримання підозрюваного, застосування запобіжного заходу, усунення з посади та ін., хоча і мають загальну профілактичну проте самі по собі ще не усувають усього комплексу обставин, що замовили або сприяли його вчиненню. Саме тому застосування спеціальних заходів, безпосередньо спрямованих на найповніше виявлення та усунення причин і умов, що сприяли вчиненню забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, істотно підвищує ефективність та цілеспрямованість всієї роботи щодо розслідування і судового розгляду кримінальних справ цієї категорії і, по суті, є логічним її завершенням.

Аналіз правозастосовної практики показує, що заходи процесуального запобігання забрудненню або іншій зміні природних властивостей атмосферного повітря мають здійснюватися на різних етапах провадження кримінальної справи, що зумовлює тривалий характер діяльності органу дізнання, слідчого, прокурора та суду.

Характерною особливістю цієї запобіжної роботи є те, що вона проводиться не лише під час розслідування справи по злочинному забрудненню або іншій зміні природної властивості атмосферного повітря, а й на більш ранніх етапах готування до вчинення злочинів. У процесі запобігання цьому злочину основним завданням є діяльність насамперед в тому, щоб швидко розблокувати криміногенну конфліктну ситуацію, а також цілеспрямованими, роз'яснювальними і виховними заходами переконали правопорушника добровільно відмовитися від реалізації злочинного умислу, чим, по суті, усувається сама загроза вчинення забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря.

Ефективність заходів запобігання злочинному забрудненню або іншій зміні природних властивостей атмосферного повітря значно підвищується, якщо в ньому беруть участь представники громадськості, інші особи з найближчого оточення правопорушника.

Проте, як свідчить природоохоронна практика, великі потенційні можливості ранньої профілактики (запобігання злочину) використовуються дуже рідко. Найістотнішим недоліком є те, що на численні

випадки забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря не завжди наступає негайне відповідне реагування ефективними заходами запобігання, які забезпечили б позитивні зміни у правосвідомості суб'єктів відносин, що поставлені під охорону ст. 241 КК України, і отже, виключили можливість рецидиву цих соціально небезпечних діянь. Характерно й те, що навіть при застосуванні до осіб, що вчинили такий злочин, одноразових профілактичних заходів, вони здебільшого зводилися лише до системи різних обмежень і заборон. Таку практику важко визнати ефективною, оскільки така профілактика не залучає правопорушника до активної участі в еколого-правовому вихованні. У цьому аспекті виправдовує себе практика, коли осіб, які вчинили адміністративні правопорушення щодо відносин стосовно атмосферного повітря, що можуть перерости в карне діяння, попереджують про можливу відповідальність, а також зобов'язують прослухати спеціальний курс платних лекцій з охорони атмосферного повітря для підвищення їх правосвідомості та стимулювання правомірної поведінки.

Функції запобігання злочину, передбаченому ст. 241 КК України, на ранніх стадіях покладені на орган дізнання. Ст. 103 КПК України зобов'язує міліцію вживати необхідні оперативно-пошукові заходи з метою виявлення ознак злочину та осіб, які його вчинили. З цієї вимоги випливає, що орган дізнання має запобігати підготовлюваним або негайно припиняти вже розпочате злочинне забруднення атмосферного повітря застосуванням до винних ефективних заходів переконання і примусу, які приводять особу до відмови реалізації злочинного наміру або позбавляють її можливості продовжувати злочинну діяльність.

Для негайного припинення забруднення атмосферного повітря у стадії приготування або замаху органу дізнання необхідно насамперед створити обстановку яка виключала б можливість подальшою розвитку злочинної діяльності. Виправдовують себе в таких ситуаціях спеціальні заходи, які спрямовані на роз'єднання антигромадських груп і порушників законодавства що стосується атмосферного повітря та переорієнтацію їх на суспільно корисну діяльність з охорони атмосферного повітря.

На прокурорсько-слідчі органи та суди в межах їх компетенції також накладається обов'язок вжити заходи до запобігання і припинення досліджуваних злочинів. Отримавши заяву або повідомлення про підготовлюваний або вчинений злочин забруднення атмосферного повітря, прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя разом з діями, передбаченими ч. 2 ст. 97 КПК України, застосовують усі можливі заходи для запобігання злочину або його припинення. Невідкладність,

послідовність і спрямованість проведення таких превентивних запобіжних заходів має визначатися з урахуванням конкретної обстановки.

Аналіз правозастосовної практики свідчить, що суб'єкти процесуального запобігання забрудненню атмосферного повітря не завжди приділяють належну увагу доказуванню всієї сукупності причин і умов, що зумовили вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України.

В основі організації процесуальної профілактики злочинів, передбачених ст. 241 КК України, лежить вимога Закону (ст.ст. 23, 23-1, 23-2 КПК України), яка зобов'язує правоохоронні органи вносити у відповідні державні органи, установи й організації подання або виносити судами окремі ухвали для усунення виявлених під час дізнання, досудового слідства і судового розгляду кримінальних справ причин і умов, що сприяли вчиненню цих злочинів. Орган, установа, організація або службова особа, одержавши подання або окрему ухвалу суду, зобов'язані розглянути їх і не пізніше місячного строку повідомити правоохоронний орган про вжиті профілактичні заходи.

Запобігання вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України, сприяє прийняттю також нових нормативно-правових актів, які відповідають міжнародним стандартам, а також підготовка глосарію для правозастосовних та регулятивних органів, приблизно такого змісту:

ГЛОСАРІЙ

До цього глосарія включені терміни, з якими може зустрітися слідчий при розслідуванні інциденту забруднення атмосферного повітря. Він не претендує на всеосяжність.

- Абсорбція** – Поглинання або розчинення газу або рідини іншою рідиною або твердим матеріалом.
- Адсорбція** – Поглинання однієї речовини поверхневим шаром іншої.
- Азбест** – Волокнистий мінерал, застосовується у вогнетривких виробках.
- Акрилонітрил** – Застосовується як сомономер у виробництві деяких типів каучуку.
- Активатор** – Хімічна сполука, що застосовується при полімеризації як компонент, що контролює темпи реакції.
- Анод** – Позитивно заряджений електрод.
- Антрацит** – Сорт кам'яного вугілля – високий вміст вуглецю, низький вміст летких речовин.

Атмосферне повітря	— Зовнішнє або відкрите повітря.
Ацетилени	— Група летких займистих розчинників.
Ацетон	— Леткий займистий розчинник.
Ацетонітрил	— Леткий займистий розчинник.
Індекс якості повітря	— Інформаційна система, яка оповіщає населення даного географічного регіону про стан якості повітря.
Кислота	— Речовина що утворює іони водню в присутності води.
Кислотне осадження	— Означає процес осадження різноманітних кислотних забруднювачів на поверхні землі або відкритих водойм.
Лужність	— Означає сукупність властивостей водних розчинів лугів; протилежність кислотності.
Навколишня температура	— Температура навколишнього середовища.
Повітря	— Газова суміш, яка складається з 21% кисню та 79% азоту (в об'ємних частинах), а також незначних кількостей двоокису вуглецю водяної пари та інертних газів.

Висновки до четвертого розділу

На основі дослідження розділу четвертого можна зробити такі висновки:

- вперше в кримінально-правовій, кримінально-процесуальній та криміналістичній літературі досліджено положення досудового слідства у справах про забруднення атмосферного повітря;
- предмет доказування у справах зазначеної категорії значно ширший від поняття складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, оскільки поряд з ознаками його об'єктивної і суб'єктивної сторони включає, зокрема, ще й обставини, які характеризують й повинні враховуватися при призначенні покарання;
- поряд з доказами вини особи у вчиненні злочину, передбаченого ст. 241 КК України, підлягають доказуванню мотив і мета злочину, які хоча в цьому злочині мають факультативне значення і не впливають на кваліфікацію діяння, але враховуються при призначенні покарання;
- при виділенні питання про достатність підстав для порушення кримінальної справи за ст. 241 КК України постає знання законодавства,

що стосується атмосферного повітря та розуміння конструктивних особливостей названих складів злочину;

- потрібно забезпечити виконання всіх процесуальних (процедурних) норм, які в подальшому полегшать вжиття правоохоронних заходів;

- при огляді місця події необхідно залучити фахівця з питань забруднення атмосферного повітря;

- огляд місця події має підпорядкуватись таким принципам, як: своєчасність огляду, об'єктивність і повнота огляду, планомірність огляду;

- слідчий зобов'язаний знати категорії забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря і наслідки, які вони викликають у навколишньому середовищі тощо;

- при досудовому слідстві слід всіляко уникати контактів з забруднювачами (засобами вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України);

- при взятті проб під час огляду місця події необхідно дотримуватись основних засад взяття проб, які описані в роботі;

- при провадженні досудового слідства з зазначеної категорії справ не потрібно при цьому нічого спрощувати, оскільки це негативно вплине на з'ясування суті справи;

- процесуальний порядок судового слідства є звичайним, хоча в деяких випадках має ускладнення;

- серед основних пріоритетних критеріїв запобігання злочину забруднення атмосферного повітря є:

- 1) контекстний підхід у справі охорони атмосферного повітря, який має включати організаційні, екологічні, політичні і правові заходи;
- 2) збільшення витрат на охорону атмосферного повітря;
- 3) заборону будь-яких проєктів що шкодять довкіллю;
- 4) безумовне дотримання встановлених нормативів і стандартів;
- 5) обов'язковість екологічних експертиз з метою складання екологічного прогнозу;
- 6) активізації діяльності правоохоронних органів у зазначеній справі тощо.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що виявляється у всебічному дослідженні кримінально-правової охорони атмосферного повітря за кримінальним законодавством України та деяких зарубіжних держав і формування на цій основі теоретичних новел та пропозицій щодо відповідних положень КК України та практики його застосування, зокрема:

1. Витоки діяння забруднення атмосферного повітря розпочинаються з 30.01.1983 р. Ігнорування історичного досвіду криміналізації цього діяння сприяло створенню колізійної норми, передбаченої ст. 241 КК України.

2. Кримінально-правове забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря – це умисна або необережна, заборонена КК України дія чи бездіяльність суб'єкта, який посягає на встановлені суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення цього феномену, які полягають у забрудненні або іншій зміні природних властивостей атмосферного повітря переліченими засобами та джерелами, що призводить до модифікації фізичних, хімічних чи біологічних властивостей цього природного об'єкта і створює небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля або спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки.

3. Інша зміна природних властивостей атмосферного повітря – це діяння, що супроводжується фізичним шкідливим впливом на цей природний феномен, тобто шкідливим впливом шумів, вібрації, іонізуючого опромінювання, температурою й інших фізичних факторів, що змінюють температурні, енергетичні, хвильові, радіаційні та інші фізичні властивості, атмосферного повітря, на життя, здоров'я людини і навколишнє природне середовище (а також зміни компонентів атмосферного повітря, що входять до його складу).

4. Родовим об'єктом аналізованого складу злочину є суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що виникають у межах території України, створюють сприятливі умови життєдіяльності та є природною умовою життя і забезпечують існування багатofункціональної, збалан-

сованої єдиної системи, до якої належить і людина (що утворює навколишнє природне середовище), її охорону, раціональне використання, оздоровлення і відтворення такої системи для нинішніх і майбутніх поколінь, яка гарантуватиме безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище.

5. Безпосереднім об'єктом означеного складу злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови (стосунки) з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря відкритого простору, яке має безпосередній непорушний зв'язок з навколишнім природним середовищем в межах території України, що об'єктивно містить раціональну суміш газів, які створюють сприятливі умови життєдіяльності та є природною умовою життя з метою протидії його забрудненню, іншій зміні природних властивостей, а також його засміченню.

6. Предметом цього складу злочину є атмосферне повітря відкритого простору, яке має природний непорушний зв'язок з навколишнім природним середовищем у межах території України й об'єктивно містить раціональну суміш газів, які створюють сприятливі умови життєдіяльності та є природною умовою життя, і не може бути власністю через фізичний стан і специфічні властивості.

7. Об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 241 КК, характеризується активними діями або бездіяльністю, які мають місце у визначених об'єктивних умовах, у певному місці, походять з певних джерел, здійснюються певними засобами, що створили небезпеку для життя, здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища (ч. 1 ст. 241 КК), а також діями й зазначеними наслідками у вигляді загибелі людей, захворювання людей, масової загибелі об'єктів тваринного і рослинного світу, інших тяжких наслідків й необхідного причинного зв'язку між діями та наслідками (ч. 2 ст. 241 КК).

8. Діяння, передбачене ч. 1 ст. 241 КК, належать до так званих злочинів з формальним складом, оскільки в ньому криміналізована небезпека (можливості) настання наслідків. Також зазначається, що інша зміна природних властивостей атмосферного повітря є не чим іншим, як складовою забруднення атмосферного повітря і її виділення в окреме діяння є необґрунтованим.

9. Забруднення, інша зміна природних властивостей атмосферного повітря є дією або бездіяльністю, що підтверджується описом об'єктивної сторони в названому складі злочину.

10. Необхідно відмовитися від застосування в диспозиції ст. 241 КК терміна «порушення спеціальних правил», оскільки порушуються не

спеціальні правила, а встановлені законодавством та підзаконними актами нормативи, стандарти, вимоги і ліміти, що стосуються атмосферного повітря.

11. Суб'єктами складу злочину забруднення атмосферного повітря можуть бути службові, неслужбові або приватні особи, яким до моменту вчинення злочину виповнилося 16 років.

12. Суб'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК, характеризується виною у формі прямого умислу. Психічне ставлення до діяння може проявлятися як з умисною, так і з необережною формою вини, а до наслідків — лише з необережністю (ч. 2 ст. 241 КК).

13. Таку складову інших тяжких наслідків, як захворювання людей, необхідно замінити ширшим — «спричинення шкоди здоров'ю людей».

14. Склади злочинів, передбачені ст.ст. 113, 271, 241, 441 КК, мають істотні відмінності за об'єктивними та суб'єктивними ознаками. Відмежування означених суміжних злочинів і аналогічних адміністративно-правових деліктів слід здійснювати за внутрішніми об'єктивними і суб'єктивними ознаками та ступенем суспільної небезпечності.

15. Систематизуючи окремі пропозиції на основі систематизації окремих положень зарубіжного кримінального законодавства в ході дослідження пропонується така редакція ст. 241 КК України:

«Ст. 241. Забруднення, засмічення, фізичний або інший вплив на атмосферне повітря

1. Забруднення, засмічення, фізичний або інший вплив на атмосферне повітря шкідливими засобами виробничої або невиробничої сфери для життя, здоров'я людей або для навколишнього природного середовища внаслідок порушення встановлених законодавством та підзаконними нормативними актами нормативів, стандартів, вимог або лімітів, яке може призвести до небезпеки для життя, здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища, —

карається...

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людини або людей чи завдали шкоду здоров'ю людини або людей, чи навколишньому природному середовищу, яке завдало збитки, що в тисячу і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або призвели до втрати унікальних і рідкісних об'єктів природи, занесених до Червоної книги України, вчинені з необережною формою вини до зазначених наслідків, —

карається...

3. Діяння, передбачені частиною першою цієї статті, якщо вони спричинили масову загибель або масове захворювання людей чи масову загибель об'єктів тваринного або рослинного світу, що завдало збитки, які в десять тисяч і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або спричинили екологічну катастрофу, вчинені з необережною формою вини до зазначених наслідків, — карається... ».

16. Предмет доказування у справах зазначеної категорії значно ширший від поняття складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, оскільки поряд з ознаками його об'єктивної і суб'єктивної сторони включає, зокрема, ще й обставини, які характеризують й повинні враховуватися при призначенні покарання.

17. Поряд з доказами вини особи у вчиненні злочину, передбаченого ст. 241 КК України, підлягають доказуванню мотив і мета злочину, які хоча в цьому злочині мають факультативне значення і не впливають на кваліфікацію діяння, але враховуються при призначенні покарання.

18. При виділенні питання про достатність підстав для порушення кримінальної справи за ст. 241 КК України постає знання законодавства, що стосується атмосферного повітря та розуміння конструктивних особливостей названих складів злочину.

19. Потрібно забезпечити виконання всіх процесуальних (процедурних) норм, які в подальшому полегшать вжиття правоохоронних заходів.

20. При огляді місця події необхідно залучити фахівця з питань забруднення атмосферного повітря.

21. Огляд місця події має підпорядкуватись таким принципам, як: своєчасність огляду, об'єктивність і повнота огляду, планомірність огляду.

22. Слідчий зобов'язаний знати категорії забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря і наслідки, які вони викликають у навколишньому середовищі тощо.

23. При досудовому слідстві слід всіляко уникати контактів з забруднювачами (засобами вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України).

24. При взятті проб під час огляду місця події необхідно дотримуватися основних засад взяття проб.

25. При провадженні досудового слідства з зазначеної категорії справ не потрібно при цьому нічого спрощувати, оскільки це негативно вплине на з'ясування суті справи.

26. Серед основних пріоритетних критеріїв запобігання злочину забруднення атмосферного повітря є:

- 1) контекстний підхід у справі охорони атмосферного повітря, який має включати організаційні, екологічні, політичні і правові заходи;
- 2) збільшення витрат на охорону атмосферного повітря;
- 3) заборону будь-яких проектів що шкодять довкіллю;
- 4) безумовне дотримання встановлених нормативів і стандартів;
- 5) обов'язковість екологічних експертиз з метою складання екологічного прогнозу;
- 6) активізації діяльності правоохоронних органів у зазначеній справі тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Законодавчі акти

1. Кримінальний кодекс України від 5.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. № 25–26. — Ст. 131.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про охорону атмосферного повітря» : Закон України від 24.10.2002 р. № 198-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 50. — Ст. 366.
3. Про внесення змін до закону України «Про охорону атмосферного повітря» : Закон України від 21.06.2001 р. № 2556-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 48. — Ст. 252
4. Про внесення змін до ст. 228 КК України : Закон України від 8.02.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 8. — Ст. 53.
5. Про внесення змін до ст. 228 КК України: Закон України від 6.03.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 15. — Ст. 70.
6. Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР : Указ Президії Верховної ради УРСР від 3 липня 1973 р. № 1879-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1973. — № 29. — Ст. 249.
7. Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу Української РСР : Указ Президії Верховної ради Української РСР № 466-X від 30.06. 1983 // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1973. — № 29. — Ст. 249.
8. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 2001 р. (із змінами, в ред. від 16.10.2012 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 48. — Ст. 252.
9. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 2.06.1991р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991.— № 41. — Ст. 546.
10. Уголовное законодательство Норвегии / Научн. ред. и вступ. статья докт. юрид. наук, проф. Ю.В. Голика; пер. с норвежского А.В. Жмени. — СПб: Юридический центр Пресс, 2003. — 375 с.
11. Уголовный закон Латвийской Республики / Научн. ред. и вступ. статья канд. юрид. наук А.И. Лукашова и канд. юрид. наук Э.А. Сарки-

совой. Пер. с латышского канд. юрид. наук А.И. Лукашова. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – 313 с.

12. Уголовный кодекс Австрии / Пер. с нем. – М.: Зерцало-М, 2001. – 144 с.

13. Уголовный кодекс Голландии / Научн. ред. докт. юрид. наук, проф. Б.В. Волженкин, пер. с англ. И.В. Мироновой. 2-е изд. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – 510 с.

14. Уголовный кодекс Испании / Под. ред. и с предисл. докт. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и докт. юрид. наук, проф. Ф.М. Решетникова. – М.: Зерцало, 1988. – 218 с.

15. Уголовный кодекс Республики Болгария / Научн. ред. канд. юрид. наук, проф. А.И. Лукашова. Пер. с болгарского Д.В. Милушева, А.И. Лукашова; вступ. статья Й.И. Айдарова. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – 298 с.

16. Уголовный кодекс республики Молдова // Ведомости Верховного Совета Молдавской ССР. – 1961. – № 10. – Ст. 41.

17. Уголовный кодекс Республики Польша / Научн. ред. канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашова, докт. юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецова; вступ. статья канд. юрид. наук, доц. А.И. Лукашова, канд. юрид. наук, проф. Э. А. Саркисовой; пер. с польского Д. А. Барилевич. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – 234 с.

18. Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. – М.: Зерцало-М, 2001. – 208 с.

19. Уголовный кодекс Эстонской Республики / Научн. ред. и пер. с эстонского В.В. Запелалова; вступ. статья канд. юрид. наук Н.И. Мациева. – СПб.: Юридический центр Прес, 2001. – 262 с.

Постанови Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та Ради міністрів УРСР

20. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких рішень Уряду України з питань охорони атмосферного повітря : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 лютого 1993 р. № 78 // Окремий відбиток на сайті Кабінету Міністрів України.

21. Про затвердження Концепції зменшення обсягів викидів важких металів в атмосферне повітря : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2000 р. № 1291 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 34. – Ст. 1444.

22. Про затвердження Положення про порядок здійснення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1993 р. № 1073 (Втратила

чинність згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2001 р. № 1655 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 51. – Ст. 2274.

23. Про затвердження Порядку ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2001 р. № 1655 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 1. – Ст. 2274

24. Про затвердження Порядку видачі дозволів на експлуатацію устаткування з визначеними рівнями впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря, проведення оплати цих робіт та обліку підприємств, установ, організацій і громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, які отримали такі дозволи : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2002 р. № 432 // Офіційний вісник України – 2002. – № 14. – Ст. 742

25. Про затвердження Порядку організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря : Постанова Кабінету Міністрів України від 9 березня 1999 р. № 343 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – Ст. 43.

26. Про затвердження Порядку проведення та оплати робіт, пов'язаних з видачею дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, обміну підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, які отримали такі дозволи : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 302 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 12. – Ст. 574.

27. Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 303 // Офіційний вісник України – 2004. – № 24. – Ст. 1588.

28. Про Порядок розроблення та затвердження нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 299 // Офіційний вісник України. – 2002 р.– № 12 – Ст. 571.

29. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про охорону атмосферного повітря» : Постанова Верховної Ради України від 22 лютого 2001 року № 2281-III // Окремий відбиток на сайті Комітету з питань екологічної політики, природо-користування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

30. Про прийняття Українською РСР Протоколу про обмеження викидів окислів азоту або їх транскордонних потоків до Конвенції 1979 року про транскордонне забруднення повітря на великі відстані : Постанова Ради міністрів УРСР // Збірник законодавчих актів України про охорону

навколишнього природного середовища (міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 246 с.

31. Про прийняття Українською РСР Протоколу про скорочення викидів сірки або їх транскордонних потоків принаймні на 30 відсотків до Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані : Постанова Ради міністрів Української РСР від 12.08.1986 р., № 82-ХІІ // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 242–244.

32. Про Порядок розроблення і затвердження нормативів гранично допустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 300 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 12. – Ст. 572.

33. Протокол про обмеження викидів окислів азоту або їх транскордонних потоків до Конвенції 1979 року про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (Софія, 1988) : Постанова Ради міністрів УРСР // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 246–249.

34. Протокол про скорочення викидів сірки або їх транскордонних потоків принаймні на 30 відсотків до Конвенції 1979 року про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (Хельсінкі, 1985) : Постанова Ради міністрів Української РСР від 12.08.1986 р., № 282-ХІІ // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Том 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 245–246.

Інші підзаконні нормативні акти

35. Державні санітарні правила охорони атмосферного повітря населених місць (від забруднення хімічними та біологічними речовинами) : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23 лютого 2000 р. № 30 // Окремий відбиток на сайті Міністерства охорони здоров'я України.

36. Державні санітарні правила охорони атмосферного повітря населених місць (від забруднення хімічними та біологічними речовинами) : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 9 липня 1997 р. № 201 за погодженням з Міністерством охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки від 18 березня 1996 р. №114–279 та Державним комітетом України по гідрометеорології від

12 грудня 1995 р. № К–2–822) // Окремий відбиток на сайті Державного комітету України по гідрометеорології.

37. Порядок визначення величин фонових концентрацій забруднювальних речовин в атмосферному повітрі : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 30 липня 2001 р. № 286 // Офіційний вісник України – 2001. – № 33. – Ст. 1575

38. Про затвердження Інструкції про встановлення лімітів викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 10 жовтня 2000 р. № 161 (втратив чинність згідно з наказом міністерства Екології та природних ресурсів України від 14 березня 2002 р. № 104) // Офіційний вісник України – 2000. – № 45. – Ст. 1954

39. Про затвердження Інструкції про порядок та критерії взяття на державний облік об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і стан атмосферного повітря, видів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 10 травня 2002 р. № 77 // Офіційний вісник України – 2002. – № 22. – Ст. 1074 .

40. Про затвердження Інструкції про проведення інвентаризації викидів важких металів в атмосферне повітря : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 9 серпня 2001 р. № 298 // Офіційний вісник України – 2001. – № 35.– Ст. 1640

41. Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 10.12.2008 № 639 // Офіційний вісник України – 2009. – № 5. – Ст. 151

42. Про затвердження Порядку визначення величин фонових концентрацій забруднювальних речовин в атмосферному повітрі : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 30 липня 2001 р. № 286 // Офіційний вісник України – 2001. – № 33. – Ст. 1575

43. Про затвердження Інструкції про загальні вимоги до оформлення документів, у яких обґрунтовуються обсяги викидів, для отримання дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами для підприємств, установ, організацій та громадян–підприємців : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки від 09.03.2006 р. № 108 // Офіційний вісник України – 2006. – № 13, № 14. – Ст. 916.

44. Про затвердження Списків гігієнічних регламентів (ГДК та ОБРВ) в повітрі робочої зони, атмосферному повітрі населених місць :

Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 15 січня 1997 р. № 8 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 200–201.

45. Про затвердження списків і введення в дію гігієнічних регламентів шкідливих речовин у повітрі робочої зони, атмосферному повітрі населених місць : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23 лютого 2000 р. № 30 // Окремий відбиток на сайті Міністерства охорони здоров'я України.

46. Про схвалення Концепції реалізації державної політики щодо скорочення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, які призводять до підкислення, евтрофікації та утворення приземного озону : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2003 р. № 10–р // Офіційний вісник України – 2003. – № 42. – Ст. 2230.

47. Щодо розрахунку збору за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від автотранспорту : Лист Міністерства екології та природних ресурсів України від 30.01.2003 р. № 16/3–/119 // Податки та бухгалтерський облік. – № 22. – 17 березня 2003 р.

48. Щодо розрахунку збору за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від пересувних джерел : Лист Міністерства екології та природних ресурсів України від 20.02.2003 р. № 16/3–4/120// Податки та бухгалтерський облік. – № 22. – 17 березня 2003 р.

49. Щодо розрахунку плати за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від автотранспорту : Лист Міністерства екології та природних ресурсів від 21. 09.2001 р. № 8/4-4/857 // Все про бухгалтерський облік. – № 100, 26 жовтня 2001 р.

Міжнародні Конвенції

50. Конвенція о трансграничном загрязнении воздуха на большие расстояния (Женева, 1979) // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 232– 235.

Постанови Пленуму Верховного Суду України

51. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17 // Вісник Верховного суду України. – 2005. – № 1 (53). – С. 9–12.

Інші джерела

52. Абдуразаков С.А., Ахмедов Г.А. Суб'єкт преступлення по Уголовному кодексу Узбекистана ССР / С.А. Абдуразаков, Г.А. Ахмедов // Вопросы совершенствования законодательства Узбекской ССР / Ред. кол. Г.А. Ахмедов и др. — Ташкент: Фан, 1970. — С. 137—147.

53. Андрушко П.П. Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: об'єкт і система / П.П. Андрушко // Кримінальне право України. — № 12. — 2006. — С. 3—63.

54. Андрушко П.П., Стрижевська А.А. Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика: Навчальний посібник / П.П. Андрушко, А.А. Стрижевська. — К.: Юрисконсульт, 2006. — 342 с.

55. Антипов В.І. Коментар до ст. 241 КК України / В.І. Антипов // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: За станом законо-давства і постанов Пленуму Верховного суду України на 1 грудня 2001 р. / За ред. С.С. Яценка. — К.: А.С.К., 2002. — С. 536—539.

56. Атмосфера: Справочник (справочные данные, модели) / Ред. кол.: Ю.С. Седулов (председ.) и др. — Л.: Гидрометеиздат, 1991. — 501 с.

57. Ахмедов Г.А., Миренский Б.А. О соотношении криминологических и уголовно-правовых категорий. Личность преступника и субъект преступления / Г.А. Ахмедов, Б.А. Миренский // Общественные науки в Узбекистане, 1975. — № 10. — С. 23—28.

58. Бажанов М.И. Объективная сторона преступления / М.И. Бажанов // Уголовное право УССР. Часть Общая: Учебник [Ю.В. Александров, А.Ш. Якупов, М. И. Бажанов и др.]; под ред. В.В. Сташиса, А.Ш. Якупова. — К.: Вища школа, 1984. — С. 81—97.

59. Балюк Г.І. Правова охорона атмосферного повітря / Г.І. Балюк // Екологічне право: Особлива частина: Підручник для студ. юрид. вузів і фак.: Повний акад. курс / За ред. акад. АПрН В. І. Андрейцева. — К.: Істина, 2001. — С. 434—452.

60. Баулін Ю. В. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення / Ю.В. Баулін // Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — К.: Ін Юре, 2003. — С. 830—899.

61. Беличенко Ю.П., Гусев А.Г. Охрана природы: Справочник / Ю.П. Беличенко, А. Г. Гусев. — М.: Агропромиздат, 1987. — 220 с.

62. Беньківський В. О. Деякі теоретичні питання вини / В. О. Беньківський // Держава і право. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — 2000. — Вип. 7. — С. 392—396.

63. Биологический Энциклопедический словарь / Гл. ред. М.С. Гиляров; ред. кол.: А. А. Баев, Г. Г. Винберг, Г. А. Завезин и др. – М.: Советская энциклопедия, 1986. – 831 с.

64. Богомяков Ю.С. Уголовно-правовая охрана природных богатств СССР: Автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Ю.С. Богомяков. – Свердловск, 1972. – 16 с.

65. Большая Советская Энциклопедия. – М.: Энциклопедия, 1975. – Т. 9. – 986 с.

66. Боровых Л.В. Проблемы возраста в механизме уголовно-правового регулирования: Автореф. дис. на соискание научн. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Л.В. Боровых. – М., 1974. – 39 с.

67. Бородин С.В., Носков Н.А. К вопросу совершенствования законодательства об уголовной ответственности несовершеннолетних / С.В. Бородин, Н.А. Носков // Современные тенденции развития уголовной политики и уголовного законодательства. – М.: Юрид. лит., 1994. – С. 57–59.

68. Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и её основание в советском уголовном праве / Я.М. Брайнин. – М.: Госюриздат, 1963. – 281 с.

69. Брайнін Я.М. Основні питання загального вчення про склад злочину / Я.М. Брайнін. – К.: Видавництво Київського університету, 1964. – 189 с.

70. Брич Л. Суміжні склади злочинів: поняття і основні ознаки / Л. Брич // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 6. – С. 102–109.

71. Бурчак Ф. Г., Фесенко Е. В. Объективная сторона преступления / Ф.Г. Бурчак, Е.В. Фесенко // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая, отв. ред. А.Я. Светлов, В.В. Сташис. – К.: Наукова думка, 1985. – 448 с.

72. Бушуев Г.В. Способ совершения преступления и его влияние на общественную опасность содеянного: Лекция / Г.В. Бушуев. – Омск: Высшая школа милиции МВД СССР, 1988. – 24 с.

73. Бушуева Т. А., Дагель П. С. Объект уголовно-правовой охраны природы / Т. А. Бушуева, П. С. Дагель // Советское государство и право. – 1977. – № 8. – С. 77–83.

74. Вадзюк С.Н. Вплив довкілля на здоров'я людини / С.Н. Вадзюк // Екологічний вісник. – № 1–2. – К.: Всеукраїнська екологічна ліга, 2002. – С. 8–20.

75. Ваулина Т.И. Экологические преступления / Т. И. Ваулина // Уголовное право. Особенная часть. Учебник для вузов. Отв. ред.: докт. юрид. наук, проф. И.Я. Козаченко, докт. юрид. наук, проф. З.А. Незнамова, канд. юрид. наук, доцент Г. П. Новоселов. — М.: ИНФРА-М — Норма, 1997. — С. 487—529.

76. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.—Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.

77. Викторов Б.С. Цель и мотивы в тяжких преступлениях / Б.С. Викторов. — М.: Госюриздат, 1963. — 82 с.

78. Владимиров В.А., Левицкий Г.А. Субъект преступления по советскому уголовному праву: Лекция / В.А. Владимиров, Г.А. Левицкий. — М.: ВШ МООП РСФСР, 1964. — 59 с.

79. Воробей П.А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину / П.А. Воробей. — К.: НАВСУ, 1997. — 184 с.

80. Вредные вещества в промышленности: Органические вещества: Новые данные с 1974 по 1984 г.: Справочник / Под ред. Э.Н. Левиной и И.Д. Годяниной. — Л.: Химия, 1985. — 464 с.

81. Вышинская З.А. Советское уголовное право. Часть особенная: Учебник / З.А. Вышинская, М.М. Исаев, А.А. Пионтковский и др.; общ. ред. А.А. Герцензон, З.А. Вышинская. — М.: Госюриздат, 1951. — 431 с.

82. Гавриш С.Б. Кримінальна відповідальність за незаконну порубку лісу (ст. 160 КК УРСР) / С.Б. Гавриш // Радянське право. — 1980. — № 7. — С. 32—33.

83. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. — К.: Інститут Законодавства Верховної Ради України, 2002. — 636 с.

84. Гавриш С.Б., Корчева З.Г. Злочини проти довкілля / С.Б. Гавриш, З.Г. Корчева // Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар; [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.]; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — К.: Ін Юре, 2003. — С. 649—704.

85. Гавриш С.Б., Корчева З.Г. Злочини проти довкілля / С.Б. Гавриш, З.Г. Корчева // Кримінальне право України: Особлива частина / М.І. Бажанов, В.Я. Тацій, В.В. Сташис, І.О. Зінченко та ін.: за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — К.: Юрінком Інтер; Х.: Право, 2002. — С. 214—230.

86. Гаврыш С.Б. Основные вопросы ответственности за преступления против природной среды: (проблемы теории и развития уголовного законодательства Украины): Автореф. дис. на соискание научн. степени докт. юрид. наук; спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / С. Б. Гаврыш. — Харьков, 1994. — 42 с.

87. Гаврыш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С.Б. Гаврыш. – Харьков: Изд-во при Харьковском гос. ун-те «Основа», 1994. – 640 с.

88. Гегель Г. В. Философия права / Г. В. Гегель – М., 1990. – С. 89–165.

89. Глистин В.К. Охрана природы по советскому уголовному праву: Автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / В.К. Глистин. – Ленинград: ЛГУ, 1966. – 16 с.

90. Гончар Т.А. Состав преступления / Т.А. Гончар // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: Учебник / Под ред. докт. юрид. наук, проф. Е. Л. Стрельцова. – Х.: Одиссей, 2002. – С. 64–80.

91. Грабовская Н.П. Преступления против здоровья населения / Н.П. Грабовская // Курс советского уголовного права; Отв. ред. Н. А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1975. – Т. 5. – 656 с.

92. Грабовская Н.П. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка / Н.П. Грабовская // Курс советского уголовного права; Отв. ред. Н. А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1981. – Т. 5. – С. 170–219.

93. Гришаев П.И. Объективная сторона преступления / П.И. Гришаев // Советское уголовное право: Часть общая: Учебное пособие. – М.: ВЮЗИ, 1961. – 147 с.

94. Гришаев П.И. Понятие преступления. Причины преступности / П.И. Гришаев // Советское уголовное право: Общая часть: В 18-ти выпусках. Вып. 3. – М.: ВЮЗИ, 1960. – 368 с.

95. Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В.К. Гришук. – Львів: Світ, 1992. – 165 с.

96. Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: Навч. посібник для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. / В.К. Гришук – К.: Ін Юре, 2006. – 586 с.

97. David W. Ziegler. War, peace and International politics. ed / W. David. Ziegler. – USA: Harper College Publishers, Western Washington Universiti, 1993. – 458 p.

98. Дагель П.С. Понятие вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель // Материалы XIII научной конференции ДВГУ. Ч. IV. – Владивосток, 1968. – С. 121–129.

99. Дагель П.С. Содержание, форма и сущность вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель // Правоведение, 1969. – № 1. – С. 77–79.

100. Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление / П. С. Дагель. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 230 с.

101. Дагель П.С., Михеев Р.В. Установление субъективной стороны преступления / П.С. Дагель, Р.В. Михеев. — Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1972. — 36 с.

102. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. / В. Даль. — М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1956. — Т. 4. — 583 с.

103. Даньшин И.Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка / И.Н. Даньшин — М.: Юрид. лит., 1973. — 200 с.

104. Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю.А. Демидов. — М.: Юрид лит, 1975. — 184 с.

105. Дубовик О.Л. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ / О.Л. Дубовик. — М.: Спартак, 1998. — 352 с.

106. Дудоров О.О. Злочини проти довкілля / О.О. Дудоров // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К.: Кантон, 2001. С. 629–674.

107. Дурманов Н.Д. Понятие преступления / Н.Д. Дурманов. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 312 с.

108. Екологічне право України: Підручник для студ. юрид. виш. навч. закладів / А.П. Гетьман, М.М. Шульга, В.В. Попов та ін.; За ред. А.П. Гетьмана та М. В. Шульги. — Х.: Право, 2005. — 384 с.

109. Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование / В.П. Емельянов. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. — 219 с.

110. Енциклопедія сучасної України / Головна ред. колегія: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романов та ін. — К.: Координаційне бюро Енциклопедії сучасної України НАН України, 2001. — 824 с.

111. Жевлаков Э.Н. Понятие экологических преступлений. Объект и система / Э.Н. Жевлаков // Проблемы борьбы с экологическими правонарушениями в свете решений XXVII съезда КПСС. — М.: ВЮЗИ, 1990. — С. 5–24.

112. Жевлаков Э.Н. Преступления против природных богатств СССР: Учебное пособие / Э.Н. Жевлаков. — М.: ВЮЗИ, 1983. — 87 с.

113. Жевлаков Э.Н. Экологические преступления и экологическая преступность: Учеб. пособие / Э.Н. Жевлаков. — М.: Белые альвы, 1996. — 93 с.

114. Збірник нормативно-правових актів Європейського союзу у сфері охорони навколишнього природного середовища. — Львів: БФ «Екоправо—Львів», 2004. — 192 с.

115. Здравомыслов Б.В. Должностные преступления. Понятие и квалификация / Б.В. Здравомыслов. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 30–31.

116. Злобин Г.А. Виновное вменение в историческом аспекте / Г.А. Злобин // Уголовное право в борьбе с преступностью. — М.: 1981. — С. 20—26.

117. Зуйков Г.Г. К вопросу об уголовно-правовом понятии и значении способа совершения преступления / Г.Г. Зуйков // Тр. ВШ МВД СССР. — М., 1969. — Вып. 24. — С. 24—45.

118. Игнатов А.Н. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения / А. И. Игнатов // Курс советского уголовного права. — В 6 т.: Ред. колл.: член-корр. АН СССР А.А. Пионтковский, член-корр. АН СССР П.С. Ромашкин, член-корр. АН СССР В.М. Чхиквадзе — М.: Наука, 1971. — Т. 5. — С. 428—446.

119. Іщенко О.М., Матвійчук В.К., Єрсова І.Ю. Кримінально-правовий захист атмосферного повітря: Навчальний посібник / О.М. Іщенко, В.К. Матвійчук, І.Ю. Єрсова. — К.: РВВ МВС України, 1994. — 64 с.

120. Кант И. Сочинения: В 6-и т. / И. Кант. — Т. 4. — Ч. 2. — М., 1965. — С. 120—137.

121. Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации / С. Г. Келина. — М.: Белые альвы, 1995. — С. 115.

122. Кириллов В.Ф. Санитарная охрана атмосферного воздуха / В.Ф. Кириллов — М.: Медицина, 1976. — 32 с.

123. Клименко В.А. Злочини проти довкілля / В.А. Клименко // Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник (Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.) / За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. — К.: Юридична думка, 2004. — С. 267—317.

124. Ключниченко А.П. Административно-правовая борьба с мелким хулиганством и злостным пьянством / А. П. Ключниченко. — К.: МООП УССР, 1967. — 151 с.

125. Ковалев М.И. Объективная сторона преступления / М.И. Ковалев // Советское уголовное право: Часть Общая: Учебник; под ред. Н.А. Беляева и М.И. Ковалева — М.: Юрид. лит., 1977. — С. 144—167.

126. Комиссаров А.Н. Преступления, посягающие на рациональное использование и охрану воды и воздуха / А. Н. Комиссаров // Советское уголовное право. Особенная часть / Н.В. Васильев, М.А. Гельфер, П.И. Гришаев и др; Под ред. П.И. Гришаева, Б.В. Здравомыслова. — М.: Юрид. лит., 1988. — С. 328—333.

127. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н.И. Коржанский. — М.: Изд-во Академии МВД СССР, 1980. — 248 с.

128. Коржанский Н.И. Предмет преступления (понятие, виды и значение для квалификации): Учебное пособие / Н.И. Коржанский. —

Волгоград: НИИ и РИО Волгоградской следственной школы МВД СССР, 1976. — 56 с.

129. Коржанський М., Коржанська О. Цінність суспільних відносин / М.Й. Коржанський, О.М. Коржанська // Право України. — № 12. — 2006. — С. 20–22.

130. Коржанський М.Й. Об'єкт і предмет злочину: Монографія / М.Й. Коржанський. — Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС України; Ліра ЛТД, 2005. — 252 с.

131. Коржанський М.Й. Об'єктивна сторона злочину / М.Й. Коржанський // Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. Курс лекцій / За ред. М.Й. Коржанського. — К.: Атіка, 2001. — С. 189–211.

132. Корчева З.Г. Уголовно-правовая охрана природы в УССР: Учебное пособие / З.Г. Корчева. — Харьков: Вища школа, 1975. — 83 с.

133. Красиков Ю.А. Доктрина русского уголовного права: источники и тенденции развития / Ю.А. Красиков // Современные тенденции развития уголовной политики и уголовного законодательства: Тез. докл. конф., 27–28 января 1994 г. / Под ред. С.В. Бородина и др. — М., 1994. — С. 35–36.

134. Красс А.В. Право государственной социалистической собственности / А.В. Красс. — М.: Госюриздат, 1954. — 260 с.

135. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. / За ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. — К.: Юрінком Інтер, 1997. — 512 с.

136. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. / П.С. Матишевський, П.П. Андрушко, С.Д. Шапченко та ін.: За ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. — К.: Юрінком Інтер, 1997. — 512 с.

137. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін. Вид. 3-є переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. — К.: Юридична думка, 2004. — 352 с.

138. Кримінальний кодекс України. Проект Комісії з питань законності і правопорядку Верховної Ради України. — К.: Право, 1995. — 156 с.

139. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ. — 2006. — 304 с.

140. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев // Советское уголовное право. Общая часть: Учебник / Под ред. В.Д. Меньшагина и др. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. — С. 128–143.

141. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. — М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1960. — 244 с.

142. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1960. – 244 с.
143. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: Норма и патология / В.Н. Кудрявцев – М.: Наука, 1982. – 288 с.
144. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 232 с.
145. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 237 с.
146. Кузнецова Н.Ф. Преступление, состав преступления уголовно-правовой нормы / Н. Ф. Кузнецова // Вестник МГУ. – Право. – 1967. – № 4. – С. 35–48.
147. Кузнецова Н. Ф., Кудинов Б. А. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения / Н.Ф.Кузнецова, Б.А. Кудинов // Советское уголовное право: Особенная часть / Под ред. проф. В.Д. Меньшагина, Н.Д. Дурманова, Г.А. Кригера, В.Н. Кудрявцева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – С. 389–406.
148. Куринов Б.А. Комментарий к ст. 223 УК РСФСР / Б.А. Куринов // Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР. – М.: Изд-во юрид. лит., 1980. – С. 423–424.
149. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений / Б.А. Куринов. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 184 с.
150. Лапина М.А. Юридическая ответственность за экономические правонарушения. Постатейный комментарий к Российскому законодательству / М.А. Лапина. – М.: Экзамен, 2003. – 288 с.
151. Левицька Л.В., Мудряк Т.О., Сіренко О.В., Цимбал П.В. Кримінальне право України. Загальна частина: Навчальний посібник / Л.В. Левицька, Т.О. Мудряк, О.В. Сіренко, П.В. Цимбал – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2005. – 206 с.
152. Лейкина Н.С. Советское уголовное право. Часть Общая: Учеб. пособие / Н.С. Лейкина. – Л., 1960. – С. 229–234.
153. Леонтьев Б. Преступления против природных богатств СССР / Б. Леонтьев // Советское уголовное право. Часть Особенная: Учебник / В.Д. Меньшагин, В.Н. Кудрявцев, Б.А. Куринов и др.; под ред. В.Д. Меньшагина и др. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – С. 261–274.
154. Леонтьев Б. Преступления против природных богатств СССР / Б. Леонтьев // Советское уголовное право. Часть Особенная: Учебник / В.Д. Меньшагин, В.Н. Кудрявцев, Б.А. Куринов и др.; под ред. В.Д. Меньшагина и др. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – С. 261–274.

155. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (Розділ V. Особливої частини КК України): Монографія / С.Я. Лихова. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. — 573 с.
156. Лопашенко Н.А. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ / Н.А. Лопашенко. — СПб.: Юридический центр Прес, 2002. — 802 с.
157. Лопашенко Н.А. Экологические преступления: Учебное пособие / Н.А. Лопашенко. — СПб.: Юридический центр Прес, 2003. — 799 с.
158. Луньов А.Е. Административная ответственность за правонарушения / А.Е. Луньов. — М.: Госюриздат, 1961. — 187 с.
159. Лысов М. Отграничение преступления от проступка по должности / М. Лысов // Советская юстиция. — 1972. — № 1. — С. 13–14.
160. Малинин В.Б. Причинная связь в уголовном праве / В.Б. Малинин. — СПб.: Юридический центр Прес, 2000. — 343 с.
161. Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве / В.Б. Малинин. — СПб.: Юридический центр Прес, 2003. — 316 с.
162. Малков В. П. Субъективные основания уголовной ответственности / В.П. Малков // Государство и право 1995. — № 1 — С. 14–16.
163. Матвейчук В.К. Уголовно-правовая борьба органов внутренних дел с преступным загрязнением водных объектов: Учебное пособие / В.К. Матвейчук. — К.: НИ и РИО Украинской академии внутренних дел, 1992. — 79 с.
164. Матвейчук В. К. Уголовно-правовая борьба органов внутренних дел с преступным загрязнением водных объектов: Учебное пособие / В.К. Матвейчук. — К.: НИ и РИО Украинской академии внутренних дел, 1993. — 80 с.
165. Матвейчук В.К. Уточнение понятия субъекта экологических преступлений на современном этапе развития общества и государства / В.К. Матвейчук // Проблемы борьбы зі злочинністю в Україні: Тези доповідей і повідомлень; респ. наук. конф. — К.: АН України Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 1992. — С. 62–63.
166. Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): Монографія / В.К. Матвійчук. — К.: Азимут–Україна, 2005. — 464 с.
167. Матвійчук В.К., Присяжний В.М. Забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів: відповідальність, досудове і судове слідство та запобігання : Монографія / В.К. Матвійчук, В.М. Присяжний. — К.: КНТ, 2007. — 272 с.

168. Матвійчук В.К., Тарарухін С.А. Суб'єктивна сторона складу злочину: Лекція / В.К. Матвійчук, С.А. Тарарухін. — К.: УАВС, 1994. — 35 с.
169. Мельник М.І. Злочини у сфері службової діяльності / М.І. Мельник // Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник. (Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін.) / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. — К.: Юридична думка, 2004. — С. 491—513.
170. Микієвич М.М., Андрусевич Н.І., Будякова Т.О. Європейське право навколишнього середовища: Навчальний посібник / М.М. Микієвич, Н.І. Андрусевич, Т.О. Будякова. — Львів: БФ «Екоправо-Львів», 2004. — 256 с.
171. VI Международный Конгресс по уголовному праву. — Рим, 1953. — 16 с.
172. VII Международный Конгресс по уголовному праву. — Афины, 1957. — 69 с.
173. Музика А.А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А. А. Музика. — К.: Логос, 1998. — 323 с.
174. Мунтян В.Л. Правовая охрана рыбных богатств / В.Л. Мунтян // Правовая охрана природы: Тезисы докладов и содокладов. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. — С. 8—17.
175. Муравьева С.И., Казнина Н.И., Прохоров Е.К. Справочник по контролю вредных веществ в воздухе / С.И. Муравьева, Н.И. Казнина, Е.К. Прохоров: Справ. изд-е. — М.: Химия, 1988. — 320 с.
176. Мусієнко М.М. Серебряков В.В., Брайон О.В. Екологія. Охорона природи: Словник-довідник / М.М. Мусієнко, В.В.Серебряков, О.В. Брайон — К.: Знання, КОО, 2002. — 550 с.
177. Навроцкий В.А. Уголовная ответственность за загрязнение водоемов: Автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / В.А. Навроцкий. — Харьков, 1982. — 16 с.
178. Навроцький В.О. Предмет злочинного забруднення водою (ст. 228 КК УССР) / В.О. Навроцький // Радянське право. — 1982. — № 3. — С. 64—67.
179. Навроцький В.О. Злочини проти природи. Лекції для студентів юридичного факультету / В.О. Навроцький — Львів: Юрид. фак. Львівського державного університету ім. Івана Франка. — 1997. — 56 с.
180. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Коржанський М.Й. — К.: Атіка, Академія, Ельга-Н. — 2001 р., — 637 с.
181. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Під заг. ред. Потєбенька М.О., Гончаренка В.Г. / П.П. Андрушко, Т.М. Арсенюк, О.Г. Атаманчук та ін. — К.: Форум, 2001. — Ч. 2. — 942 с.

182. Наумов А.В. Объективная сторона преступления / А.В. Наумов // Российское уголовное право. Курс лекций: В 3 т. Т. 1: Общая часть / А.В. Наумов. – 4-е изд. перераб. и доп. – М.: Волтерес Клувер, 2007. – С. 313–343.

183. Наумов А.В. Предмет преступления / А.В. Наумов // Словарь по уголовному праву / Отв. ред. проф. А.В. Наумов. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – С. 39–40.

184. Наумов А. В. Предприятия на скамье подсудимых / А. В. Наумов // Сов. юстиция. – 1992. – № 17–18. – С. 3–4.

185. Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций: В 3 т. Т. 1: Общая часть / А.В. Наумов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерес Клувер, 2007. – 736 с.

186. Наумов А.В. Уголовный закон в условиях перехода к рыночной экономике / А.В. Наумов // Сов. гос. и право. – 1991. – № 2. – С. 35–36.

187. Некипелов П.Т. Понятие и система хозяйственных преступлений по советскому уголовному праву / П.Т. Некипелов. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1963. – 160 с.

188. Никифоров А.С. Организация как субъект преступления / А.С. Никифоров // Современные тенденции развития уголовной политики и уголовного законодательства: Тез. конф. – М., 1994. – С. 59–60.

189. Никифоров Б.С. Об умысле по действующему законодательству / Б.С. Никифоров // Советское государство и право. – 1965. – № 6. – С. 26–28.

190. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров – М.: Госюриздат, 1960. – 229 с.

191. Никифоров Б.С. Применение общего определения умысла и норм Особенной части УК / Б.С. Никифоров // Советское государство и право. – 1966. – № 7. – С. 117–199.

192. Новоселов Г.П. Объект преступления / Г.П. Новоселов // Полный курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. докт. юрид. наук, проф. А. И. Коробеева. Т. 1: Преступление и наказание. – СПб: Юридический центр Пресс, 2008. – С. 325–356.

193. Номоконов В.А. Объективная сторона преступлений / В.А. Номоконов // Полный курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. докт. юрид. наук, проф. А. И. Коробеева. Т. 1: Преступление и наказание. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2008. – С. 357–383.

194. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 5700 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 19 изд., испр. – М.: Рус. яз., 1987. – 846 с.

195. Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву / В.С. Орлов. – М.: Госюриздат, 1958. – 260 с.

196. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления / Р. Орымбаев. – Алма-Ата: Изд-во Алма-Атинского ун-та, 1977. – 153 с.
197. Павлов В.Г. Субъект преступления / В.Г. Павлов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 318 с.
198. Пакутин В. Ответственность за незаконную порубку леса / В. Пакутин // Соц. законность. – 1978. – № 11. – С. 40–42.
199. Пакутин В. Уголовно-правовая охрана вод и воздуха от загрязнений / В. Пакутин // Соц. законность. – 1977. – № 6. – С. 40–42.
200. Пакутин В.Д. Уголовно-правовая охрана внешней природной среды и природных ресурсов в СССР / В. Д. Пакутин. – Учебное пособие. – Уфа: Башкирский гос. университет, 1976. – 157 с.
201. Панов М.І. Об'єктивна сторона злочину / М.І. Панов // Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів юрид. спец. Вищ. закладів освіти / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С. 102–129.
202. Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н.И. Панов. – Харьков, Вища школа, 1982. – 161 с.
203. Панько М.М. Преступления против окружающей среды / М.М. Панько // Уголовный кодекс Украины. Комментарий: Под ред. Ю.А. Кармазина, Е.Л. Стрельцова. – Харьков: Одиссей, 2001. – С. 496–541.
204. Петин И.А. Механизм преступного насилия / И.А. Петин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 343 с.
205. Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР / В. В. Петров. – М.: Юрид. лит., 1984. – 384 с.
206. Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права / А.А. Пионтковский. – М.: Наука, 1959. – Т. 2. – 368 с.
207. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права. В 6-и т. Т. 2: Часть общая. Преступление / А.А. Пионтковский: редкол.: Пионтковский А.А., Ромашкин П.С., В.М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1970. – 516 с.
208. Пионтковский А.А. Объективная сторона состава преступления / А.А. Пионтковский // Курс советского уголовного права: Часть общая. В 6-и т. / Редкол.: А. А. Пионтковский и др. – М.: Наука, 1970. – Т. 2. – С. 131–183.
209. Пионтковский А. А. Преступление в области природных богатств / А.А. Пионтковский // Курс советского уголовного права. – М.: Наука, 1971. – Т. 5. – С. 513–544.

210. Пионтковский А.А. Уголовно-правовые воззрения И. Канта, А. Фейербаха, И. Фихте / А.А. Пионтковский. – М.: Профобразование, 1971. – 112 с.
211. Писарев А. Правовая охрана и защита лесов / А. Писарев // Советская юстиция. – 1982. – № 7. – С. 7–10.
212. Плотников А.И. Объективное и субъективное в уголовном праве (оценка преступления по юридическим признакам) / А.И. Плотников. – Оренбург: Основа, 1997. – 108 с.
213. Повелицына П.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / П.Ф. Повелицына. – М.: Юрид. лит., 1981. – 88 с.
214. Полное собрание законов Российской Империи. – Т. 20. Отд. 1. – С. 710–831.
215. Полный курс уголовного права. В 5 т. / Под ред. докт. юрид. наук, проф. А.И. Коробеева. Т. 1: Преступление и наказание. – СПб: Юридический центр Пресс, 2008. – 1133 с.
216. Примак А.В., Щербань А.Н. Ключи к чистому воздуху / А.В. Примак, А.Н. Щербань. – К.: Наукова думка, 1986. – 128 с.
217. Просуленко А.А. Человек и город: Соц.-экон. развитие городов Донецкой области / А.А. Просуленко. – Донецк: Донбасс, 1990. – 88 с.
218. Протченко Б.А. Невменяемость в советском уголовном праве / Б.А. Протченко // Правоведение, 1987. – С. 82–84.
219. Рагог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рагог. – М.: Профобразование, 2001. – 135 с.
220. Рагог А.И. Субъективная сторона преступлений / А.И. Рагог // Полный курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. докт. юрид. наук, проф. А.И. Коробеева. – Т. 1: Преступление и наказание. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2008. – С. 438–509.
221. Renderson D. et al. Atmospheric science and power production / D. Renderson – T.S.C.V S Dept. of Energy, 1984. – 980 p.
222. Розенберг Д.Н. О понятии имущественных преступлений в советском уголовном праве (Объект и предмет посягательства) / Д.Н. Розенберг // Учен. зап. Харьк. юрид. ин-та. Вып. 3. – Харьков, 1948. – С. 69–74.
223. Розенко В.І., Матвійчук В.К. Суб'єкт злочину / В.І. Розенко, В.К. Матвійчук – К.: Академія МВС, 1984. – 36 с.
224. Российское законодательство X–XX веков: Тексты и комментарии: В 9–и т. / Под ред. О.И. Чистякова. – Т. 1: Законодательство Древней Руси (Отв. ред. В. Л. Янин). – М.: Юрид. лит., 1984. – 432 с.
225. Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: Курс лекцій / А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О.Ф. Штанько – К.: Вид-во Паливода А. В., 2005. – 640 с.

226. Светлов А.Я. Ответственность за должностные преступления / А.Я. Светлов. – К.: Наукова думка, 1978. – 304 с.

227. Светлов А.Я. Субъективная сторона преступления / А.Я. Светлов // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе: Часть общая. – К.: Наукова думка, 1995. – С 160–168.

228. Семенцова И.А. Объективная сторона преступления / И.А. Семенцова // Уголовное право: Общая часть. Серия «Сдаем экзамен». – Ростов н/Д: Феникс, 2003. – С. 69–83.

229. Сергеева Т.Л. Охрана природы по советскому уголовному законодательству / Т.Л. Сергеева // Правовые вопросы охраны природы в СССР / Отв. ред. Г.Н. Полянская. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 168–227.

230. Скляр С.В. Вина и мотивы преступного поведения / С.В. Скляр. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 326 с.

231. Смитиенко В.Н. Уголовно-правовая охрана здоровья населения в СССР / В.Н. Смитиенко. – К.: Вища школа, 1989. – 243 с.

232. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – 1600 с.

233. Статистический словарь. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 623 с.

234. Строгович М.С. Основные вопросы советской социалистической законности / М.С. Строгович. – М.: Наука, 1966. – 252 с.

235. Сытник К.М., Брайон А.В., Гордецкий А.В. Биосфера. Экология. Охрана природы: Справочное пособие / К.М. Сытник, А.В. Брайон, А.В. Гордецкий. – К.: Наукова думка, 1987. – 524 с.

236. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая. В 2 т. / Н.С. Таганцев. – М.: Наука, 1994. – Т. 1. – 380 с.

237. Таганцев Н.С. Преступная деятельность / Н.С. Таганцев // Русское уголовное право: Лекции. Часть общая. В 2 т. – М.: Наука, 1994. – Т. 1. – С. 265–372.

238. Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в следственной судебной практике / С.А. Тарарухин. – К.: Юринком, 1995. – 208 с.

239. Тарханов И.С., Рошин Н.И., Блищенко И.П. Охрана морской среды / И.С. Тарханов, Н.И. Рошин, И.П. Блищенко // Международное морское право. – М.: Изд-во УДН. 1988. – С. 192–206.

240. Тацій В.Я. Преступления против природных богатств СССР / В.Я. Тацій // Уголовное право УССР: Особенная часть: Учебник // Под ред. М.И. Бажанова и др. – К.: Вища школа, 1989. – 503 с.

241. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навчальний посібник / В.Я. Тацій. – Харків: Українська юридична академія, 1994. – 80 с.

242. Тацій В.Я. Об'єкт злочину / В.Я. Тацій // Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для юр. вузів і факультетів / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін., за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С. 89–101.

243. Тацій В.Я. Предмет злочину / В.Я. Тацій // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 1988 – Т. 5. – С. 59–60.

244. Тацій В.Я. Суб'єкт злочину / В.Я. Тацій // Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін., за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С. 130–141.

245. Ткачук А.Л. До питання про витоки вини як правової категорії / А.Л. Ткачук // Актуальні проблеми держави та права. – Одеса: Одеська національна академія, 2000. – Вип. 13. – С. 144–148.

246. Трайнин А.Н. Должностные и хозяйственные преступления / А.Н. Трайнин. – М.: Юриздат, 1938. – 136 с.

247. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления / А.Н. Трайнин. М.: Госюриздат, 1957. – 191 с.

248. Тяжкова И.М. Некоторые вопросы уголовноправовой охраны природы / И.М. Тяжкова // Научнотехнический прогресс и правовая охрана природы: Проблемы совершенствования природоохранительного законодательства в условиях научно-техн. прогресса / Под ред. В.В. Петрова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 101–103.

249. Тяжкова И.М. Неосторожные преступления с использованием источников повышенной опасности / Под ред. д-ра юрид. наук В.С. Комиссарова / И.М. Тяжкова. – СПб: Юрид. центр Пресс, 2002. – 278 с.

250. Тяжкова И.М. Преступления против природных богатств / И.М. Тяжкова // Советское уголовное право. Особенная часть: Учебник под ред. Г.А. Кригера, Б.А. Куликова, Ю.М. Ткачевского. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982 – С. 253–268.

251. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. – М.: Институт международного права и экономики А.С. Грибоедова, 2001. – 576 с.

252. Уголовное право УССР. Особенная часть: Учебник / М.И. Бажанов, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, и др.; под ред. М.И. Бажанова и др. – К: Вища школа, 1989. – 455 с.

253. Украинская советская энциклопедия. – К.: Главная редакция УСЭ, 1979. – Т. IV. – 560 с.

254. Украинская советская энциклопедия. — К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. — Т. 8. — 528 с.

255. Устименко В.В. Специальный субъект преступления (понятие и виды): Учебное пособие / В.В. Устименко. — Харьков: Харьковский юридический институт, 1989. — 104 с.

256. Устинов В.С. Специальный субъект преступления / В.С. Устинов // Государство и право. — М., 1992. — № 6. — С. 89–91.

257. Утевский Б.С. Вина в советском уголовном праве / Б.С. Утевский. — М.: Госюриздат, 1950. — 319 с.

258. Учебник уголовного права. Ощая часть / С.В. Бородин, В.Н. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова и др.: под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. — М.: Спартак, 1998. — 412 с.

259. Фейербах А. Уголовное право / А. Фейербах. — СПб., 1810.

260. Фесенко Є. В. Цінності як об'єкт злочину / Є. В. Фесенко // Право України. — 1999. — № 6. — С. 75–79.

261. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. — М.: Сов. энциклопедия, 1983. — 840 с.

262. Філінчук Г.Г. Словник термінів з питань екології та безпеки життя і діяльності: Навчальний посібник / Г.Г. Філінчук; ред. колегія Г.Г. Філінчук, Б.Г. Чижевський, В.А. Широков та ін. — Чернівці: Зелена Буковина, 2003. — 752 с.

263. Хохлова І. В., Шем'яков О. П. Кримінальне право України. Загальна частина: Навчальний посібник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / І.В. Хохлова, О.П. Шем'яков. — Донецьк: Норд-Пресс, 2005. — 217 с.

264. Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве / Т.В. Церетели. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Гос. изд-о юрид. лит., 1963. — 383 с.

265. Цунэо, Инако. Современное право Японии / Инако Цунэо [Пер. с японского В.В. Батуренко]. — М.: Прогресс, 1989. — 270 с.

266. Цупренко П.Г. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения / П.Г. Цупренко // Уголовный кодекс Украинской ССР: Науч.-практ. коммент. / Н.Ф. Антонов, М.И. Бажанов, Ф.Г. Бурчак и др. — К.: Политиздат Украины, 1987. — С. 683–784.

267. Шабалин В.А. Методологические вопросы правопедения / В.А. Шабалин — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1972. — С.13–14.

268. Шевченко Я.Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних / Я.Н. Шевченко. — К.: Наукова думка, 1976. — 189 с.

269. Широков В. Субъект преступлений в области окружающей среды / В. Широков // Сов. юстиция. — 1985. — № 5. — С. 19–21.

270. Широков В.А. Преступления в области охраны окружающей среды: Учебное пособие / В.А. Широков. – Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. – 64 с.

271. Шишов О.Ф. Становление и развитие науки уголовного права в СССР / О.Ф. Шишов. – М., 1981. – 67 с.

272. Экологический энциклопедический словарь / Е.М. Аксель, А.М. Берлянт, В.А. Большаков и др.; редкол. А.Н. Гусейнов, Н.С. Касимов, О.С. Колбасов и др. – М.: Ноосфера, 1999. – 930 с.

273. Экология и экономика: Справочник / Авт. кол.: О.Ф. Балацкий и др.; сост. В.М. Власенко, В.Я. Вольфсон; под. общ. ред. К.М. Сытника. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 308 с.

274. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. – М.: Тверской бульвар, 1982. – Т. 20. – 940 с.

275. Юровский Д.Ю. Комментарий к ст. 228 УК УССР / Д.Ю. Юровский // Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / Н.Ф. Антонов, М.И. Бажанов, Я.М. Брайнин и др. – К.: Политиздат Украины, 1978. – С. 600–601.

276. Ядов В.А. Социологическое исследование: Методология. Программа. Методы / В.А. Ядов. – М., 1987. – 24 с.

277. Якуба О.М. Советское административное право: Общая часть / О.М. Якуба. – К.: Вища школа, 1975. – 231 с.

278. Якубович М.И. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения / М.И. Якубович // Советское уголовное право. Часть Особенная. – М.: Юрид. лит., Юрид. лит., 1973. – С. 463–523.

279. Якупов А.Ш. Советское уголовное право. Часть общая / А.Ш. Якупов. – К.: КВШ МВД СССР, 1973. – 420 с.

280. Ярмиш Н.М. Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Н.М. Ярмиш. – Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2003. – 40 с.

281. Маляренко В. Т., Гончаренко В. Г. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. В.Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. – К.: Юрисконсульт, КНТ, 2006. – 890 с.

282. Про практику застосування законодавства яким передбачені права потерпілих від злочинів : Постанова Пленуму Верховного Суду України №13 від 2 липня 2004 р. Практика судів України з кримінальних справ 2001 – 2005 роки. – Київ–Харків: Юрінком Інтер, 2005. – 464 с.

283. Про відшкодування витрат на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину, та судових витрат : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 11 від 7 липня 1995 р. / Постанови Пленуму Верховного Суду України. – К.: Ін Юре, 2004. – Т. 2. – 320 с.

284. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (номінальної) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31 березня 1995 р. / Постанови Пленуму Верховного Суду України. – К.: Ін Юре, 2004. – Т. 2. – 320 с.

285. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 25 травня 2001 р. / Постанови Пленуму Верховного Суду України. – К.: Ін Юре, 2004. – Т. 2. – 320 с.

286. Про затвердження порядку обчислення розміру фактичних витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння та рахування стягнення з винних осіб до відповідного бюджету і їх використання: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 липня 1993 р. № 545 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 7. – Ст. 321.

287. Касяненко А.М., Шандака М.Г. Изучение показателей здоровья в связи с загрязнением окружающей среды (методические рекомендации. – К.: Министерство здравоохранения УССР, 1986. – 30 с.

288. Україна. Екологічні проблеми атмосферного повітря – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2005. – 7 с.

289. Гальперін І.М. Основні напрямлення боротьби с преступностью. – М.: Помбестат, 1993. – С. 235–364.

290. Бородин С.В. Теоретические проблемы советской уголовной политики // 25 съезд КПСС и дальнейшее укрепление соц. законности. – М.: Политиздат, 1977. – С. 27–30.

291. Багрий-Шахматов А.В. Об уголовной политике в Украине // Правова система України: теорія і практика. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 235–364.

292. Айдаров Й.Н. О профилактической политике и ее роли в борьбе с преступностью // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 30. – М.: ВИП, 1979. – С. 46–48.

293. Исмаилов И. А. Уголовная политика как система // Уч. зап. Азейбаржанского гос. ун-та. – Баку, 1975. – С. 12–18.

294. Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. – Л.: Изд-во Лнинградского ун-та, 1986. – 177 с.

295. Уголовное наказание. – Киев–Донецк, 1997. – 537 с.

296. Музика А.А. Відповідальність за злочином у сфері обігу наркотичних засобів. – К.: Логос, 1998. – 324 с.

297. Яковлев А.М. Уголовная политика и совершенствование уголовного права // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 7–10.

298. Перелік найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферу підлягають регулюванню : Постанова Кабінету міністрів України від 29.11.2001 р. № 1598 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 49. – Ст. 2187.

299. Нормативи граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел : Затверджені наказом Мінприроди від 27.06.2006 р. № 309 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 31. – Ст. 2259.

300. Порядок проведення та оплати робіт, пов'язаних з видачею дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, обміну піджитств, організацій та громадян підприємств, які отримали такі дозволи : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 № 302 р. (зі змінами, в ред. від 16.07.2004 р.) // Офіційний вісник України. – 2002. – № 12. – Ст. 574.

301. Порядок організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 березня 1999 р. № 343 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – Ст. 393.

302. Матвійчук В.К., Харь І.О. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / За заг. ред. В.К. Матвійчука; В.К. Матвійчук. І.О. Харь. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 460 с.

303. Віденська конвенція про охорону озонового шару : Конвенція від 22 березня 1985 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 21. – Ст. 1179.

304. Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар : Протокол із змінами і доповненнями, внесеними Протоколом від 29 червня 1990 року: Резолюція ООН від 16.09.1987 р. // Офіційний вісник України від 15.11.2006 р. – № 44. – Ст. 2942.

305. Про екологічну експертизу : Закон України від 09.02.1995 р. № 46/95-ВР (із змінами, в ред. від 16.10.2012 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 54.

ПРОПОЗИЦІЇ
з удосконалення нормативних положень
ст. 241 КК України «Забруднення атмосферного повітря»

Чинна редакція ст. 241 КК України	Запропонована редакція ст. 241 КК України
<p>«Ст. 241. Забруднення атмосферного повітря</p> <p>1. Забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря шкідливими для життя, здоров'я людей або для довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля, — караються штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на той самий строк або без такого.</p>	<p>«Ст. 241. Забруднення, засмічення, фізичний або інший вплив на атмосферне повітря</p> <p>1. Забруднення, засмічення, фізичний або інший вплив на атмосферне повітря шкідливими засобами виробничої або невиробничої сфери для життя, здоров'я людей або для навколишнього природного середовища внаслідок порушення встановлених законодавством та підзаконними нормативними актами нормативів, стандартів, вимог або лімітів, яке може призвести до небезпеки для життя, здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища, — караються...</p>

Чинна редакція ст. 241 КК України	Запропонована редакція ст. 241 КК України
<p>2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки, – караються обмеженням волі на строк від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.»</p>	<p>2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людини або людей, або спричинили шкоду здоров'ю людини або людей, або навколишньому природному середовищу, яке завдало збитки, які в тисячу і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або призвели до втрати унікальних і рідкісних об'єктів природи, занесених до Червоної книги України, вчинені з необережною формою вини до зазначених наслідків, – караються...</p> <p>3. Діяння, передбачені частиною першою цієї статті, якщо вони спричинили масову загибель людей або масове захворювання людей, або масову загибель об'єктів тваринного або рослинного світу, яке завдало збитки, що в десять тисяч і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або спричинили екологічну катастрофу, вчинені з необережною формою вини до зазначених наслідків, – караються ...».</p>

Обґрунтування запропонованої редакції ст. 241 КК України

Систематизуючи окремі пропозиції з вдосконалення нормативних положень КК України щодо кримінально-правової охорони атмосферного повітря, можна обґрунтувати вказану редакцію ст. 241 КК України:

1. Досліджуваний злочин може вчинятися як шляхом дії, так і бездіяльності (забруднення або засмічення атмосферного повітря).

2. Поняття «забруднення атмосферного повітря» включає в себе такі складові, як зміна складу та природних властивостей атмосферного повітря, отруєння і зараження, а тому таке діяння як інша зміна природних

властивостей не є науково обґрунтованим та не дає можливості зазначені в диспозиції статті діяння розмежувати. Тому таке діяння, як інша зміна природних властивостей атмосферного повітря має бути замінена зрозумілим терміном «засмічення».

3. Під такими засобами вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК, як шкідливі для життя, здоров'я та навколишнього природного середовища речовини, слід розуміти привнесені з вини людини, в атмосферне повітря речовини, з яких складаються фізичні тіла, які мають хімічне, біологічне та інше походження (у вигляді газів, пару або твердому стані), яке створило небезпеку для життя, здоров'я людей і для навколишнього природного середовища, або спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки.

4. Під покидьками слід розуміти залишки виробничої або невиробничої сфери, непридатні для подальшого використання їх у тому підприємстві, установі чи організації, з яких вони підлягають видаленню.

5. Відходи – це залишки виробничої або невиробничої сфери, які ще придатні для будь якої іншої мети, але які недоцільно використовувати для виготовлення продукції на підприємстві, в установі або організації, де вони стали такими, але можливо використовувати на інші господарські проблеми.

6. Під таким засобом вчинення злочину, як матеріали слід розуміти те, з чого що-небудь виробляють, будують.

7. Джерелами забруднення атмосферного повітря є виробнича і невиробнича сфера, з якої надходять засоби забруднення цього природного об'єкта.

8. Джерело забруднення законодавець називає в загальних рисах як промислове чи інше виробництво. Проте забруднення атмосферного повітря може виходити зі сфери виробничої і невиробничої. Тому законодавець штучно обмежив таку ознаку як джерело забруднення.

Отже, є два варіанти законодавчого вирішення питання, або не називати джерела забруднення в законі (розуміючи, що їх перелік є невичерпним) або назвати їх узагальнюючими термінами «виробнича» і «невиробнича» сфери.

До виробничої сфери відносять сукупність галузей народного господарства, що об'єднують матеріальне виробництво і матеріальні послуги; галузі й види діяльності, що створюють матеріальні блага у формі речей, продуктів і перетвореної енергії природи, надання послуг матеріального характеру; що є продовженням процесу виробництва. До невиробничої сфери відносять сукупність галузей народного господарства, що охоплюють нематеріальне виробництво та нематеріальні послуги.

9. Необхідно зазначити, що в юридичній літературі визначення та положення нормативно-правових актів, що стосуються атмосферного повітря свідчать, що забруднення атмосферного повітря відбувається внаслідок порушення встановлених законодавством та підзаконними нормативними актами нормативів, стандартів, вимог, лімітів, що стосуються:

а) екологічної безпеки; б) граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарними джерелами; в) утворення забруднюючих речовин, які виводяться в атмосферне повітря при експлуатації технологічного та іншого обладнання, споруд, об'єктів; г) використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого процесу; д) вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, пересувних джерел та шкідливого впливу їх фізичних факторів, тощо.

Отже, виходячи із зазначеного, видно те, що з ч.1 ст. 241 КК необхідно вилучити наступні слова «порушення спеціальних правил», оскільки в чинному законодавстві, що стосується атмосферного повітря таких правил немає (за виключенням Державних санітарних правил, які є лише мізерною частиною нормування чистоти атмосферного повітря), а є нормативи, стандарти, вимоги, ліміти.

10. З законодавчої оцінки вилучена така кваліфікуюча ознака, як вчинення злочину, передбаченого ч.1 ст. 241 КК України, яка суттєво впливає на суспільну безпеку цього діяння. Це потребує доповнення ч. 2 ст. 241 КК такою ознакою, як повторність.

11. Стосовно такої ознаки, як загибель людей, законодавець Російської Федерації в ст. 251 КК стосовно забруднення атмосферного повітря більш вірно і конкретизовано вирішив питання в ч. 3 цієї статті такий наслідок, як смерть людини. Натомість законодавець України зазначає цю ознаку як загибель людей (ч. 2 ст. 241 КК). Таким чином, тут йдеться про людей, а не людину. Законодавець мав би ці наслідки диференціювати щодо загибелі людини або людей (ч. 2 ст. 241 КК) і щодо масової загибелі людей (ч. 3 ст. 241 КК), що відповідало б ступеню суспільної небезпечності наслідків.

12. Інші тяжкі наслідки мають бути більш конкретизовані (формалізовані) таким чином: під спричиненням шкоди здоров'ю людини або людей необхідно розуміти: 1) захворювання хоча б однієї людини, що потягло за собою короткочасний розлад здоров'я або незначну стійку втрату працездатності; або тривалий розлад здоров'я або стійку втрату працездатності; 2) захворювання епідемічними або інфекційними захворюваннями більше ніж однієї людини; 3) загибель об'єктів тваринного або рослинного світу.

13. Під масовою загибеллю людей слід розуміти загибель такої кількості людей, на таких площах, які є співставними з розмірами загальної кількості населення, тобто людей на певній території, у певному місці.

14. Під масовим захворюванням населення слід розуміти захворювання великої кількості людей, які проживають на будь-якій території, в якомусь одному місці.

15. Під масовою загибеллю об'єктів тваринного і рослинного світу слід розуміти загибель такої кількості тварин або рослин на таких площах, які є співставними з розмірами загальної популяції відповідного виду тварин або площею зростання відповідних рослин.

**Зміни і доповнення до постанови Пленуму Верховного Суду України
від 10.12.2004 р. № 17**

**«Про судову практику у справах про злочини
та інші правопорушення проти довкілля»**

Необхідно п. 3 постанови доповнити таким змістом: «Під суб'єктом злочину, передбаченого ст. 241 КК України слід розуміти фізичну, осудну або обмежено осудну службову особу, відповідальну за обладнання, установку, будівництво, правильне функціонування, експлуатацію очисних споруд, проведення заходів з очистки, знешкодження забруднюючих засобів або недопущення забруднення або іншої зміни атмосферного повітря, а також неслужбові особи (працівники підприємств, установ і організацій), на яких покладений обов'язок за проведення заходів з очистки і знешкодження забруднюючих засобів атмосферного повітря або, які відповідальні за облаштування очисних споруд, за їх установку чи експлуатацію, з недопущення забруднення або іншої зміни атмосферного повітря або неслужбові особи, на яких такі обов'язки не покладені, або приватні особи, що вчинили забруднення атмосферного повітря, або іншу зміну властивостей атмосферного повітря, які досягли 16-річного віку до моменту вчинення злочину (громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства)».

Обґрунтування змін і доповнень до п. 3 цієї постанови

Речення перше п. 3 в запропонованій редакції приведене у відповідності з положеннями ч. 1 ст. 22 КК України. Інші доповнення до п. 3 вказаної постанови викликане роз'ясненням положень та їх конкретизацією стосовно можливого суб'єкта злочину, передбаченого ст. 241 КК України, які потрібні для точності в питаннях кваліфікації.

Доповнити постанову п. 3¹ такого змісту: «Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 241 КК України характеризується виною у формі прямого умислу, оскільки склад злочину, передбачений цією частиною статті відноситься до так званих злочинів з формальним складом. Психічне ставлення особи до діяння і до наслідків, передбачених ч. 2 ст. 241 КК може проявлятися з необережною формою вини, а також до діяння у формі умислу і до наслідків з необережною формою вини».

Обґрунтування доповнення постанови пунктом 3¹.

П. 3¹ (доповнення) необхідний для точності кваліфікації діянь, передбачених ч. 1 і 2 ст. 241 КК, оскільки існує помилкове розуміння цього діяння з непрямым умислом, що веде до змішування цього діяння зі складами злочинів, передбачених ст.ст. 194, 115, 122 КК України тощо.

Доповнити постанову п. 3² такими положеннями: «Під предметом злочину, передбаченого ст. 241 КК України слід розуміти атмосферне повітря відкритого простору, яке має природний, непорушений зв'язок з навколишнім природним середовищем, в межах території держави Україна, що містить раціональну суміш газів, які створюють сприятливі умови життєдіяльності та є природною умовою життя і не може бути власністю в силу фізичного стану і специфічних властивостей».

Обґрунтування доповнення постанови пунктом 3².

Це доповнення необхідне тому, що на практиці по-різному розуміють предмет складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, а також важливе для відмежування цього складу злочину від діяння, яке описане в ст. 271 КК України.

Доповнити постанову п. 4¹: «Слід мати на увазі, що забруднення чи інша зміна природних властивостей атмосферного повітря (ст. 241 КК України) є дією або бездіяльністю – це обґрунтування спирається на описання об'єктивної сторони в названому складі злочину».

Доповнити постанову п. 4²: «Під такими засобами вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК, як шкідливі для життя, здоров'я та навколишнього природного середовища речовини, слід розуміти привнесені з вини людини, в атмосферне повітря речовини, з яких складаються фізичні тіла, які мають хімічне, біологічне та інше походження (у вигляді газів, пару або твердому стані), які створили небезпеку для життя, здоров'я людей і для навколишнього природного середовища, або спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки».

Доповнити постанову п. 4³: «Під покидьками слід розуміти залишки виробничої або невиробничої сфери, непридатні для подальшого використання їх у тому підприємстві, установі чи організації, з яких вони підлягають видаленню».

Доповнити постанову п. 4⁴: «Під відходами слід розуміти залишки виробничої або невиробничої сфери, які ще придатні для будь якої іншої мети, але які недоцільно використовувати для виготовлення продукції на підприємстві, де вони стали такими, але можливо використовувати на інші господарські цілі».

Обґрунтування доповнення постанови пунктами 4², 4³, 4⁴.

Ці доповнення необхідні для з'ясування засобів вчинення цього злочину і чистоти кваліфікації діяння, передбаченого ст. 241 КК України.

Доповнити постанову п. 4⁵: «Під порушенням спеціальних правил (ст. 241 КК) необхідно розуміти невиконання встановлених законодавством та підзаконними нормативними актами нормативів, стандартів, вимог, лімітів, що стосуються: екологічної безпеки; граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарними джерелами; утворення забруднюючих речовин, які виводяться в атмосферне повітря при експлуатації технологічного та іншого обладнання, споруд, об'єктів; використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого процесу; вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, пересувних джерел».

Обґрунтування доповнення постанови пунктом 4⁵.

Це доповнення важливе, оскільки на практиці і в теорії кримінального права прямо розуміють якісь правила, хоча такі існують лише в Державних санітарних правилах, а взагалі стосовно атмосферного повітря таких правил не існує.

Пункт 5 доповнити таким змістом: «В ч. 2 ст. 241 КК України під іншими тяжкими наслідками слід розуміти захворювання хоча б однієї людини, захворювання епідемічними або іншими інфекційними хворобами, загибель такої кількості тварин (в тому числі риби, мальків, їх ікри, бджолосімей, шовкопрядів, місць їх розмноження), а також рослин сільськогосподарського призначення, і що знаходяться в дикій природі, які є рівними з розмірами загальної популяції відповідного виду тварин чи рослин; падіж значної кількості тварин чи всієї кількості, що знаходиться: в приватному, колективному або мисливському, або рибному господарстві, це загибель великої кількості цінних порід тварин, або велика кількість загублених об'єктів тваринного і рослинного світу».

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ЩОДО ЗАХИСТУ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

Стокгольмська Декларація (16 червня 1972 року) (Извлечение)

Глава I

Декларація по оточуючій середі

Конференція Організації Об'єднаних Націй по проблемам оточуючій людини середі, провівши засідання в Стокгольмі з 5 по 16 червня 1972 року, розглянувши необхідність в загальному підході і загальних принципах, які надихають народи світу і послужать їм керівництвом в справі збереження і покращення оточуючій людини середі, провозглашає, що:

1. Людина є творцем і одночасно створителем своєї оточуючій середі, яка забезпечує його фізичне існування і надає йому можливості для інтелектуального, морального, соціального і духовного розвитку. В ході довгої і мучительної еволюції людства на нашій планеті була досягнута така стадія, на якій в результаті прискореного розвитку науки і техніки людина набула здатність перетворювати численними шляхами і в невіданих до сих пор масштабах свою оточуючу середу. Обидва аспекти оточуючій людини середі, як природної, так і створеної людиною, мають вирішальне значення для її благополуччя і для реалізації основних прав людини, включаючи навіть право на життя.

2. Збереження і покращення якості оточуючій людини середі є важливою проблемою, впливаючою на благополуччя народів і економічне розвиток всіх країн світу; це є вираженням волі народів всього світу і обов'язком урядів всіх країн.

3. Людина постійно узагальнює накоплені досвід і продовжує робити відкриття, винаходити, творити і прагнути далі прогресу. В наше час здатність людини перетворювати оточуючий світ при розумному її використанні може принести всім народам можливість користуватися благами розвитку і підвищити якість життя. Якщо ж ця здатність буде використана неправильно або необдуманно, вона може завдати невимірної шкоди людству і оточуючій йому середі.

Мы видим вокруг себя все большее число случаев, когда человек наносит ущерб во многих районах Земли: опасные уровни загрязнения воды, воздуха, земли и живых организмов; серьезные и нежелательные нарушения экологического баланса биосферы; разрушение и истощение неиспользуемых природных ресурсов и огромные изъяны в физическом, умственном и общественном состоянии человека, в созданной человеком окружающей среде, особенно в бытовой и рабочей окружающей среде.

4. В развивающихся странах большинство проблем окружающей среды возникает из-за недостаточного развития. Миллионы людей продолжают жить в условиях, далеко отстающих от минимально необходимых для достойного человека существования, испытывают нехватку в пище и одежде, жилищах и образовании, медицинском и санитарно-гигиеническом обслуживании. Поэтому развивающиеся страны должны направлять свои усилия на развитие, исходя из своих первоочередных задач и необходимости сохранять и улучшать качество окружающей среды. С этой же целью промышленно развитые страны должны приложить усилия для сокращения разрыва между ними и развивающимися странами. В промышленно развитых странах проблемы окружающей среды связаны главным образом с процессом индустриализации и технического развития.

5. Естественный рост народонаселения постоянно приводит к возникновению проблем в области сохранения окружающей среды, и для решения этих проблем в должных случаях необходимо проводить соответствующую политику и принимать соответствующие меры. Самым ценным на земле являются люди. Именно люди являются движущей силой социального прогресса, люди создают благосостояние общества, развивают науку и технику и своим упорным трудом постоянно преобразуют окружающую человека среду. С каждым днем вместе с социальным прогрессом и развитием производства, науки и техники повышается способность человека улучшать качество окружающей среды.

6. Наступил такой момент в истории, когда мы должны регулировать свою деятельность во всем мире, проявляя более тщательную заботу в отношении последствий этой деятельности для окружающей среды. Из-за неведения или безразличного отношения мы можем нанести огромный и непоправимый ущерб земной среде, от которой зависят наша жизнь и благополучие. И наоборот, благодаря наиболее полному применению наших знаний и более разумному подходу мы можем обеспечить для себя и для нашего потомства лучшую жизнь в условиях среды, которая в большей степени будет соответствовать потребностям и чаяниям людей. Перед нами широкие перспективы улучшения качества окружающей среды и создания хороших условий для жизни. Для этого необходимы горячий, но твердый ум, напряженный, но организованный труд. В целях достижения свободы в мире природы человек должен использовать свои знания для создания в

соответствии с законами природы лучшей окружающей среды. Охрана и улучшение окружающей человека среды для нынешнего и будущих поколений стали важнейшей целью человечества — целью, которая должна достигаться совместно и в соответствии с установленными и основными целями мира и международного экономического и социального развития.

7. Для достижения этой цели в области окружающей человека среды потребуются признание ответственности со стороны граждан и обществ, а также со стороны предприятий и учреждений на всех уровнях и равное участие всех в общих усилиях. Отдельные лица всех профессий и занятий, а также организации различного рода, используя свои возможности, путем общих усилий должны создать окружающую человека среду будущего мира. Местные власти и национальные правительства должны нести наибольшее бремя ответственности за осуществление в широких масштабах политики в области окружающей человека среды и за деятельность в рамках своей юрисдикции. Для обеспечения ресурсов в целях оказания поддержки развивающимся странам, выполняющим свои обязанности в этой области, необходимо также международное сотрудничество. Все возрастающее число проблем, связанных с окружающей средой, поскольку они носят региональный или международный характер или поскольку они оказывают воздействие на общую международную сферу, потребует широкого сотрудничества между государствами и принятия мер со стороны международных организаций в общих интересах. Конференция призывает все правительства и народы приложить совместные усилия в целях охраны и улучшения окружающей человека среды на благо всех народов и ради их процветания.

Глава II

Декларация принципов

Выражает общую убежденность в том, что:

Принцип 1

Человек имеет основное право на свободу, равенство и благоприятные условия жизни в окружающей среде, качество которой позволяет вести достойную и процветающую жизнь, и несет главную ответственность за охрану и улучшение окружающей среды на благо нынешнего и будущих поколений. В связи с этим политика поощрения или увековечения апартеида, расовой сегрегации, дискриминации, колониального и других форм угнетения и иностранного господства осуждается и должна быть прекращена.

Принцип 2

Природные ресурсы Земли, включая воздух, землю, флору и фауну, и особенно репрезентативные образцы естественных экосистем, должны быть сохранены на благо нынешнего и будущих поколений путем тщательного планирования и управления по мере необходимости.

Принцип 3

Способность Земли производить жизненно важные восполняемые ресурсы должна поддерживаться, а там, где это практически желательно и осуществимо, восстанавливаться или улучшаться.

Принцип 4

Человек несет особую ответственность за сохранение и разумное управление продуктами живой природы и ее среды, которые в настоящее время находятся под серьезной угрозой в связи с рядом неблагоприятных факторов. Поэтому в планировании экономического развития важное место должно уделяться сохранению природы, включая живую природу.

Принцип 5

Невосполняемые ресурсы Земли должны разрабатываться таким образом, чтобы обеспечивалась защита от истощения этих ресурсов в будущем и чтобы выгоды от их разработки получало все человечество.

Принцип 6

Введение в окружающую среду токсических веществ или других веществ и выброс тепла в таких количествах или концентрациях, которые превышают способность окружающей среды обезвреживать их, должны быть прекращены, с тем чтобы это не наносило серьезного или непоправимого ущерба экосистемам. Необходимо поддерживать справедливую борьбу народов всех стран против загрязнения.

Принцип 7

Государства принимают все возможные меры для предотвращения загрязнения морей веществами, которые могут поставить под угрозу здоровье человека, нанести вред живым ресурсам и морским видам, нанести ущерб удобствам или создать препятствия для других законных видов использования морей.

Принцип 8

Экономическое и социальное развитие имеет решающее значение для обеспечения благоприятных окружающих условий жизни и работы человека, а также для создания условий на земле, которые необходимы для улучшения качества жизни.

Принцип 9

Ухудшение окружающей среды в результате недостаточного развития и стихийных бедствий создает серьезные проблемы, которые могут быть наилучшим образом устранены путем ускорения развития за счет предоставления существенной финансовой и технической помощи в дополнение к усилиям самих развивающихся стран, а также такой своевременной помощи, которая может потребоваться.

Принцип 10

Что касается развивающихся стран, то стабильность цен и соответствующие доходы от сырьевых товаров и материалов имеют существенное

значение для управления окружающей средой, поскольку необходимо принимать во внимание как экономические факторы, так и экологические процессы.

Принцип 11

Политика всех государств в области окружающей среды должна повышать существующий или будущий потенциал развития развивающихся стран, а не оказывать на него отрицательное воздействие или препятствовать достижению всеми лучших условий жизни, и государства, а также международные организации должны предпринять соответствующие шаги с целью достижения соглашения по преодолению возможных национальных и международных экономических последствий, возникающих в результате применения мер, связанных с окружающей средой.

Принцип 12

Следует выделять ресурсы для охраны и улучшения окружающей среды с учетом обстоятельств и конкретных потребностей развивающихся стран и любых расходов, которые могут быть связаны с включением мер по охране окружающей среды в их планы развития, а также необходимости предоставлять им по их просьбе дополнительную международную техническую и финансовую помощь в этих целях.

Принцип 13

В целях обеспечения более рационального управления ресурсами и улучшения таким образом окружающей среды государства должны выработать единый и скоординированный подход к планированию своего развития для обеспечения того, чтобы это развитие соответствовало потребностям охраны и улучшения окружающей среды на благо населения этих государств.

Принцип 14

Рациональное планирование является важным средством урегулирования любого несоответствия между потребностями развития и потребностями охраны и улучшения окружающей среды.

Принцип 15

Необходимо осуществлять планирование населенных пунктов и урбанизации, с тем чтобы избежать отрицательных последствий для окружающей среды и получить максимальную пользу от социального и экономического развития. В связи с этим необходимо отказаться от проектов, предназначенных для обеспечения колониалистского расистского господства.

Принцип 16

В тех районах, где быстрые темпы роста или слишком большая плотность населения могут отрицательно сказаться на окружающей человека среде или темпах развития, а также в тех районах, где низкая плотность населения может создавать препятствия в деле улучшения окружающей

человека среды или в деле развития, необходимо проводить демографическую политику, не ущемляющую основных прав человека, политику, которую заинтересованные правительства сочтут целесообразной.

Принцип 17

На соответствующие национальные учреждения следует возложить задачи планирования, управления и контроля в отношении ресурсов окружающей среды государств с целью повышения качества окружающей среды.

Принцип 18

Наука и техника, внося свой вклад в социальноэкономическое развитие, должны быть использованы с целью определения и предотвращения случаев нанесения ущерба окружающей среде и борьбы с ним, а также для решения проблем окружающей среды на благо всего человечества.

Принцип 19

Ознакомление подрастающего поколения, а также взрослых, с должным учетом низших слоев населения, с проблемами окружающей среды является крайне важным для расширения основы, необходимой для сознательного и правильного поведения отдельных лиц, предприятий и общин в деле охраны и улучшения окружающей среды во всех ее аспектах, связанных с человеком. Важно также, чтобы средства общественной информации не способствовали ухудшению окружающей среды, а, напротив, распространяли знания, касающиеся необходимости охраны и улучшения окружающей среды, с целью обеспечения возможностей всестороннего развития человека.

Принцип 20

Национальные и многонациональные научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, связанные с проблемами окружающей среды, должны получить поддержку во всех странах, особенно в развивающихся странах. В этих целях необходимо поддерживать и содействовать свободному потоку современной научной информации и передаче опыта, с тем чтобы облегчить разрешение проблем окружающей среды; технические знания в области окружающей среды должны предоставляться развивающимся странам на условиях, которые будут способствовать их широкому распространению и не будут налагать экономическое бремя на развивающиеся страны.

Принцип 21

В соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций и принципами международного права государства имеют суверенное право разрабатывать свои собственные ресурсы согласно своей политике в области окружающей среды и несут ответственность за обеспечение того, чтобы деятельность в рамках их юрисдикции или контроля не наносила ущерба окружающей среде других государств или районов за пределами действия национальной юрисдикции.

Принцип 22

Государства сотрудничают в целях дальнейшего развития международного права, касающегося ответственности и компенсации жертвам за загрязнение и за другие виды ущерба, причиненные в результате деятельности в пределах их юрисдикции, или контроля за окружающей средой в районах, находящихся за пределами действия их юрисдикции.

Принцип 23

Уважая критерии, которые могут быть согласованы международным сообществом, или нормы, которые должны быть установлены на национальном уровне, крайне важно во всех случаях принимать во внимание системы ценностей, установленные в каждой стране, и степень применения норм, которые пригодны для большинства развитых стран, но которые могут не подходить и вызывать неоправданные социальные расходы в развивающихся странах.

Принцип 24

Международные проблемы, связанные с охраной и улучшением окружающей среды, следует решать в духе сотрудничества всех стран, больших и малых, на основе равноправия. Сотрудничество, основанное на многосторонних и двусторонних соглашениях или на другой соответствующей основе, крайне важно для организации эффективного контроля, предотвращения, уменьшения и устранения отрицательного воздействия на окружающую среду, связанного с деятельностью, проводимой во всех сферах, и это сотрудничество следует организовать таким образом, чтобы в должной мере учитывались суверенные интересы всех государств.

Принцип 25

Государства должны содействовать тому, чтобы международные организации играли согласованную, эффективную и динамичную роль в деле охраны и улучшения окружающей человека среды.

Принцип 26

Человек и окружающая его среда должны быть избавлены от последствий применения ядерного и других видов оружия массового уничтожения. Государства должны стремиться к скорейшему достижению договоренности в соответствующих международных органах о ликвидации и полном уничтожении таких видов оружия.

/ Действующее международное право. Т. 3. — М.: Московский независимый институт международного права, 1997 г. — С. 682–687. (Извлечение).

КОНВЕНЦІЯ про охорону озонowego шару

Відень,

22 березня 1985 року

Преамбула (Витяг)

Сторони цієї Конвенції,

усвідомлюючи потенційно згубний вплив зміни стану озонowego шару на здоров'я людини і навколишнє середовище, посилаючись на відповідні положення Декларації Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища і, зокрема, на принципи 21, який передбачає, що «згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй і принципами міжнародного права держави мають суверенне право розробляти свої власні ресурси відповідно до своєї політики в галузі навколишнього середовища й несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність у рамках їх юрисдикції або контролю не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших держав чи районів за межами дії національної юрисдикції»,

беручи до уваги обставини й особливі потреби країн, що розвиваються, враховуючи роботу та дослідження, що проводяться як у міжнародних, так і в національних організаціях, і, зокрема, Всесвітній план дій щодо озонowego шару Програми Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища, враховуючи також запобіжні заходи щодо захисту озонowego шару, вже прийняті на національному й міжнародному рівнях, усвідомлюючи, що заходи щодо охорони озонowego шару від змін у результаті діяльності людини вимагають міжнародного співробітництва та дій на міжнародному рівні й мають ґрунтуватися на відповідних науково-технічних міркуваннях, усвідомлюючи також необхідність проведення подальших досліджень і систематичного спостереження для отримання додаткових наукових відомостей про озонівий шар та про можливі негативні наслідки зміни його стану, сповнені рішучості захистити здоров'я людей і навколишнє середовище від несприятливого впливу змін стану озонowego шару, домовилися про таке:

Стаття 1 Визначення

У цій Конвенції:

1. «Озоновий шар» означає шар атмосферного озону над пограничним шаром планети.

2. «Несприятливий вплив» означає зміни у фізичному середовищі або біоті, включаючи зміни клімату, які мають значні шкідливі наслідки для здоров'я людини або для складу, відновлювальної здатності чи продуктивності природних і регульованих систем або для матеріалів, використовуваних людиною.

3. «Альтернативні технології або устаткування» означають технології або устаткування, використання яких дає можливість зменшити чи зовсім усунути викиди речовин, що впливають чи здатні несприятливо впливати на озоновий шар.

4. «Альтернативні речовини» означають речовини, які зменшують, усувають несприятливий вплив на озоновий шар чи запобігають йому.

5. «Сторони» з великої літери означають, якщо в тексті не зазначено інше, Сторони цієї Конвенції.

6. «Регіональні організації економічної інтеграції» означають організацію, засновану державами даного регіону, яка компетентна в питаннях, що регулюються цією Конвенцією і протоколами до неї, та належним чином уповноважена, згідно з її внутрішніми процедурами, підписувати й ратифікувати, приймати, затверджувати відповідні документи або приєднуватися до них.

7. «Протоколи» означають протоколи до цієї Конвенції.

**Киотский протокол
к рамочной конвенции Организации Объединенных Наций
об изменении климата
(Извлечение)**

Киото,

11 декабря 1997 года

Стороны настоящего Протокола,
являясь Сторонами Рамочной конвенции Организации Объединенных Наций об изменении климата, далее упоминаемой как «Конвенция»,
в целях достижения окончательной цели Конвенции, как она изложена в статье 2,
ссылаясь на положения Конвенции,
руководствуясь статьей 3 Конвенции,
во исполнение Берлинского мандата, принятого в Решении 1/СР.1 Конференции Сторон Конвенции на ее первой сессии,
договорились о следующем:

Статья 1

Для целей настоящего Протокола применяются определения, содержащиеся в статье 1 Конвенции. Кроме того:

1. «Конференция Сторон» означает Конференцию Сторон Конвенции.
2. «Конвенция» означает Рамочную конвенцию Организации Объединенных Наций об изменении климата, принятую в Нью-Йорке 9 мая 1992 года.
3. «Межправительственная группа экспертов по изменению климата» означает Межправительственную группу экспертов по изменению климата, учрежденную совместно Всемирной метеорологической организацией и Программой Организации Объединенных Наций по окружающей среде в 1988 году.
4. «Монреальский протокол» означает Монреальский протокол по веществам, разрушающим озоновый слой, принятый в Монреале 16 сентября 1987 года, с внесенными в него впоследствии изменениями и поправками.
5. «Присутствующие и участвующие в голосовании Стороны» означают Стороны, присутствующие и голосующие за или против.

6. «Сторона» означает, если из контекста не следует иное, Сторону настоящего Протокола.

7. «Сторона, включенная в приложение I», означает Сторону, включенную в приложение I к Конвенции с поправками, которые могут быть в него внесены, или Сторону, которая представила уведомление в соответствии с пунктом 2 «g» статьи 4 Конвенции.

Статья 2

1. Каждая Сторона, включенная в приложение I, при выполнении своих определенных количественных обязательств по ограничению и сокращению выбросов в соответствии со статьей 3, в целях поощрения устойчивого развития:

а) осуществляет и/или далее разрабатывает в соответствии со своими национальными условиями такие политику и меры, как:

i) повышение эффективности использования энергии в соответствующих секторах национальной экономики;

ii) охрана и повышение качества поглотителей и накопителей парниковых газов, не регулируемых Монреальским протоколом, с учетом своих обязательств по соответствующим международным природоохранным соглашениям; содействие рациональным методам ведения лесного хозяйства, облесению и лесовозобновлению на устойчивой основе;

iii) поощрение устойчивых форм сельского хозяйства в свете соображений, связанных с изменением климата;

iv) проведение исследовательских работ, содействие внедрению, разработка и более широкое использование новых и возобновляемых видов энергии, технологий поглощения диоксида углерода и инновационных экологически безопасных технологий;

v) постепенное сокращение или устранение рыночных диспропорций, фискальных стимулов, освобождений от налогов и пошлин, и субсидий, противоречащих цели Конвенции, во всех секторах – источниках выбросов парниковых газов, и применение рыночных инструментов;

vi) поощрение надлежащих реформ в соответствующих секторах в целях содействия осуществлению политики и мер, ограничивающих или сокращающих выбросы парниковых газов, не регулируемых Монреальским протоколом;

vii) меры по ограничению и/или сокращению выбросов парниковых газов, не регулируемых Монреальским протоколом, на транспорте;

viii) ограничение и/или сокращение выбросов метана путем рекуперации и использования при удалении отходов, а также при производстве, транспортировке и распределении энергии.

КОНВЕНЦИЯ
о трансграничном воздействии промышленных аварий
(Извлечение)

Хельсинки,

17 марта 1992 года

Стороны настоящей Конвенции,

учитывая особое значение защиты людей и окружающей среды от воздействия промышленных аварий в интересах нынешнего и будущих поколений,

признавая важность и безотлагательность предотвращения серьезного вредного воздействия промышленных аварий на людей и окружающую среду и содействия всем мерам, которые стимулируют рациональное, экономически целесообразное и эффективное использование мероприятий по предотвращению аварий, обеспечению готовности к ним и по ликвидации их последствий с целью достижения экологически безопасного и устойчивого экономического развития,

учитывая, что вредное воздействие промышленных аварий может ощущаться за пределами границ и требует сотрудничества между государствами,

подтверждая необходимость содействия активному международному сотрудничеству между заинтересованными государствами до, во время и после аварии в целях укрепления соответствующей политики, а также усиления и координации действий на всех надлежащих уровнях для предотвращения промышленных аварий, обеспечения готовности к ним и ликвидации их трансграничного воздействия,

отмечая важность и полезность двусторонних и многосторонних мероприятий по предотвращению промышленных аварий, обеспечению готовности к ним и ликвидации их воздействия,

сознавая роль, которую играет в этой области Европейская экономическая комиссия Организации Объединенных Наций (ЕЭК), и ссылаясь, в числе прочего, на Кодекс поведения ЕЭК при аварийном загрязнении трансграничных внутренних вод и Конвенцию об оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте,

принимая во внимание соответствующие положения Заключительного акта Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (СБСЕ), Итогового документа Венской встречи представителей государств — участников СБСЕ и результаты Софийского совещания государств —

участников СБСЕ по защите окружающей среды, а также соответствующие виды деятельности и механизмы Программы Организации Объединенных Наций по окружающей среде (ЮНЕП), в частности программу АПЕЛЛ, Международной организации труда (МОТ), в частности Кодекс мер по предотвращению крупномасштабных промышленных аварий, и других соответствующих международных организаций,

учитывая соответствующие положения Декларации Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды, и в частности принцип 21, согласно которому государства, в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций и принципами международного права, имеют суверенное право разрабатывать свои собственные ресурсы исходя из своей политики в области окружающей среды и несут ответственность за обеспечение того, чтобы деятельность в пределах действия их юрисдикции или контроля не наносила ущерба окружающей среде других государств или районов за пределами действия национальной юрисдикции,

принимая во внимание принцип «загрязнитель платит» в качестве общего принципа международного права окружающей среды,

подчеркивая принципы международного права и обычая, в частности принципы добрососедства, взаимности, недискриминации и доброй воли, договорились о нижеследующем:

Статья 1 Определения

Для целей настоящей Конвенции:

а) «Промышленная авария» означает событие, возникающее в результате неконтролируемых изменений в ходе любой деятельности, связанной с опасными веществами, либо:

i) на промышленном объекте, например, в ходе производства, использования, хранения, перемещения или удаления; либо

ii) при транспортировке, в той степени, как это охватывается пунктом 2 «d» статьи 2;

б) «Опасная деятельность» означает любую деятельность, в ходе которой одно или более чем одно опасное вещество присутствует или может присутствовать в количествах, равных или превышающих предельные количества, перечисленные в Приложении I к настоящей Конвенции, и которая способна привести к трансграничному воздействию;

с) «Воздействие» означает любые прямые или косвенные, немедленные или возникшие через какое-то время, вредные последствия промышленной аварии, в частности, для:

i) людей, флоры и фауны;

- ii) почвы, воды, воздуха и ландшафта;
 - iii) взаимосвязи между факторами, указанными в подпунктах «i» и «ii»;
 - iv) материальных ценностей и культурного наследия, включая исторические памятники;
- d) «Трансграничное воздействие» означает серьезное воздействие в пределах действия юрисдикции той или иной Стороны в результате промышленной аварии, происшедшей в пределах действия юрисдикции другой Стороны;
- e) «Оператор» означает любое физическое или юридическое лицо, включая государственные органы, отвечающее за проведение какой-либо деятельности, например, под наблюдением которого осуществляется та или иная деятельность, которое планирует осуществлять или осуществляет какую-либо деятельность;
- f) «Сторона», если в тексте не содержится иного указания, означает Договаривающуюся Сторону настоящей Конвенции;
- g) «Сторона происхождения» означает любую Сторону или Стороны, в пределах действия юрисдикции которой или которых произошла или может произойти промышленная авария;
- h) «Затрагиваемая Сторона» означает любую Сторону или Стороны, которую или которые затрагивает или может затронуть трансграничное воздействие промышленной аварии;
- i) «Заинтересованные Стороны» означает любую Сторону происхождения и любую затрагиваемую Сторону;
- j) «Общественность» означает одно или несколько физических или юридических лиц.

Статья 2

Сфера действия Конвенции

1. Настоящая Конвенция применяется в отношении предотвращения промышленных аварий, обеспечения готовности к ним и ликвидации последствий аварий, которые могут привести к трансграничному воздействию, включая воздействие аварий, вызванных стихийными бедствиями, а также в отношении международного сотрудничества, касающегося взаимной помощи, исследований и разработок, обмена информацией и технологией в области предотвращения промышленных аварий, обеспечения готовности к ним и ликвидации их последствий.

2. Настоящая Конвенция не применяется в отношении:

- a) ядерных аварий или чрезвычайных ситуаций, связанных с радиоактивным заражением;
- b) аварий, вызванных деятельностью на военных объектах;

- с) разрушения плотин, за исключением воздействия промышленных аварий, вызванных такими разрушениями;
- d) аварий на наземном транспорте, за исключением:
 - i) срочной ликвидации последствий таких аварий;
 - ii) транспортных операций на промышленной площадке, на которой осуществляется опасная деятельность;
- e) случайных выбросов генетически модифицированных организмов;
- f) аварий в результате деятельности в морской среде, включая разведку или разработку морского дна;
- g) разливов в море нефти или других вредных веществ.

Статья 3

Общие положения

1. Стороны, учитывая усилия, уже предпринятые на национальном и международном уровнях, принимают соответствующие меры и сотрудничают в рамках настоящей Конвенции в целях защиты людей и окружающей среды от промышленных аварий путем предотвращения таких аварий, насколько это возможно, уменьшения их частоты и серьезности и смягчения их воздействия. С этой целью применяются меры по предотвращению аварий, обеспечению готовности к ним и ликвидации их последствий, включая восстановительные меры.

2. Стороны посредством обмена информацией, консультаций и других совместных мер разрабатывают и осуществляют без необоснованного промедления политику и стратегии для снижения риска промышленных аварий и совершенствования мер по их предотвращению, обеспечению готовности к ним и ликвидации их последствий, включая восстановительные меры, принимая при этом во внимание усилия, уже предпринимемые на национальном и международном уровнях, с целью исключения ненужного дублирования.

3. Стороны обеспечивают положение, при котором оператору вменяется в обязанность принятие всех мер, необходимых для исключения риска при осуществлении опасной деятельности и предотвращения промышленных аварий.

4. Для осуществления положений настоящей Конвенции Стороны принимают соответствующие законодательные, регулирующие, административные и финансовые меры в целях предотвращения аварий, обеспечения готовности к ним и ликвидации их последствий.

5. Положения настоящей Конвенции не наносят ущерба каким-либо обязательствам Сторон в соответствии с международным правом в отношении промышленных аварий и опасной деятельности.

Статья 4

Установление опасных видов деятельности, консультации и консультативные заключения

1. В целях принятия предупредительных мер и мер по обеспечению готовности Сторона происхождения принимает в случае необходимости меры по установлению опасных видов деятельности в пределах действия ее юрисдикции и обеспечивает уведомление затрагиваемых Сторон о любой такой планируемой или осуществляемой деятельности.

2. Заинтересованные Стороны по инициативе любой такой Стороны проводят консультации по установлению таких опасных видов деятельности, в отношении которых есть основания считать, что они могут вызвать трансграничное воздействие. Если заинтересованные Стороны не достигают договоренности в отношении того, является ли та или иная деятельность опасной деятельностью, то любая такая Сторона может, если только заинтересованные Стороны не договорились об ином способе решения такого вопроса, передать этот вопрос в комиссию по запросам в соответствии с положениями Приложения II к настоящей Конвенции для получения консультативного заключения по данному вопросу.

3. В отношении планируемой или осуществляемой опасной деятельности Стороны применяют процедуры, изложенные в Приложении III к настоящей Конвенции.

4. В тех случаях, когда опасная деятельность подлежит оценке воздействия на окружающую среду в соответствии с Конвенцией об оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте и такая оценка включает анализ трансграничного воздействия промышленных аварий, происшедших в связи с опасной деятельностью, осуществляемой в соответствии с положениями настоящей Конвенции, окончательное решение, принимаемое для целей Конвенции об оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте, должно отвечать соответствующим требованиям этой Конвенции.

Статья 5

Добровольное распространение действия

Заинтересованным Сторонам следует по инициативе любой из них проводить обсуждения по вопросу о том, следует ли рассматривать ту или иную деятельность, не охватываемую Приложением I, в качестве опасной деятельности. В случае взаимного согласия они могут использовать любой консультативный механизм по своему выбору или комиссию по запросам в соответствии с Приложением II для получения соответствующего разъяснения. В случае достижения заинтересованными Сторонами договорен-

ности по этому вопросу настоящая Конвенция или любая ее часть применяются к этой деятельности, как если бы она была опасной деятельностью.

Статья 6 Предотвращение

1. Стороны принимают соответствующие меры в целях предотвращения промышленных аварий, в том числе меры, стимулирующие операторов осуществлять действия по снижению риска промышленных аварий. Такие меры могут включать меры, перечисленные в Приложении IV к настоящей Конвенции, но не ограничиваются ими.

2. В отношении любой опасной деятельности Сторона происхождения требует, чтобы оператор продемонстрировал безопасность осуществления опасной деятельности путем предоставления такой информации, как основные данные о процессе, включая анализ и оценку, предусмотренные в Приложении V к настоящей Конвенции, но не ограничиваясь ими.

Статья 7 Принятие решений о размещении

В рамках своей правовой системы Сторона происхождения с целью сведения к минимуму риска для населения и окружающей среды всех затрагиваемых Сторон принимает меры к формированию политики в области размещения новых и значительной модификации существующих объектов, на которых осуществляется опасная деятельность. В рамках своих правовых систем затрагиваемые Стороны принимают меры к формированию политики в области проведения существенных мероприятий в районах, которые могут быть затронуты трансграничным воздействием промышленной аварии, возникшей в результате опасной деятельности, с целью сведения к минимуму связанного с нею риска. При разработке и формировании такой политики Сторонам следует рассматривать вопросы, изложенные в подпунктах 1 – 8 пункта 2 Приложения V и в Приложении VI к настоящей Конвенции.

Статья 8 Готовность к чрезвычайным ситуациям

1. Стороны принимают надлежащие меры для обеспечения и поддержания соответствующей готовности к чрезвычайным ситуациям в целях ликвидации последствий промышленных аварий. Стороны обеспечивают принятие мер по обеспечению готовности в целях смягчения трансграничного воздействия таких аварий, при этом деятельность в пределах

промышленной площадки проводится операторами. Эти меры могут включать меры, о которых говорится в Приложении VII к настоящей Конвенции, но не ограничиваются ими. В частности, заинтересованные Стороны информируют друг друга о своих планах действий в чрезвычайных ситуациях.

2. В отношении опасной деятельности Сторона происхождения обеспечивает подготовку и осуществление планов действий в чрезвычайных ситуациях на промышленной площадке, включая принятие приемлемых мер в целях ликвидации последствий аварии и других мер по предотвращению и сведению к минимуму трансграничного воздействия. Сторона происхождения обеспечивает другим заинтересованным Сторонам предоставление имеющихся у нее элементов для разработки планов действия в чрезвычайных ситуациях.

3. В отношении опасных видов деятельности каждая Сторона обеспечивает подготовку и осуществление планов действий в чрезвычайных ситуациях за пределами промышленной площадки, предусматривающих меры, которые должны быть приняты в пределах ее территории в целях предотвращения и сведения к минимуму трансграничного воздействия. При подготовке таких планов учитываются результаты анализа и оценки, в частности вопросы, указанные в подпунктах 1 – 5 пункта 2 Приложения V. Заинтересованные Стороны стремятся обеспечить совместимость таких планов. При необходимости разрабатываются совместные планы действий в чрезвычайных ситуациях за пределами промышленной площадки для содействия принятию надлежащих мер по ликвидации последствий аварии.

4. Планы действий в чрезвычайных ситуациях следует пересматривать регулярно или, если это требуют обстоятельства, с учетом опыта, приобретенного при ликвидации последствий имевших место чрезвычайных ситуаций.

Статья 9

Информация для общественности и ее участие

1. Стороны обеспечивают предоставление надлежащей информации общественности в районах, которые могут быть затронуты аварией, происшедшей в результате опасной деятельности. Эта информация направляется по таким каналам, которые заинтересованные Стороны считают подходящими, и включает элементы, содержащиеся в Приложении VIII к настоящей Конвенции, при этом в ней следует учитывать вопросы, указанные в подпунктах 1 – 4 и 9 пункта 2 Приложения V.

2. Сторона происхождения в соответствии с положениями настоящей Конвенции и когда это возможно и необходимо, предоставляет общественности в районах, которые могут быть затронуты, возможность участвовать в соответствующих процедурах с целью выражения ее мнений и обеспоко-

енности в отношении мер по предотвращению аварий и обеспечению готовности к ним, а также обеспечивает, чтобы возможность, предоставляемая общественности затрагиваемой Стороны, была эквивалентна возможности, имеющейся у общественности Стороны происхождения.

3. В соответствии со своими правовыми системами и, при желании, на основе взаимности Стороны предоставляют физическим или юридическим лицам, которые испытывают или могут испытать на себе вредное трансграничное воздействие промышленной аварии на территории какой-либо Стороны, одинаковый доступ к соответствующим административным и судебным процедурам и равное обращение в рамках этих процедур, включая возможности возбуждения судебного дела и подачи апелляции в связи с решением, затрагивающим их права, что и лицам, находящимся в пределах действия их собственной юрисдикции.

Статья 10

Системы уведомления о промышленных авариях

1. Стороны обеспечивают создание и эксплуатацию совместимых и эффективных систем уведомления об авариях на соответствующих уровнях в целях получения и передачи уведомлений о промышленных авариях, содержащих информацию, необходимую для противодействия трансграничному воздействию.

2. В случае возникновения или неминуемой угрозы возникновения промышленной аварии, которая оказывает или может оказать трансграничное воздействие, Страна происхождения обеспечивает, чтобы затрагиваемые Стороны на соответствующих уровнях безотлагательно уведомлялись об этом через системы уведомления о промышленных авариях. Такое уведомление включает в себя элементы, содержащиеся в Приложении IX к настоящей Конвенции.

3. Заинтересованные Стороны обеспечивают, чтобы в случае возникновения промышленной аварии или ее неминуемой угрозы как можно скорее и в той мере, в какой это соответствует обстоятельствам, начали осуществляться планы действий в чрезвычайных ситуациях, подготовленные в соответствии со статьей 8.

Статья 11

Ликвидация последствий аварий

1. В случае промышленной аварии или ее неминуемой угрозы Стороны обеспечивают принятие как можно скорее адекватных мер по ликвидации последствий, используя при этом наиболее эффективные методы ограничения воздействия или сведения его к минимуму.

2. В случае возникновения или неминуемой угрозы возникновения промышленной аварии, которая оказывает или может оказать трансграничное воздействие, заинтересованные Стороны принимают меры по проведению оценки воздействия, в необходимых случаях – совместно, в целях принятия адекватных мер по ликвидации последствий аварии. Заинтересованные Стороны прилагают усилия в целях координации принимаемых ими мер по ликвидации последствий аварии.

Статья 12

Взаимная помощь

1. Если в случае промышленной аварии какая-либо Сторона нуждается в помощи, она может запросить ее у других Сторон, указав размеры и вид требуемой помощи. Сторона, к которой обращен запрос о помощи, незамедлительно принимает решение и информирует Сторону, направившую запрос, о том, может ли она предоставить требуемую помощь, а также указывает размер и условия помощи, которая может быть предоставлена.

2. Заинтересованные Стороны сотрудничают с целью облегчения незамедлительного предоставления согласованной в соответствии с пунктом 1 настоящей статьи помощи, включая, в случае необходимости, действия, направленные на сведение к минимуму последствий и воздействия промышленной аварии, а также для предоставления помощи общего характера. В тех случаях, когда между Сторонами не заключены двусторонние или многосторонние соглашения, охватывающие предусмотренные ими меры по предоставлению взаимной помощи, такая помощь предоставляется в соответствии с Приложением X к настоящей Конвенции, если Стороны не договорились об ином.

КОНВЕНЦИЯ

о трансграничном загрязнении воздуха на большие расстояния

Женева,

13 ноября 1979 года

Стороны настоящей Конвенции,

преисполненные решимости содействовать развитию связей и сотрудничества в области охраны окружающей среды, сознавая важность деятельности Европейской экономической комиссии Организации Объединенных Наций для укрепления таких связей и сотрудничества, в частности, в области борьбы с загрязнением воздуха, включая перенос загрязнителей воздуха на большие расстояния,

признавая вклад Европейской экономической комиссии в многостороннее осуществление соответствующих положений Заключительного акта Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе,

учитывая положения главы Заключительного акта Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, касающейся окружающей среды, в которых содержится призыв к сотрудничеству в области борьбы с загрязнением воздуха и его последствиями, включая перенос загрязнителей воздуха на большие расстояния, а также к разработке путем международного сотрудничества широкой программы мониторинга и оценки переноса загрязнителей воздуха на большие расстояния, начиная с двуокиси серы, с возможным охватом в дальнейшем других загрязнителей,

принимая во внимание соответствующие положения Декларации Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды и, в частности, принцип 21, в котором выражается общая убежденность в том, что в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций и принципами международного права государства имеют суверенное право разрабатывать свои собственные ресурсы согласно своей политике в области окружающей среды и несут ответственность за обеспечение того, чтобы деятельность в рамках их юрисдикции или контроля не наносила ущерба окружающей среде других государств или районов за пределами действия национальной юрисдикции,

признавая существование возможных отрицательных последствий — как в краткосрочном, так и в долгосрочном плане — загрязнения воздуха, включая трансграничное загрязнение воздуха, выражая заботливость по

поводу того, что ожидаемое согласно прогнозам повышение уровня выбросов загрязнителей воздуха в регионе может усугубить такие отрицательные последствия,

признавая необходимость изучения последствий переноса загрязнителей воздуха на большие расстояния и необходимость поисков решений выявленных проблем,

подтверждая свою готовность усилить активное международное сотрудничество с целью разработки соответствующих национальных мероприятий и посредством обмена информацией, консультаций, научно-исследовательской деятельности и мониторинга координировать национальные меры по борьбе с загрязнением воздуха, включая трансграничное загрязнение воздуха на большие расстояния,

согласились о нижеследующем:

ОПРЕДЕЛЕНИЯ

Статья 1

Для целей настоящей Конвенции:

а) «загрязнение воздуха» означает введение человеком, прямо или косвенно, веществ или энергии в воздушную среду, влекущее за собой вредные последствия такого характера, как угроза здоровью людей, нанесение вреда живым ресурсам, экосистемам и материальным ценностям, а также нанесение ущерба ценности ландшафта или помехи другим законным видам использования окружающей среды; определение «загрязнители воздуха» понимается соответствующим образом;

б) «трансграничное загрязнение воздуха на большие расстояния» означает загрязнение воздуха, физический источник которого находится полностью или частично в пределах территории, находящейся под национальной юрисдикцией одного государства, и отрицательное влияние которого проявляется на территории, находящейся под юрисдикцией другого государства, на таком расстоянии, что в целом невозможно определить долю отдельных источников или групп источников выбросов.

ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ ПРИНЦИПЫ

Статья 2

Договаривающиеся Стороны, учитывая должным образом соответствующие факты и проблемы, выражают решимость охранять человека и

окружающую его среду от загрязнения воздуха и будут стремиться ограничивать и, насколько это возможно, постепенно сокращать и предотвращать загрязнение воздуха, включая его трансграничное загрязнение на большие расстояния.

Статья 3

В рамках настоящей Конвенции Договаривающиеся Стороны посредством обмена информацией, консультаций, научно-исследовательской деятельности и мониторинга разработают возможно скорее политику и стратегию в качестве средств борьбы с выбросами загрязнителей воздуха, принимая во внимание усилия, уже прилагаемые на национальном и международном уровнях.

Статья 4

Договаривающиеся Стороны обмениваются информацией и рассматривают свою политику, научную деятельность и технические меры, направленные на борьбу, по мере возможности, с выбросами загрязнителей воздуха, которые могут иметь отрицательные последствия, способствуя, таким образом, уменьшению загрязнения воздуха, включая трансграничное загрязнение воздуха на большие расстояния.

Статья 5

По соответствующему требованию на ранней стадии проводятся консультации между, с одной стороны, Договаривающимися Сторонами, на которые фактически распространяются неблагоприятные последствия трансграничного загрязнения воздуха на большие расстояния или которые подвержены значительному риску наступления таких последствий, и с другой – Договаривающимися Сторонами, в пределах которых и под юрисдикцией которых возникает или может возникнуть значительная доля трансграничного загрязнения воздуха на большие расстояния в связи с осуществляемой или предусматриваемой ими деятельностью.

РЕГУЛИРОВАНИЕ КАЧЕСТВА ВОЗДУХА

Статья 6

Принимая во внимание статьи 2-5, проводимые исследования, обмен информацией и мониторинг и их результаты, стоимость и эффективность

местных и прочих мер и в целях борьбы с загрязнением воздуха, которое, в частности, связано с новыми или реконструированными предприятиями, каждая Договаривающаяся Сторона обязуется разрабатывать наилучшую политику и стратегию, включая системы регулирования качества воздуха и как их составную часть – меры по борьбе с его загрязнением, совместимые со сбалансированным развитием, в частности путем использования наилучшей имеющейся и экономически приемлемой технологии и малоотходной и безотходной технологии.



*Присвячується
моєму науковому керівнику
та вчителю,
Заслуженому працівнику
народної освіти України,
доктору юридичних наук,
професору Матвійчуку В.К.*

Пришедшим в нынешнее время

Мы не из этого мира,
Мы из иных миров,
Бьется златою рыбкой
Хрупкость моих оков.

Вдаль, разрывая веси,
Я за мечтой улечу,
Вслед за лучом зеркальным
Пересеку темноту.

Яркою вспышкой звездной
Сквозь Горизонт пройду,
Пересекаю грани
В звездную пустоту.

Передо мной раскроет
Свой неземной шатер
Дивная даль Вселенной
Космоса синий простор.

Вновь мириады жизней
Передо мной пролетят,
Я окунусь в хрустальный
Сверкающий водопад.

Вновь я увижу храмы,
Звездные города,
Что уплыли в туманы
Тайну укрыв навсегда.

Бойкая стайка дельфинов
Мне мой укажет путь,
Вслед за мечтой-бригантиной
Вновь начинаю свой путь.

Ах, эта странная память,
Как мне пробить твой заслон?
Освобождая дыхание,
Вижу вновь давний сон.

Мнится мне храм Атлантиды,
Древний, седой Зиккурат,
Свод парапетов хрустальных
В ярких лучах горят.

Я зажигаю лампы
Пред золотым алтарем, —
Время не так уж важно,
Важен лишь жизни зов.

Нам надлежит пробудиться
Нынче на стыке времен,
Преодолев лабиринтов
Времени ржавый засов.

*Харь І.О. канд. юрид. наук,
доцент кафедри
кримінального права та процесу.
6-7 марта 2013 г.*

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

Матвійчук Валерій Костянтинович
доктор юридичних наук, професор

Харь Інна Олексіївна
кандидат юридичних наук, доцент

**ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ:
КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ,
ДОСУДОВЕ СЛІДСТВО ТА ЗАПОБІГАННЯ**

Монографія

Макет, комп'ютерна верстка
Л. О. Стрелков

ВНЗ «Національна академія управління»
03151, Україна, м. Київ, вул. Вінницька, 10
Тел.: (044) 246-24-44
Факс: (044) 246-24-32
E-mail: office@nam.kiev.ua
Інтернет: www.nam.kiev.ua

Підписано до друку 18.09.2013 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура NewtonС. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 16,36. Обл.-вид. арк. 15,81. Тираж 300 прим. Зам 116.

Віддруковано в типографії ТОВ «Наш Формат»,
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 86.